

МАШРИҚЗАМИН ҲИКМАТ БЎСТОНИ

Таржимон, тўпловчи ва изоҳ муаллифлари:
Ҳамиджон Хомидий ва Маҳмуд Ҳасаний

Масъул муҳаррир: Файбулло Ассалом

"Шарқ" нашриётматбаа концерни
Тошкент
1997

ОДОБ, ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ, ИСТЕЪДОД ФОЙДАЛАРИ ҲАМДА БЕОДОБЛИКДАН ЕТАДИГАН ЗАРАРИ

Одоб шундай тожки — поку беғубор,
Бошингга қуйгину қайга борсанг бор!
Бархурдор ибн Маҳмуд

Оллоҳ такаббурларни севмайди.
Ҳадис

Адаб кичик ёшдагиларни улуғлар дуосига сазовор этади ва у бу баракотдин умрбод
бахраманд бўлади.
Навоий

Одоб шундай узукки, агар у ҳар кимсанинг тасарруф бармоғига мувофиқ келса, унинг
улуғлик оти ҳамма маъракаларда жавлон қилади.
Одоб дебочадур инсон учун иззат китобига,
Бўлар, ҳар ким одобсиздур, нишон тири маломатга.
Бархурдор ибн Маҳмуд

Айтдилар:
— Фазилат наслу насаб билан эмас, балки одоб билан топилади.
Муҳаммад Зеҳний

Бўлмас адабсиз кишилар аржманд,

Даст этар ул хайлни чархи баланд.

Навоий

Одоб аҳли билан ҳамсуҳбат бўлиш — гуллар ҳидини уфураётган тонг насимидан ҳам ширин.

«Оталар сўзи»

Кишида одоб бўлса, илм ҳам бўлиши лозим. Одоб ақлга боғлиқ нарса. Ақл устига одоб ҳам қўшилса нур устига аъло нур бўлади. Улуғлик ақлу одоб билан вужудга келади. Ақлнинг қадри одоб билан, бойлик қадри саховат билан, қувват қадри баҳодирлик билан ошади.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Адаб ирфон илми ичрадур шамъ.

Анбар Отин

Одамлар одоб тутиёсини ташқи ва ички дунё ахлоқ кўзининг равшанлигини оширувчи сабаб, деб билганлар ва бу қимматли оқ йўлнинг отлиғи бўлмай туриб иззат ва ҳурмат мартабасининг идрок каъбасига етмаганлар.

Саодат мулкининг йўлида доим бехатар юргай,
Одобнинг ҳассаси бўлса кишининг қўлида ҳар дам!

Бархурдор ибн Маҳмуд

Хулқ гўзал бўлса, барча халқ севади,
Хулқи тўғри бўлган киши тўрга чиқади.

Юсуф Хос Ҳожиб

Бир куни Буқротдан:

—Одобли билан одобсизнинг ўртасидаги фарқ қандай? — деб сўрадилар.

—Гапирадиган ҳайвон билан гапирмайдиган ҳайвон орасидаги фарқ каби, — деб жавоб берди Буқрот.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Агар одам эсанг, сайр эт бу гулшанда адаб бирла,
Қадам ҳар сори қўй мулсифат ким гову хар густох.

Огаҳий

Кимки аслида бадумид эрур,
Яхшилик ул кишидан этма умид.

Алмаий

ҲИКОЯТ. Одоб хазинасини юрагига жойлаган бир йигит бор эди. У ўз бахтини тополмай бир неча вақт сарсон-саргардонликда юрди. Кунлардан бир кун Анушервоннинг ходимларидан бирининг хизматига кириб қолди. У ердаги қийинчилик ва макру ҳийлаларнинг азобига қанчалик бардош бермасин, бирор фойда кўрмади. Қоронғи тунларни эса оғир хаёллар билан ўтказди: Байт:

Куннинг жамолини курай деганга,
Тунда сабр қилмоқ ёлғиз чораси.
Гавҳар қидирувчи меҳнатдан кўрқса,
Қўлига чиқмагай дурнинг сараси!

Кунлардан бир кун Анушервон ўз мулозимларидан: «Энг юмшоқ нарса нима?» — деб сўради. Биров: «Шоҳи», деб жавоб берди. Биров: «Товуқ патлари», деди. Яна бирови эса: «Шоҳидан ҳам юмшоқроқ нарса нима бўлиши мумкин», деди. Шу пайтда ҳалиги йигит сарой тепасида турган эди. У мулозимларнинг жавобидан Анушервоннинг кўнгли тўлмаганини кўриб, сўзлашга ижозат сўради. Ижозат бўлгач деди: «Энг юмшоқ нарса тинчликдир!» Анушервон унга офарин айтди ва яна сўради: «Энг яхши овқат нима?» Йигит: «Шаҳвоний қувватни оширмайдиган ва танда иллат қўзғатмайдиган овқат энг яхши овқатдир», деди. Яна сўради: «Энг яхши шароб қайси?» Йигит: «Ақлни зое қилмайдиган ва касаллик пайдо қилмайдигани», деб жавоб берди. Яна сўради: «Гулларнинг ичида энг ширин ҳидлиси қайси?» Йигит: «Ота-она тириклигида уларни хурсанд қиладиган, ўлгандан кейин эса уларнинг номини боқийлаштирадиган ҳаёт гули бўлмиш фарзанд», деб жавоб берди.

Анушервон йигитни тақдирлади ва ўз ҳакимлари орасига олди. Байт:

Доно ночорликда қолса ҳам бир кун,
Умиди ҳосилдан кўрсатар нишон.
Мушкни кўр, либосга бекитилса ҳам,
Ҳид сочиб ўзини қилур намоён!
Муиниддин Жувайний

Одоб — улўғлик ва юксаклик қасрининг нарвони, бу нарвон орқали барча мақсад ва манзилга етиш мумкин. Шарм гулзоридан эса барча муддао гулини дасталаш мумкин. Латиф сирларнинг ҳақиқатини анг-ловчилар ва ҳар қандай рамз маъносини тадқиқ қилувчилар айтадиларки, одамийлик рисоласининг дарсларини ўқишга азм қилиб, бахтиёрлик кўчасига қадам қўювчи ҳар бир инсонга, аввало, шарму одоб қондасини ёд қилмоқ шартдир. Токи бахт муаллимининг йўлланмаси билан ҳаёт қонунининг илмини идрок қилишда билимли ва уста бўла олсинки, ҳақиқатан ҳам, инсоният учун одоб ажойиб тож ва одамийлик беазаги учун қимматбаҳо гавҳардир.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Дегул инсон десанг ани не ажаб,
Бўлмаса қирқ яшарда ақлу адаб.
Сайфи Саройи

Одобли одам табибга ўхшайди, у билан суҳбатлашиш кўнгилдаги ғамни қувади.
«Оталар сўзи»

Бир куни халифа Маъмун одоб билан сўзлаётган бир боладан: «Кимнинг ўғлисан?» деб сўради. Бола: «Одобнинг ўғлиман», деб жавоб берди. Бу жавобни эшитган Маъмун: «Қандай чиройли отанг бор экан-а», деб унга таҳсин ўқиди.

Муҳаммад Зеҳний

Улғаяурсан, санда бор бўлса адаб,
Улғаяурсан, санга ер улса адаб,
Одам эрсанг, ташқи сурата берма зеб,
Она юртингни ҳамиша айла зеб.
Анбар Отин

Одоб бир булутки, унинг бир томчи ёмғири яхши кишиларнинг амал экинзорига ёғса, умид полизини абадий кўкаламзорга айлантиради ва яхши ном ҳосилдан фойда хирмонини барпо қилади.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Отанг-онанг тарбиятига қил гузар,
Ҳолина айлаб назар, олгил хабар.
Саид Қосимий

Ўзингдан кейингиларга ибрат бўлай десанг, ўзингдан илгаригилардан ибрат ол.
«Оталар сўзи»

Ҳақиқий инсон ҳамиша илм ва ҳунар олишга интилади. Илм бир дарахт бўлса, одоб унинг мевасидир. Одобсиз олим мевасиз дарахтдир.
Муҳаммад Зеҳний

Ҳар бир киши касб-корни мукамал билмоғи, яхши тарбия олмоғи ва яхши хулқ-одоб, фазилатларга эга бўлмоғи керак.
Абу Наср Фаробий

Ҳикмат арбобларининг айтишларича, кишининг вужуд гули одоб ранги ва ҳидидан холи бўлса, у киши одамлар назарида тикандек хору беқадр бўлади, халқ кўнгли у билан суҳбатлашишдан қолади ҳамда бегона-ошнолар ундан юз ўгирадilar. Унинг аҳволи саҳифасига нафрат қалами билан узоқлик ва бегоналик белгисини қўядилар. Шунинг учун бешарм ва одобсиз кишилар давроннинг даккиси ва танбиҳидан ўзларининг озодлик қанотларини синган ҳолда кўрадilar ва уларнинг меҳру-муҳаббати ҳеч кимнинг дилига ҳеч қачон ўтирмайди.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Ҳаёт энг яхши мураббийдир.
«Оталар сўзи»

Тарбия таъсир қиладиган кишилар уч тоифага булинадилар.

Биринчиси — ҳануз оқ билан қорани танимаган бола. Унинг табиати ҳали ёмонлик ғубори билан булғанмаган, юраги эса ботил ишлар зулмати билан қораланмаган бўлади. Бундай болага насиҳат тез таъсир қилади. Бундай болани тўғри йўлга осонлик билан ўргатиш мумкин.

Иккинчиси — оқ билан қорани ажратадиган бўлиб қолган бола. Улардан баъзилари ўз нафсининг галабаси билан яхшилик томонга бурила олмай юрган бўлади. У қилаётган ишининг ёмонлигини билади. Нуқсонларини эътироф этади. Бундай одамни тарбиялаш биринчисига нисбатан қийинроқ, аммо унга доимий тарбия берилиб, ҳар хил насиҳатлар ва танбиҳлар бериб борилса, албатта, яхши йўлга кириб кетади.

Учинчиси — оилада ботил ҳаёт ва фосид фикрлар билан усиб улғайган киши. У умр бўйи ноҳақ ишларни ҳақ деб билиб келган ва шунга астойдил эътиқод қўйган бўлади. Ёмонлик қилса ҳам уни ўзича яхшилик деб ўйлайди. Бундай кишини тарбия қилиш жуда оғир. Унинг тарбиясига киришиш — тирноқ билан қудуқ қазиш ёки ҳали қизиб чўққа айланмаган темирни болғалаш билан баробар.

Донолар яхши ёки ёмон хулқли бўлишни оилага боғлайдилар. Уларнинг айтишларича, бузуқ хотиндан туғилган ва разил ота қўлида тарбияланган фарзанддан яхшилик кутиш қийин. Чиройли хулқ офтобга ўхшайди, офтоб музни эритгани ёки сув тузни эритиб юборгани каби чиройли хулқ ҳам барча ёмонликларни эритиб юборади.

Абулбаракот Қодирий

Онадан тарбия кўрмаган қиз ёмон,
Отадан таълим олмаган ўғил ёмон.
«Қўрқит Ота китоби»

Ҳар кимки илм-ҳикматни ўрганаман деса, уни ёшлигидан бошласин, саломатлиги яхши бўлсин, яхши ахлоқ ва одобли бўлсин, сўзининг устидан чиқсин, ёмон ишлардан сақланадиган бўлсин, хиёнат, макр-ҳийладан узоқ бўлсин.

Абу Наср Фаробий

Мураббийси бўлмаган одамни ҳаёт ўзи тарбиялаб қўяди.
«Оталар сўзи»

Ҳаёли киши имонлидур, имонлилар жаннатийдир.
Ҳадис

Ҳамма ишларингизда тўғри бўлинг, одамларга муомалада хулқингиз чиройли бўлсин.
Ҳадис

Одами ақлу назокатда сулув,
Бўлса ахлоқи садоқатда сулув.
Анбар Отин

Истеъдод эгаларини тарбиялаш шундай бир кимедирки, у қора тупроқни тоза олтинга, ноқис тошни эса айбсиз гавҳарга айлантиради. Чунончи айтадилар:

Тарбиядан тупроқ гавҳар бўлади.
Ноф ичра қон мушки асғар бўлади.
Қийматсиз қора бир темирни иксир,
Тарбия айлагач соф зар бўлади!
Хожа Самандар Термизий

Истеъдод эгасини тарбиясиз қолдирмоқ зулмдир. Истеъдодсиз кишини тарбиялаш эса умрни зое ўтказишдир. Байт:

Кишида бўлмаса агар истеъдод,
Минг ҳийла қил таълим кор қилмас асло.
Гумон қилма, бузоқ худо бўлмайдди
Бутпараст олтин-ла берса ҳам оро.
Муиниддин Жувайний

Кимики ахлоқи зоҳири хушдур,
Ани ҳаргиз ёмон гумон қилма.
Оразий

Азизим, ҳунар аҳлининг тарбиясига сайъ-ҳаракат қил. Ҳунарсиз кишиларга отасининг хизматлари туфайли эътибор қилма! Одамларни отасининг хизматлари туфайли эмас, ўзларида бўлган қобилият туфайли тарбиялаш лозим!

Байт:
Ўликдир ҳаётда ҳунарсиз киши,
Ҳунарсиз бўлгандан ўлгани яхши!
Хожа Самандар Термизий

Отага итоат — Оллоҳга итоат қилишдир.

Ҳадис

Одамларга таом едиринглар ва ширинсўз бўлинглар.

Ҳадис

Таълим фақат сўз ва ўргатиш билангина бўлади. Тарбия эса амалий иш, тажриба билан бўлади.

Абу Наср Фаробий

Сабабсиз қулги — беодоблик белгиси.

«Оталар сўзи

Ҳар ким агар ёшлигидан беодоб кишилар ичида ўсиб улғайса, катта бўлгач, унинг вужудига ўрнашиб олган бадфеъллик иллатини чиқариб ташлаш қийин бўлади.

Гўдакликдан ёмон феълга ўрганса,

Юз меҳнат-ла уни кам қилиб бўлмас.

Яхши йўлга солай дебон уринма,

Ўсиб қотган шохни ҳам қилиб бўлмас! .

Хожа Самандар Термизий

Керак тарбият ёшлиқдан керак,

Улуғ бўлса лозим келур ғам емак.

Абдулла Авлоний

Одобсизлик ота-она уйини хароб қилади.

«Оталар сўзи»

Болага отанинг меҳнати сингган бўлса,

Сўнг у боланинг хулқ-атворида билинади.

Ота болани назоратда тутса,

У яхши, эзгу бўлади.

Юсуф Хос Ҳожиб

Беодоблик шундай селки, у обрў ва виқор қасрини қупориб, идрок буйнини ҳар хил арқонлар билан боғлаб ташлайди. Оқил кишиларнинг айтишича, одоб риояси шундай сурмаки, унинг гардидан ҳар бир кишига сурса, эътибор кўзининг равшанлиги ҳеч қандай сабаб билан заифлик ва иллатга йўлиқмайди. Замонанинг каттакичиклари унинг ҳузурини меҳру муҳаббат базмининг чироғи, деб биладилар. Кундан-кунга иқболнинг юлдузи юксакликка кўтарилаверади.

Кишида барча ахлоқи ҳамида, Чу жамъ ўлди қўярлар отин эҳсон. Бири ондин саходур, бири мурувват, бўлар гар йўқтур, инсон эрмас инсон.

Навоий

ҲИКОЯТ. Ҳушёрликнинг киме табиатли саррофлари бу ҳикоятнинг бебаҳо олтинини шундай пул қилиб чекадиларки, бир куни Бағдод вилоятида бир неча бола бир кўчада ўйин билан машғул эдилар. Ўша шаҳарнинг ҳокими дам олиш мақсадида отга миниб, ўша кўчадан ўтиб борарди. Ҳокимнинг асари у ерда зоҳир бўлгач, бир бола ақлининг муаллими кўмагида бу

ҳолни сезиб, ўрнидан турди ва одоб юзасидан чеккага чиқиб, девор остида турди. Бошқа болалар эса ҳеч нарса сезмагандек туравердилар. Қизғин уйиндан эса тўхтамадилар, буни кўзатиб турган подшога бу боланинг ҳаракати ёқди. У отини бола томонга бир оз юргизиб, унинг диққатини ўзига қаратди. Уни имтиҳон қилиб кўриш мақсадида қўлидан узугини чиқариб, болаларнинг ўртасига отди ва деди: «Кимки узукни олдинроқ топиб келса, шоҳона ҳадя олади». Болалар олдинроқ узукни топишга ҳаракат бошладилар. Ногоҳ биттаси топиб, уни подшога олиб келди. Ҳалиги бола эса ўз оёғини одоб чегарасидан чиқармай, жойидан жилмай турарди.

Подшо кўз қири билан унинг ҳолатини кўзатиб турар эди. Бу сафар узукни унинг олдига ташлади. Бола эса узукни ердан кўтариб олиб, чангини артди-да, бир ўпиб, одоб ва ҳаё юзасидан секин-секин юриб келиб, икки қўллаб подшога узатди. Подшога унинг одоб ва ҳаёсининг чиройлилиги ёқиб деди:

Одоб ўз эгасин бир кун еткизар

Иззату обрўга ва саодатга.

Одобнинг боғидан терса ҳар ким гул,

Ҳаёти тўлади хуш тароватга.

Одобли кишилар топар яхшилиқ,

Беодоб нишондир, бил, маломатга!

Подшо болаларнинг ҳар бирига инъом ҳадя қилди. Сўнг ходимлардан бирига қараб деди: «Мана бу боланинг ота-онасини топиб рози қил, болани бизга берсин, тарбиялашга арзийдиган бола экан».

Ҳар ким одоб сурмасидан тортса ҳаё кўзига,
Мақсад келинин кўрар қаршисида беҳижоб.
Ота болани кичиклигидан бебош қилиб қўйса,
Болада гуноҳ йўқ, барча жафо отада.
Ўғал-қизга билим, ҳунар ўргатиш керак,
Токи бу ҳунарлар билан феъл-атвори гўзал бўлсин.
Кимнинг хулқ-атвори, феъли яхши бўлса,
У тилагини топади, ою кун унга кулиб боқади.
Юсуф Хос Ҳожиб

Фикр гар яхши тарбият топса,
Ханжар, олмосдан бўлур ўткур.
Фикрнинг ойнаси ўлурса занг,
Руҳи равшанзамир бўлур бенур.
Абдулла Авлоний

Меҳмонни эшиккача кўзатиб қўйиш суннатдир.
Кошифий

Одоб, бу ёмон сўздан ва ёмон ишдан ўзини тиймоқдир ҳамда ўзининг ҳам, ўзганинг ҳам иззатини сақлаб, обрўсини тўкмасликдир.
Кошифий

Ёшлиқда заҳмат чекиб, илм ўргансанг, касб-ҳунар эгалласанг, қариганда роҳат топасан.
Кошифий

Яхши ишлов берилмаган ердан яхши ҳосил унмайди.

«Оталар сўзи»

Муסיқа фани шу маънода фойдалики, кимнинг феъл-атвори мувозанатини йўқотган бўлса, уни тартибга келтиради.

Абу Наср Фаробий

Яхши қилиқ оқ сут билан кирса,
Ўлим келиб тутмагунча ўзгармайди.
Юсуф Хос Ҳожиб

Одамига яхши қилиқдур биҳишт,
Етти тамуғдин баттар, ул хўи зишт.
Ҳайдар Хоразмий

Не хуш хислат эрур ахлоқи неку,
Неки қилдинг келур олдинга ўтру.
Мурувват пеша қилким, ҳаййи соней,
Етургай қилмайин ажрингни зоеъ.
Толибий

Кишини ёмон дема (ғийбат қилма).
Муҳаммад Сиддиқ Рушдий

Қурқоқнинг олдида ҳақ сўзни айтма.
Муҳаммад Сиддиқ Рушдий

Нодондин йироқ қочқон донодур.
Муҳаммад Сиддиқ Рушдий

Ўзингни шубҳадин йироқ тут.
Муҳаммад Сиддиқ Рушдий

Мунофиқликнинг белгиси учтадир: ёлғон сўзлаш, ваъдасининг устидан чиқмаслик ва омонатга хиёнат қилиш.

Ҳадис

Кимки ғайридинни ҳақорат қилса, қиёмат куни ўтдан ясалган қамчи билан урилади.
Ҳадис

ОЛИМ, ИЛМ, КИТОБ, ҚАЛАМ, УСТОЗ, КАСБ-ҲУНАР, ЯХШИ ФАЗИЛАТЛАР

Касбнинг энг яхшиси кишининг ўз қўли билан бажарилган иши ва ҳалол саводидир.
Ҳадис

Илм ўқуб қилмаган амал мақбул,
Дона сочиб кўтармади маҳсул.
Навоий

Ер юзи бир дашту саҳро бўлса, гулзори илм,
Саҳнаи оламни бўлмоқда намудори илм.
Илму фан бирла қуролланмоқда сардори илм,
Илм ўқи, ҳеч бир жонга етқурмайди озор илм.
Оразий

Олим киши сўзидан олгил ўғит,
Яхши сўзлар таъсири дилга сингар.
Маҳмуд Кошғарий

Олим кишини эзгу тутиб сўзин эшит,
Ҳунарини ўрганибон амал қилғил.
Маҳмуд Кошғарий

Олим кишилар ҳар ерда азиз ва ҳурматлидурлар.
Абдулла Авлоний

Эмиш ҳар элға қадри илм бало,
Ўла илм мақоми баски боло.
Кишиким илму фандин бохабардур,
Ҳалойиққа мўътабардур.
Тирикликда кишиким қилса ҳар кор,
Анинг осонлиғина илм даркор.
Абдулла Авлоний

Илм ўрганиш ҳар бир мусулмон учун фарздир.
Ҳадис

Жаҳон равшан зиёйи илмдандур,
Кўнгил софи сафойи илмдандур.
Анбар Отин

Кимда бўлса донишу, ақлу, тамиз,
Илм ила ҳилм аҳлини тутган азиз.
Сен хатолардан ўзингни тут узоқ,
Эй ўғил! Оқил эсанг солгил қулоқ!
Фаридиддин Аттор

Бировким қилса олимларға таъзим,
Қилур гўёки пайғамбарға таъзим.

Навоий

Эй ўғил! Қайси фан бўлмасин, то уни мукамал эгалламагунингча ҳаракатни тўхтатма, бир илм иккинчи илмни эгаллашга ёрдам беради. Бир илмни эгаллашга ақлинг йўл бердими, уни охиригача эгалламай туриб, чала ташлаб кетма!

Абдибек Шерозий

Билимни буюк, ўқувни улуғ бил,
Бу иккиси танланган бандасини улуғлайди.
Заковат қаерда бўлса, улуғлик бўлади,
Билим кимда бўлса буюклик олади.

Юсуф Хос Ҳожиб

Илм ила кимнинг дили равшан эрур,
У замон ичра саломат тан эрур.

Фаридиддин Аттор

Илм ўрганишдан уялган ва такаббурлик кўчасига кириб қолган кишилар ҳеч қачон илмга эга була олмайдилар. Эй ўғил, сен илм ўрганишдан уялма! Нодонлик ёмон хислат!

«Жовидони хирад»

Билимсиз, шубҳасиз, аниқ кўрдир,
Кел, эй нодон, билимдан ҳисса ол.

Юсуф Хос Ҳожиб

Агар инсон илм нури билан ўз йўлини ёритмаса, зулмат ва нодонлик кўчасида қолади. Киши қалбининг нури илм ва маърифат билан бақувват бўлади. Инсониятнинг қадри илм билан ҳосил бўлади. Илмдан ҳали ҳеч ким зарар кўрган эмас. Илмни эгаллаб олиш эса бир санъатдир. Дунёда қандай ёвузлик содир бўлган бўлса, уларнинг ҳаммаси нодонлик орқали келиб чиққан. Энг зўр ҳалокат нодонлик, инсонийликни битирувчи ҳам нодонликдур. Яхши таҳсил кўрган ва илм нури билан ҳулқини яхшилаган аёл ҳар ерда иззат топади. Илм — аёл учун зийнат. Ақлини нодонликдан қутқарган ҳар бир аёл номус, иззат, аёллик қадрини тушуниб етади. Бундай аёл ҳеч бир ишда адашмайди. Илмсиз аёл эса бола тарбиялашда турли хатоларга йўл қўяди.

Абдибек Шерозий

Бешиқдан қабргача билим иста.

Ҳадис

Муяссар бўлса тилладин сенга тахт,
Ўзингдин пастга зинҳор айламагин сахт.
Агар берса сенга жаҳон султонлиғи даст,
Киши ўз ҳолини билмак керак паст.
Агар рутбанг эрур аълойи офоқ,
Йиқилгон хасталарни ҳолина боқ.
Такаббур қилмағил эй бемаоний,
Фалонни ўғлидурмен деб фалоний.

Сўфи Оллоёр

Ҳакимдан:

— Шунча илми қандай ҳосил қилдинг? — деб сўрадилар:

У айтди:

— Илм ўқиётган пайтларимда ёндирган чироқ мойини ҳисобласанг, еб-ичган нарсаларимдан кўпроқ бўлади. Бундан маълум бўладики, вақтни еб-ичиш ва уйнашга сарфлашдан кўра илмга сарфлаш зарур экан.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Билиб дарсингиз айлаб азбар ўқунг,

Ўқунглар, ўқунглар, ўқунглар, ўқунг.

Ҳавоу ҳавасларни айлаб раҳо,

Сабоқларни такрор этинг борҳо.

Роқим

Илм мартабаси мартабаларнинг зўридир, деган гап шубҳасиз тўғри. Қайси ерда илму маърифат кучли бўлса, ўша ер бахт маскани ҳисобланади. Қайси ерда нодонлик мавжуд бўлса, у ер қуруқ ёки тошлоқ жой кабидир.

Гўзал хулқ билан пайваста бўлган илм одамларни бахтиёр қилади, мартабасини баландлатади. Илмдан мақсад кўркам ва эзгу ишларни амалга оширишдир.

Фахрулбанот Сулаймоний

Бир соатгина илм ўрганиш бир кечалик ибодатдан яхшидир.

Ҳадис

Уламолар суҳбатида бўл, пок, соф ниятли кишиларга талпин.

«Амир Темур ўғитлари»

Илмсиз иликсиз сўнгак каби бўшдир, иликсиз сўнгакка қўл урилмайди.

Билим билан кишининг мартабаси ошди, илмсизлик эса кишини тубанлаштирди.

Билимли киши керакли сўзни сўзлайди, кераксиз сўзни кўмиб ташлайди.

Аҳмад Югнакий

Муродингни ҳаётинг ичра ахтар,

Ки мавҳум илм ичинда бўлма ахгар.

Анбар Отин

Қайси бир олимнинг илмидан сўралганда қизғониб гапириб бермаса, қиёматда оғзига ўтдан тизгин солиб қўйилади.

Ҳадис

Илмсиз инсон — мевасиз дарахт.

Нодонга илм ўргатмоқ умрни зое ўтказмоқдир.

Илм бир хазина бўлса, бу хазина калити савод.

Илм келинчакка ўхшайди, у хилват ва пинҳонликни ёқтиради.

Илм инсон зийнати.

Қоғозга туширилмаган илм унутилиб кетади.

Кимки илм билан ақлини оширишга уринса, молу давлат ўзи келаверади.

Илм бўлмаса одамнинг ҳайвондан фарқи бўлмас эди.

Молни ишлатганинг сари озаяди, илм эса кўпаяди.

Ҳар кимки эрур улума моҳир,

Бўлғай анга сўзнинг ҳусни зоҳир.
Шавқий Каттақўрғоний

Аввало олим бўл! Лоақал таълим олувчи ёки тингловчи, илму уламоларни севувчи бўлгин.
Ҳадис

Заковатли уқади, билимли билади,
Билимли, заковатли тилакка етади.
Юсуф Хос Ҳожиб

Ҳар кишининг руҳи илм бирла қувватланса, шафқатли ва бетамаъ бўлур.
Сидқий Хондойлиқий

Одамга фақат ҳусн эрур руйига зеб,
Ботинда жамил улмаса, бу ҳусн бекор.
Дилшоди Барно

Сайри жаҳон қилинг, сувга ўхшаб. У доим оқишдадур — тоза ва хушдур ва агар бир ерда кўп тўхтаб қолса, бадбўй бўлур.
Муҳаммад Сиддиқ Рушдий

Амалсиз илм — мевасиз ёғоч.
«Оталар сўзи»

Ҳамма эзгуликлар билим туфайлидир.
Билим туфайли гўё кўкка йўл топилади.
Сўз бўз ерга яшил кўкдан тушди,
Сўзи туфайли инсон ўзини улуг қилди.
Юсуф Хос Ҳожиб

Борди-ю кишининг учта фарзанди бўлса, ҳар уччовига ҳам илм ўргатгани яхши. Агар бундай имкониятга эга бўлмаса, биттасига илм ўргатсин, биттасига ҳунар ва яна биттасига зироат ёки тижорат ўргатсин. Умуман, уларни бирор фойдали иш билан машғул қилиш, нобакор ва қабиҳ кишилар билан улфат, ҳамсуҳбат бўлишидан қайтариш керак.
Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Жомий

Эй келди фунуни илм таслим санга,
Қилмоқ анга лозим бўлди таъзим санга.
Гарчи йўқ эрди қувват оёқимда, вале,
Келдим бош ила олғали таълим санга.
Огаҳий

Яхши хислат жаҳонда олий мартаба ва юксак даражага етказувчидир. Аммо бунга етишиш воситаси илм ва одоб бойлигидир.
Илм саодатга йўлловчи машъал,
Жоҳиллик ўлимга бошлар ҳар маҳал.
Қитъа:
Билим кишиларни улугвор қилар,
Одамдан кетмайди то у улгунча.

Олтин, кумуш билан керилма зинҳор,
Бу иззат олтину-кумуш тургунча.
Муиниддин Жувайний

Китоб — барча бунёдкорлик, яратувчилик ва ақл-идрокнинг, илму донишнинг асосидир.
Ҳаётни ўргатувчи мураббийдир.

«Амир Темур ўғитлари»

Садақанинг афзали мусулмон кишининг илм ўрганиб, сўнг бошқа мусулмон биродарларига
ҳам ўргатишидир.

Ҳадис

Илму фан уйига юборинглар болангизни,
Анда ўқуганлар бори яктои жаҳондир.
Аваз Ўтар

Дунёни билмакка идрокинг гаров,
Зеҳн қуймоққа дили покинг гаров.
Яхши иш қилмоқ учун йўқса ўқув,
Санга лозимдур ўқув бирлан ўқув.
Анбар Отин

Илмнинг чеки йўқ, қанча кўп ўқисанг, билмаган нарсаларинг шунчалик кўпаяверади.
«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Ҳар кишида илму санъат бордур,
Бахту давлат ул кишига ердур.
Камий

Илм ва ҳунар ўрганиш инсон учун энг зарур нарсалардан ҳисобланади. Ҳар қандай
нарсанинг моҳиятини англаш, жаҳондаги воқеаларнинг яхши-ёмон томонини билиб олиш,
одамларнинг кадр-қимматини тўғри тушуниш, оиланинг фаровон яшашини тўғри ташкил
этиш, қисқаси, ҳар томонлама мукамал бўлиш учун илм ва ҳунар ўрганиш зарурий
эҳтиёжлардан биридир.

Фахрулбанот Сулаймоний

Оз-оз ўрганиб доно бўлур,
Қатра-қатра йиғилиб дарё бўлур.
Навоий

Фойдали бирор нарса ёзадиган бўлсанг, шундай хат билан ёзки, токи уни осон ўқиб, тезроқ
фойда олиш имконияти бўлсин. Қандай фойдали нарсани ёдлаб олган бўлсанг, шундай
тушуниб ёдлаки, токи уни қайтариб ёзиш ва тушунтириш имконига эга бўлгин. Қалам сўз
элчиси ҳисобланади, ёзув эса қўлнинг тилидир.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Ҳаял айламанглар, ўқунг муттасил,
Ўтар кўз юмуб-очгунча ою йил.
Роқим

Қилмаган илм сари кимса назар,
Халқ беҳуд касб майл айлар.
Қолмади ҳеч қадри илму ҳунар,
Кўрди беилм қавм неча зарар.
Камий

Билмаганни сўраб ўрганган олим,
Орланиб сўрамаган ўзига золим.
Навоий

Устоз ва муаллимлар ҳурматини ўрнига қўйганлар бу дунёда ҳам, охирада ҳам саодат топар.

Кошифий

Илм асосига қурилмаган улуғликнинг охири хорликдир.
Нодон агар улуғ бўлса унга кўнгил боғлама,
Чунки амал нодон билан боқий эмас жаҳонда.
Чароҳ ҳеч қачон жоҳилларнинг амалини билмайди,
Қора чоҳга тикар уни, қўймас бир кун омонда.
Кишини йилқидан билим фарқлади,
Билим билан инсон мартабали бўлди.
Заковатли киши гўзал ва тил-сўзи тўғри,
Ва тамоми қилиқлари тугал — тўқис бўлади.
Юсуф Хос Ҳожиб

Ҳалол касбдан чарчаб ухлаган одам гуноҳлари кечирилган ҳолда тунайди.
Ҳадис

Тўрт нарса саодат далилидир: тўғри сўз, тавозеъ, ҳалол касбу ҳунардаги меҳнат, сир сақлаш.

Кошифий

Илм, Навоий сенга мақсуд бил,
Эмдики, илм ўлди, амал айлагил.
Навоий

Аёллар ҳам эрлар каби истеъдодга эга кишилар бўлиб, ҳурмат ва эҳтиромга лойиқ бўлишларидан ташқари, оиланинг асосий тарбиячиларидир. Шундай экан, улар ҳам зарур илм билан қуролланишлари керак.

Фахрулбанот Сулаймоний

Билим билан саодат йўли очилади, шунга кўра,
Илмли бўл, бахт йўлини изла.
Аҳмад Югнакий

Ўзи ҳақида ўйламай, фақат элга билим бериш ҳақида ўйлаган олим киши худди шамга ўхшайди, у ўзини ёндиради ва халқни зиёли қилади.

Ҳақиқий олим шундай кишики, унинг сўзи, ўйи, фикри ва иши бир хил бўлади.

Олимнинг ёмонлиги кеманинг синишига ўхшайди. Чунки кема синса ҳам ўзи чўкади, ҳам ўзгаларни чўктиради.

Олим қачонки ўзининг барча ҳис-эҳтиросларининг устидан ҳоким бўлолса, шундагина уни олим дейиш мумкин.

Олимлар билан ўтирсанг фойда оласан, чунки гул ёнида ўтирган одамга гул ҳиди уриб қолади.

Олим кўр бўлса ҳам дунёни кўради.

Жоҳил соғ бўлса ҳам узоқни кўрмайди.

Одамнинг энг ёмони нодон бўлиб, фойда келтирмаганидир.

«Оталар сўзи»

Илмни ёзиб қўйиш билан боғлаб олинглар.

Ҳадис

Билим қидиришга урдим бошимни,
Бекорга ўтказмадим умримни бир дам.

Қайдаки эшитсам илму донишни,

Эшиги тагида ултирдим маҳкам.

Носир Хисрав

Билимсиз кишиларнинг кўнгли хурофотга мойил бўлади.

Абу Райҳон Беруний

Ибн Аббосдан:

— Сен қандай қилиб шунча илмга эришдинг, — деб сўрадилар.

У шундай деб жавоб берди:

— Савол берувчи тил, билувчи қалб ва чидамли ўқитувчи билан.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Одамидур илму дониш бирла одам, йўқ эса,
Жумлаи ҳайвонгадур яксон қаду рухсору лаб.

Огаҳий

Қуш ов кўрса юксаклардан пастга тушар,

Олим киши ўғит берса, дарҳол уқар.

Маҳмуд Кошғарий

Кишиким илм ила бўлса тавонгар,

Не ғам гар йўқтур анго зару гуҳар.

Оразий

Шаъбий айтади:

— Илм бобида ниманики эшитсанг ёзиб қуй, қоғоз бўлмаса деворга бўлса ҳам ёз. Чунки ёдланган нарса унутилади, ёзилган нарса эса абадий қолади.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Илм ва диннинг машҳур кишилари ўз маслаҳатлари билан подшоҳларга ёрдам бериб хелганлар.

«Амир Темур ўғитлари»

Агар бўлмаса йўл бошлагучи пир,
Солур буйнунга шайтон доми тазвир.
Ажаб йўлдур тамоми меҳнату ранж,
Ва лекин ҳар қаричда бир ниҳон ганж.
Сўфи Оллоёр

Кимки устодига ихлос ила иззат қилса,
Ҳақ анинг манзилини жаннати ризвон айлади.
Роқим

Хурмус ҳаким сўзларидан:

Одам учун сазовор нарса шуки, у ҳикмат ўргансин, донолик илмини билсин ва уни юрагига нақш қилсин. Ҳикмат ва фазилатга етишга қарилик тўсқинлик қилолмайди. Ҳикматни кимки дилига жойлаган бўлса, на ботир, на қаҳрамон, на подшо, ҳеч ким уни тортиб ололмайди. Киши ўз ниятини сўз билан мувофиқ қилсин, токи тили бошқа-ю, дили бошқа бўлмасин.

«Жовидони хирад»

Ишлари дарсу сабоқ, илму адаб такрордур,
Офарин, минг офарин, бу илм бир асрордур.
Нодим

Айтишларича, Фаробий жуда камбағал экан, қоғоз сотиб олишга ҳам баъзан имконияти бўлмас экан. Ўрмонга чиққан кезларида хаёлига келган нарсаларни дарахт япроқларига ёзиб қёяр, қоғоз топганида кўчириб олар экан.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Ул мактаб ароким уқудунг ноз рамузин,
Гуёки вафо илмини унутмиш эди устод.
Увайсий

Қўшни билан яхши алоқада бўлинглар.
Ҳадис

Илм ва одоб таги йўқ хазина. Кимки унга эга бўлса, кадр у қиймати биланд бўлади. Фазилатга фақат илми шарафи бор одам лойиқ. Билмаган айб эмас, билмаганни буйнига олмаслик айб. Одамлар сендан ўрганмаса, сен одамлардан ўрган. Илм шундай нарсаки, бутун куч сарф этилмаса, қўлга кирмайди.

«Оталар сўзи»

Билим — қайтариш ва такрорлаш мевасидир.
Абу Райҳон Беруний

Эр кишига зебу зийнат ҳикмат ва донишдур.
Навоий

Тўрт нарса ўлик дилни тирилтиради: устод, яхши дўст, мувофиқ ер ва давлату-иқбол сабабчиси бўладиган доно ақл.

Муиниддин Жувайний

Бу дин илмики хомам қилди таҳрир,
Эрур фикҳу ҳадису сўнгра тафсир.
Чу такмил ўлди бу уч илм, сен, бил,
Яна ҳар илм майлин қилма, ё қил.

Навоий

Илмдан истасанг, нишон йўқтур,
Бор бошида қазонча салласи.

Баёний

Кимки ёшлигида илм ўрганмаса, қариганда ҳурмат тополмайди.

Муҳаммад Зеҳний

Ҳеч ким устозсиз топмас жаҳонда иззу жоҳ,
Нечаким ҳашмат била Искандари даврон эрур.

Пошшоҳўжа

Бир куни Искандардан:

—Сен устозингни онангдан кўра яхшироқ ҳурмат қилар эмишсан, шу ростми? — деб сўрадилар.

—Ҳа, — деб жавоб берди Искандар, — онам мени йўқлик осмонидан олиб тушди, устозим эса ердан кўкка кўтарди.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Жаҳон илмики бу кун менга ёд эрур,
Анга барча жаҳл аҳли устод эрур.

Навоий

Бузургмеҳрдан:

—Нима учун устозингни отангдан афзалроқ ҳурмат қиласан? — деб сўрадилар.

—Чунки отам мени ўткинчи ҳаётга олиб келди, устозим эса боқий ҳаёт бағишлади, — деб жавоб берди.

«Оталар сўзи»

Олимларга яқинлаш, баҳра олгил тутиб дил.

Маҳмуд Кошғарий

Ҳақиқатан ҳам устоз илм бериши билан кишининг номини улуғлаб, авлодлар оғзида қолдиради ва иккинчи ҳаёт бағишлайди.

Илм андоқ ганжи нофеъдур бани одамғаким,
Кимда ул бўлса, икки олам бўлур обод анго.

Огаҳий

Шаҳски, илм нурун топти зоти,

Анинг то ҳашр қолди яхши оти.

Сикандар чун топти илму ҳунарни,

Не янглиқ олди, кўргил, баҳру барни.

Навоий

Бу замонда ҳамдами роз ўлмага ўқуш керак,
Ҳар китобни ўқигонда маънисин уқиш керак.
Андин ўрганиб адаб илмин ғазал тўқиш керак,
Норасоликнинг жаҳонда томирини қирқиш керак,
Илмсиз афсунчиларга тири паррондур китоб.

Дилшоди Барно

Кишиларга улардан аввалроқ салом беришга шошил, бу улуғ кишиларнинг фазилатларидан бўлиб, камтарлик нишонларидан биридир.

Муҳаммад Ҳусайн

Қалам оламини идора қилади.
Қаламнинг кучи қиличдан ўткир,
Қиличнинг кучи қаламнинг учи.

«Оталар сўзи»

Билим, ҳунар, эзгу қилиқ ва ё хулқни
Киши ўрганеди, сўнг йўриқ тузилади.
Қиши зулмат босган қоронғу уй кабидир,
Ўқув-идрок бир машъалдирки, уни ёритади.
Кўргин, турли яхшилиқлар ўқув-идрокдан келади,
Киши билим туфайли улғаяди, машҳур бўлади.

Юсуф Хос Ҳожиб

Саҳл ибн Хорун айтади:

— Қалам кўнгилнинг бурнидир, у қачон қонаса сирларни дафтар юзига сочади ва асарларни юзага келтиради. Қалам қоғоз юзига гавҳар тизувчи асбобдир. Китоб бир боғки, ёзувлари унинг гулларидир.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Китоб олимлар фикрининг паноҳгоҳи, доно кишилар бўстонининг чамани, оддий кишиларнинг тамошогоҳидир. У кимсасиз кишиларга дил очувчи боғ, кўнгли шикасталарга раҳнамодир. У барча ерда барча билан ошно, дардли кишилар дилига даводир.

Бир дўстки, ҳеч кимга бермаган азоб,
Узоқ синаб курдим, билсанг у китоб.
Сирни яширмайди ўқувчисидан,
Хабар берар сенга ёзувчисидан.
Хилватда сен билан бўлиб у улфат,
Жимгина қуради ёқимли суҳбат.
Ҳеч кимдан қолишмас билимли аҳбоб,
Ундан сўрамасанг бермайди жавоб.

Муҳаммад Жабалрудий

Бўлса гар илму ҳунардин холи ул,
Эй Камий, оламда билким, хордур.

Камий

Кимки китобга кўп боқса, китоб унинг зеҳнини очади, завқини оширади, сўзга чечан қилади.

Китоб ёлғизликдаги энг мунис ҳамдамдир.

Китоб ўтмишдан ҳам, келажакдан ҳам хабар берувчидир.

Китоб инсондан ҳеч нарса тиламайди, аммо уни камолга етказидади.

Китоб одоб-ахлоқнинг кони, билимнинг эса булоғидир.

«Оталар сўзи»

Эй азиз! Киши учун китобдан азизроқ ва ёқимлироқ суҳбатдош йўқдир. Китоб фасоҳат, балоғатда, латоғатда тенги йўқ, мунофиқликдан холи ҳамроҳдир. Ёлғизликда ва ғамли айёмларда мунис улфатдир. Унда на нифоқ бору, на гина. У шундай ҳамдамки, сўзларида ёлғон ва хато бўлмайди. Суҳбатидан эса кишига малоллик етмайди. У ўз дўстининг дилини оғритмайди. Юрагини эса сиқмайди. У шундай рафиқдирки, киши орқасидан ғийбат қилиб юрмайди. Унинг суҳбатидан сенга шундай файзли фойдалар етадики, бундай фойдани одамлардан топа олмайсан. Аксинча, аксар одамлар суҳбатидан кишига зарар етади. Китобдек дўст ичида барча илму ҳилм мужассамдирки, у кишиларни ўтмишдан ва келажакдан огоҳ қилиб туради. Шунинг учун ҳам: «Китоб ақл қалъасидир», деганлар.

Муҳаммад Жабалрудий

Бизни хорликка солган, бегумон билдик — билимсизлик

Дегаймиз онг учун, оҳ, онгсизлик — билимсизлик.

Демоқчиман илм, одоб тугсин, фазл ўлиб номи,

Ушандоғ бир ўғилдин лаззат олсин бу жаҳон коми,

Билим шундоғ бўлганда, ер юзида қолмасин оми,

Бўлур ул онда инсон бир-бирига лутф-эҳсонлик.

Оразий

Абу Бакр ал-Хоразмий ўлим тўшагида эди. Ундан:

— Кўнглинг нимани хоҳлайди, иштаҳанг нимани тусамокда? — деб сўрадилар.

— Китоб юзига бир қарасам, — деди у.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Ўқиб ўрганилган ҳар битта ҳунар,

Ҳунармандга бир кун фойда келтирар.

Низомий Ганжавий

Мол-дунёни қанча термагин, у тугайди, олқинади,

Ёзилса-чи, сўз абадий қолади, оламни кезади.

Юсуф Хос Ҳожиб

Агар одам илм ва ҳунар таҳсили билан улуғ кишиларнинг ҳунарини ўрганса, вужуд матосининг қадри ҳаёт дуконида аъло даражага етиб, топиш-тутиши ҳам кўпроқ бўлади.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Билимнинг шундайки, у яланғоч бўлганинда ҳам ўзинг билан қолади уни ҳаммомга кирганинда сув ҳам йўқота олмайди.

Абу Райҳон Беруний

Ҳунар ва санъат шундай нарсаки, у кераксиз бўлиб қолмайди, ишлатмасанг ҳам йўқолиб

кетмайди, керак пайтда эса сенга кўмакчи бўлади. Эркак кишига қирқ ҳунар ҳам оз. Эркак бўла туриб, «мен буни билмайман» дейиш уятдир.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Камол эт касбким, олам уйидин
Сенга фарз улмагай гамнок чиқмоқ.
Навоий

Эй ўғил! Фазлу-ҳунар орттиришга бутун кучинг билан кириш, уни мукамал эгаллаб олишга ҳаракат қил.

Абдибек Шсрозий

Ҳунарингдан бир кун етарсан бахтга,
Ҳунарсиз ким етар тож ила тахтга.
Низомий Ганжавий

Касб этар оҳиста-оҳиста киши фазлу ҳунар,
Боғаро булбул боласи хушнаво кам-кам бўлур.
Мурғи ваҳшини қилолмас ҳеч ким якбора ром,
Донаю домини қурдинг, мубтало кам-кам бўлур.
Анбар Отин

Ки қилғуси санга бу камлик иштимол камол,
Камолсиз киши ҳар ердадур хижолатманд,
Етурмагай кишига ҳаргиз инъфиол камол.
Увайсий

ҲИКМАТ. Ҳар кимнинг зари бўлмаса-да, аммо ҳунари бўлса дунёда ҳеч бир хавф-хатари бўлмайди. Шунинг учун киши ҳунар зийнати билан безанмоғи керак. Ҳунарсиз киши қуруқ савлатдир. Қуруқ савлат қотиб турган суратга ўхшайди. Сен суратга боқ, у одамга ўхшаса-да, жони бўлмайди. Дарахт шохи мевасиз бўлса, кийикнинг шохларидан нима фарқи бор. Қалам гарчи чўп бўлса-да, илму ҳунарни ошкор қилгани учун азиздир. Ойна эса гўзаллар юзи туфайли қўлда юради. Сен Абу Жаҳл тарвузини кўр, ширин тарвузлар каби чиройлидир. Аммо аччиқ бўлгани учун қиймати йўқ.

Беҳунар одам эмас, молу зари бўлганда ҳам,
Бўлмагай эшак одам анга либос ёпганда ҳам.
Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Кимдаким аҳли жаҳондин бор илму маърифат,
Қилғуси они бархурдор илму маърифат.
Толибий

Кимки маърифатни этса эъзоз,
Ани ирфон этар, албатта, мумтоз.
Анбар Отин

Дониш эрур отган ўқим нишони,
Дадиллик манбаи билимим кони.
Эзгулик осмонини маҳбусиман,

Занжирим фаною само уммони.

Паҳлавон Маҳмуд

Ҳақимлар беҳунар кишини, «қанотсиз қуш» деб атаганлар. Яъни қушнинг парвози учун қанот бўлиши шарт. Ҳунар ҳам барча ишларда киши учун зарурдир. Қудратли подшолар ва шон-шавкатли улуғ кишилар ҳам, молу неъматлари ер куррасини қоплайдиган даражада кўп бўлса ҳам, ўз фарзандларини касбу камол ва қобилиятга тарғиб қиладилар. Демак, оддий халқ ҳунар ўрганиши ўз фаровонлигининг ва маишатининг асосий шarti, деб билишлари зарур.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Ҳақ йўлида ким сенга бир ҳарф уқутди юз ранж ила,
Айламоқ осон эмас ҳаққин адо минг ганж ила.

Навоий

Билаги зўр бирни йиқар, билими зўр — мингни.

«Амир Темур ўғитлари»

Кимда ким ўз изланишларининг афзаллиги қонуниятларини излаб топишда деб биларкан, ул албатта, ҳамиша ўз қарашларини амалда исботлаш йўлидан боради.

Абу Райҳон Беруний

Кишида бўлмаса фазлу ҳунардан,
Ундайнинг сувратдан нима фарқи бор.

Ҳунар дунб туплаш учун эмасдир.

Ўзгалар кўнглини шод қилгин такрор.

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Касби илм этмай киши гар қолса маҳз жаҳл ила,

Икки олам обрўси бўлғуси барбод анго.

Огаҳий

Ҳақиқатан ҳам, ҳунар меҳрибон дўст, шафқатли ер ва файз етказувчи бир чопоғон отдирки, у ўз чавандозини тезгина роҳат ва эътибор манзилига етказилади ва шундай ҳимоячидирки, ўз соҳибини тамаъ оловидан қутқариб, омонда сақлайди.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Айди: «Халқ ичра бу бир касбдур,
Касбни бошинга кийсанг насбдур».

Гулханий

Ким бўлса ҳунарсиз иши — ўқ ранжи эрур,

Бу важҳ ила ҳунари ганжи эрур.

Навоий

Эй ўғил! Бу насиҳатларга қулоқ сол, касбу ҳунар ўрганишдан ор қилма, меҳнат қилишни ўрган. Юрт ва элнинг ривожини ҳам ҳунарга боғлиқ. Энг ҳалол ва энг ёқимли емиш ва кийиш ҳунардан ҳосил бўлади. Ҳунар — яширин хазина. Куни келиб дунё тасодифлари туфайли мол-мулкдан ажралсанг ҳам, ҳунардан ҳеч қачон ажралмайсан. Ҳунар сенинг доимий ҳамроҳинг, мададкорингдир.

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Инсоннинг ҳунари унинг бойлиги. Пул тугайди, бироқ ҳунар тугамайди.

«Оталар сўзи»

Ҳунар бир бўлуб ёпмиш айб,
Қилур дўст ул бир ҳунарга назар.

Оразий

Агар одам учун ҳунар дарахтининг мевасига эҳтиёж бўлмаса ҳам, бироқ бир куни ҳунар унинг ҳаётини сақлаб қолишда асосий восита бўлиб қолиши мумкин. Шунинг учун ҳам оталар ўз фарзандларининг истеъдод уйини қобилият мулки билан безашга бор кучлари билан ҳаракат қилсинлар.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Неча арзи ҳунар қилсам сўз ичра,
Тўтарлар ул ҳунарга айб ила ном.

Мунис

Бир-бирингиз билан саломлашиб юринглар, шунда ўрталарингда меҳру муҳаббат уйғонур.

Ҳадис

Эй ўғил! Дунёда энг ёқимсиз ва энг ёмон хислатлардан бири ишламасдан бировларнинг инъом-эҳсонига тамаъ кўзини тикиб ўтиришдир. Касбу ҳунар эгаси тамаъдан холидир. У ўз ҳунарининг фазилати тўфайли ўз меҳнати билан ҳалол топиб, ҳалол ейди.

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Ҳунар саҳифасига рақам чекувчилар ҳужаста сийратли ҳар бир юртмамлакатдан қизил тилла сингари мўътабар ширин сўзли катта ва кичикнинг раҳматига муяссар бўладилар. Агар кишининг қўл остида қобилиятнинг тоза олтинидан бир дирам бўлса оғарчилик пайтларида ҳам унинг кўзи тамаъ чанги билан булғанмайди ва рўзгор сандиғи бойликнинг кумуш-олтинидан холи бўлмайди.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Асл ғизо касб ва ҳунар билан топилган ғизодир.

Муҳаммад Сиддиқ Рушдий

Хислати хуб ҳамадин, бас адаб ўрган зинҳор,
Билимию ҳунари бўлган киши бўлмас хор.

Толиб Толибий

Ҳунарни қадрламаган оч қолади.
Ҳар ким анжир сотиб, қорни бўлса тўқ,
Унга шу ҳунардан устун ҳунар йўқ.
Инсон ҳунаридан ҳурмат кўради,
Дунёда не экса шуни ўради.

«Оталар сўзи»

Ҳунар кўргил айб кургунча зинҳор,

Чечак тер боққа кирсанг, олмагал хор.

Қутб

Айтишларича, Гуштосб кунлардан бирида ўз ватанидан айрилиб, Кустантания шаҳрига келиб қолди. Унинг ёнида бирор тийин ҳам йўқ эди. Ейишга нарса тополмай, оч қолди. Бировдан сўрай деса, иззат нафси йўл қуймас эди. Унинг ёдига ёшлиги тушди. У болалик пайтида мактабга бораркан, йўл четида жойлашган темирчи дўкони олдида бироз тўхтаб, темирчиларнинг пичоқ ва болта ясашларини томоша қилар эди ва унинг сиридан бир мунча воқиф бўлиб қолган эди. Гуштосб кўп ўйлаб ўтирмай, темирчилар олдида борди ва уларга деди:

— Эй, биродарлар, мен ҳам темирчилик сиридан анча хабардорман, мени ҳам ўзларингизга шерик қилиб олсаларингиз.

Темирчилар рози бўлишди. Гуштосб бир неча муддат ишлаб пул йиғди. Сўнг ватанига қайтиб борди. У мартабага эришган пайтида барча ёшу қарини касбу ҳунар ўрганишга даъват қилди. Болаларни куннинг аввалида ўқитиб, иккинчи қисмида ҳунар ўрганишга фармон берди.

Муҳаммад Жабалрудий

ҲИКОЯТ. Келтиришларича, бир ҳаким ўз ўғлига насиҳат қилиб, шундай дер экан:

Олтининг харж билан охир бўлар кам,
Ҳунар шундай ганжки, камаймас ҳеч дам!
Уларнинг фарқини айтсам агарда,
Ҳунар чашма эрур, олтин-чи шабнам!
Хуррабий

Одамнинг баракали ва бадавлат бўлиши учун касбу ҳунардан қимматроқ мато йўқ ва улуғлик ҳамда саодат осмони учун эса қобилиятдан ёрқинроқ юлдуз йўқдир. Ҳунар суви билан суғорилмаган киши гуёки мева ва сояси йўқ қуруқ дарахтга ўхшайди. Ёки ҳид ва рангдан холи гулга монанддир. Дарҳақиқат, бу фирдавсмонанд гулшаннинг райҳонлари ҳидидан димоғини муаттар қилган киши хилма-хил камёб лаззатли неъматлардан баҳраманд бўлади. Бу неъматнинг ёқимли майидан бир журъа тотмаган киши доимо бахтсизлик ва ожизлик билан оғриб, хумор бўлиб юради. Кўп азоб ва уқубатлар юкини елкасида кўтариб юришга мажбур бўлади. Билим ва ҳақиқат боғининг боғбонлари касбу ҳунарсиз кишиларни жамиятнинг разил ва пасткаш кишилари, деб ҳисоблаганлар. Касбу камолсиз кишининг муҳаббати ҳеч бир дилдан жой топмайди ва ҳеч ким касбу ҳунарсиз кишига ёрдам қўлини чўзмайди.

Ҳунар билан ҳаёт наҳлин эгаллаганларга,
Саодат хазинаси калити муяссардир.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Агар боши била чоҳ қазиса банда,
Кўзини ёшича сув топса анда.
Ва гар қазса ариғ киприк била мард,
Агар бир хўшаи жав қилса парвард.
Бу меҳнат бирла топсанг парча нон,
Кишининг миннатидин улдур осон.
Сўфи Оллоёр

Косибдан шоду зуррам йўқ жаҳонда,
Ҳунардан яхши дур ҳам йўқ жаҳонда.
Кимки шогардликка чин дилидан шод,

Бир куни ўзи ҳам булғуси устод.
Носир Хисрав

Илм ибодатдан афзал.
Ҳадис

Куним кундан-кунга бўлсин десанг хуш,
Илм пайидан бул борида эс-хуш.
Ҳар варақни уқиб чиққанда мудом,
Ҳаракат қил, тушун барисин тамом,
Буйра туқувчиким, туқиса аъло,
Ёмон кулоҳдуздан бўлади аъло!
Низомий Ганжавий

ОТА-ОНА, ОИЛА, ҚАРИНДОШ ВА ҚЎШНИЛАР

Бошни фидо қилгил ато бошиға,
Жисмни қил садқа ано қошига.
Тун-қунингга айлагали нурфош,
Бирисин ой англа, бирисин қуёш.

Навоий

Гар бу гулшанда ано бўлса гулу сарв — ато,
Сен каби туғмағуси сарви гуландом угул.

Огаҳий

Ҳар бир дарахтнинг меваси бор, кўнгилнинг меваси эса фарзанддир.

«Оталар сўзи»

Ўшал фарзанд бирла шод бўлғай,
Бори қайғусидин озод бўлғай.

Сайёдий

Бахтиёр бўлишни истасанг қуйидаги хислатларни ўзингда мужассам қилгин: аввало ота-онанинг ҳаққини адо қил, ота-она хурсандлиги киши учун дунёда катта давлатдир.

Муҳаммад Ҳусайн

Ота-она беҳад бўлади хурсанд,
Фарзанд бўлолса муносиб фарзанд!

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Шуни англамоқ керакки, ота учун фарзанддан кўра яқинроқ кимса йўқ ва отанинг фарзандга бўлган муҳаббатининг қанчалик юксаклигини баён қилиш қийин! Лекин шунга қарамай, фарзанд отага нисбатан озгина беодоблик қилса, фарзанд муҳаббати ота назарида пастлайди ва унга жазо ва танбеҳ беришга киришади. Агар ота билан фарзанд ўртасидаги аҳвол шу экан, бир-бирига алоқаси ва яқинлиги бўлмаган кишилар орасида беадаблик юз берса, қандай нохушлик бўлади.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Ўзинг ҳам, молинг ҳам отангникидир.

Ҳадис

Атога ким бу янглиғ қилса хизмат, ўз ўғлиндин анинггек тобғай иззат.

Қутб

Намози бомдоддин кейин волидангни зиёрат қил ва хизматида бўл.

Муҳаммад Сиддиқ Рушдий

Аввало онангга яхшилик қил, яна онангга, яна онашта яхшилик қил, сўнгра отангга яхшилик қил!

Ҳадис

«Аҳё» ва «Кимё» китобларида фарзанд ҳақида қуйидаги гаплар битилган: «Фарзанд ота-

она қўлидаги омонатдир, унинг дили эса нафис гавҳарга ўхшайди. Гавҳарга ҳар хил нақшлар солиш мумкин бўлгани каби, бола дилига ҳам турли фикрлар нақшини солиш мумкин. Бола тоза ер кабидир, унга қандай уруғ сепсанг, ўша уруғ унади. Шунинг учун ота-она ва муаллим бу ишда ўзаро ҳамкор бўлиб; унинг дилига яхшилик уруғинигина сепмоқлари лозим».

Бархурдор ибн Маҳмуд

Ўз диёримда мени ҳоли маконим бор эди,
Ақраб қавми қобил меҳрибоним бор эди.
Бир неча фарзандларим — ширинзабоним бор эди,
Ўз қўлимда ихтиёру ҳам имконим бор эди,
Давр жаври бирла кўрки, кетди илгимдин имон.

Сайқалий

ҲИКОЯТ. «Равзаи хулд» асарининг муаллифи Мавлоно Мажидиддиннинг ёзишича, у бир куни Язд шаҳрида ваъз айтаётган экан. Гап ота-она ҳақида кетаётган пайтда бир қария ўрнидан туриб, йиғлаганича: «Эй мавлоно, отасининг соқолидан тутиб, бошига калтак билан урган фарзанд ҳақида нима дейсан?» — деб сўради. Мен ундан: «Отаси уни нима ишга ўргатган эди?» — деб сўрадим. У эса: «Эшакни ижарага беришга», — деб жавоб берди. «Айб унинг отасида, — дедим унга, — болани ёшлигидан илм ўрганишга жалб қилганида ва яхши кишилар сўхбатига юборганида, ундан бундай иш содир бўлмас эди. Ота бундай қилиш ўрнига эшакни ижарага беришга ўргатипти. Натижада бола эшакни жиловидан тортиб, бошига чўп билан уришга ўрганиб қолган. У ўз отасининг соқолини эшакнинг жилови, деб уйлаб тортган, бошига эса эшакнинг боши, деб ёғоч билан туширган».

Фарзандни жаҳл зимистонидан илм рушнолийг томон етаклагинки, илм инсон фахри, жоҳиллик эса ғафлатдир.

Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Жомий

Ўғил-қиз кичиклигида нимани ўрганса,
То қариб ўлмагунча унутмайди.
Юсуф Хос Ҳожиб

Оталарнинг ўз фарзандларига нисбатан бўлган муҳаббат касри асосларидан бири — бутун куч ва қувватларини фарзандларини фаросат, камолот билан безатиб, уларнинг вужудини касбу ҳунар либоси билан кийинтирмоқларидан иборатдир.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Эрур мақсад авлоди ила фарзанд,
Икки дунёда қилғучи баруманд.
Улуғлардин бу сўз бордур муқаррар,
Ки ҳар одамда фарзанд ўлмаса гар.
Ани бўлмас замири коми ҳосил.
Бўлур балким сабоби доғи зойил.

Толибий

Жаннат она оёғи остидадир.

Ҳадис

Отамиз оиланинг узоғини яқин ва йўғини бор қилиш учун доимий ҳаракатда бўлади. У бизнинг яшашимиз учун уй-жой ҳозирлайди. Кийдириш учун кийим-кечак топади. Ичишимиз ва

ейишимиз учун овқат топиш пайдан бўлади. Боринги, ҳар бир оиланинг равнақи учун биринчи галда ҳаракат қиладиган киши отадир.

Болалар! Ота-боболаримиз биз учун тер тўкиб ҳаракат қилишни, қўлидан келган барча яхшиликларни биз учун муҳайё қилиш йўлида жон-жаҳд билан меҳнат қилаётганликларини билишимиз, бунинг шукронаси учун уларга итоат қилиш, айтганларини қулоқ қоқмай бажаришимиз, отамиз чарчаган онда ва ёрдам керак бўлган пайтда дарҳол ёрдамга шошилишимиз, фарзандлик бурчини ўташ учун ҳамиша шай туришимиз керак.

Ҳар бир фарзанднинг ота-онага ҳурмат ва эҳтиром кўрсатиши ва уларга нисбатан шафқат ва марҳаматларини ишга солиши муҳим вазифаларидан биридир. Ўз ота-онасини рози қилмайдиган, уларни ранжитадиган фарзанднинг иши ҳеч қачон олға босмайди ва элнинг олдида обрўйи бўлмайди!

Мустафо Ҳомийпошшо

Ўғил онаси ва отасидан аччиқланиб кетиб қолди.

Яна ғамгин бўлиб қайтиб келди.

«Онам насиҳатини олайин,

Отам пандини эшитайин» деб келди, — дейишади.

Билиб қуйинг бу—яхши.

Таъбирнома

ҲИКОЯТ. Айтишларича, бир бадавлат кишининг яккаю-ягона ўғли бўлиб, у ниҳоятда исрофчи ва беҳуда сарфловчи эди. Байт:

Давлат уйин учун эмас жаҳонда,

Ўзни сақлаш учун доим омонда!

Ота ўз ўғлининг ноқобил эканини билгани учун олдиндан чора куриб, улар пайтида унга насиҳат қилиб деди:

— Эй ўғлим, мен ўлганимдан кейин бойликларимнинг бари сенга қолади. Ишончим комилки, сен уларнинг барини беҳуда сарфлаб битирасан. Қўлингда ҳеч нарса қолмай, очлик ва ночорлик билан охири ўлимингга рози буласан. Мен нариги уйнинг бурчагидаги томнинг шипига бир арқон боғлаб қўйибман. Жондан тўйган пайтингда ўзингни ўша арқонга осгин!

Ота шу гапларни айтиб жон берди. Ноқобил ўғил кўп ўтмай, барча пулларни сарфлаб тамомлади. Охири гадоёлик қилишдан ор қилиб ўзини осиб ўлдиришга қарор қилди. Отаси тайинлаб кетган уйга кириб, арқоннинг учини буйнига солиб, ўзини осди. Том тусуни уни кўтаролмай синиб кетди. Шу он тупроқ аралаш отаси атайлаб ўғли учун бекитиб кетган бойликлар ерга тушди. Меҳнат билан топиладиган бойлик қадрини тушуниб етган ўғил энди пулни уйлаб ишлатадиган, хайрли йўлларга сарфлайдиган бўлди. Отаси хотираси учун халқни хушнуд қилишга ва саховат нуридан баҳраманд қилишга киришди. Назм:

Кишида бўлмаса давлат удир хок,

Давлатли кишига жаҳонда не бок!

Давлат гоҳи келиб, охирда кетар,

Бефаҳм кишилар узни йўқотар.

«Махзан ал-улум»

Муяссар бўлса тиллодин сенга тахт,

Ўзингдин пастга зинҳор айтмагил сахт.

Сўфи Оллоёр

Болалар! Оналаримиз бизларни вояга етказиш учун меҳру муҳаббатини аямай, оромидан кечиб, кечалари ухламай, тарбиямизга машғул бўлган. Хафа бўлиб қолсак ёки кўнглимиз бироз

ранжиса, атрофимизда парвона бўлган, тобимиз қочиб қолса, ҳузур-ҳаловатини йуқотган ҳам она. Боғбонсиз бирор дарахтнинг меваси яхши бўлмайди. Она эса биз учун боғбондир. У доимо бизни парвариш қилиш пайдан бўлади. Буни фаҳмлаган ҳар қандай бола ўз онасини барча нарсдан устун қўяди ва ҳамиша ҳурмат қилади.

Ақлли фарзанд бир дақиқа бўлса ҳам она меҳрини эсдан чиқармайди, кичкина ишга қул урганда ҳам онани бундан воқиф қилиб, унинг розилигини олади, айтган сўзларига қулоқ солиб, маслаҳатларига амал қилади, ҳар вақт онани миннатдор қилишга уринади.

Вояга етган болалар яхши тарбия олиб, бирор касб эгаллаб олганларидан кейин ҳар вақт оналари олдига келганларида бир вақтлар шу онасидан сут эмиб катта бўлганларини, унинг қучоғида парвариш топганларини ўйлаб, ҳеч қачон онага қаттиқ гапирмайдилар, юмшоқ сўзлар билан унинг кўнглини оладилар. Онанинг бир вақт узлари учун чеккан жафоларини кўз ўнгларига келтириб, шу чеккан жафо ва меҳнатларини унуттиришга уринадилар, уларнинг дил розилигини олиб, бир умрга шодмон қиладилар.

Мустафо Ҳомийпошшо

Оталарнинг дўстлиги болаларни яқинлаштиради. Ота-онасини ҳурматлаган кишининг умри узун бўлади.

«Оталар сўзи»

Ота-онанинг хизматини қилиш ҳар бир фарзанднинг бурчи. Аммо бу бурч ота-она қачонки фарзанднинг хизматига муҳтож бўлиб қолганда амалга оширилади.

Фарзанднинг ота-она олдидаги одоблари шундайки, ота-она нима деса диққат билан қулоқ солади. Уларнинг олдига тушиб юрмайди. Нимаики буюрсалар ва буюрган нарсаларида хиёнат ёки гуноҳ иш бўлмаса жону дил билан бажаради. Ўтирган жойларидан турсалар у ҳам ирғиб туради. Чақирсалар лаббай деб жавоб беради. Уларни хурсанд қилишга ҳамиша орзуманд бўлади. Олдиларида таъзим билан туради. Қилган ишларини миннат қилмайди. Ота-онанинг бир хил ишлари учун аччиғланиб, уларга ҳумрайиб қарамайди. Рухсатсиз сафарга кетмайди.

Яна бошқа ҳуқуқларидан баъзилари шуки, уларнинг олдиларида одоб сақлайди. Ечиниб ўтирмайди. Бирор ери оғриётган бўлса, отани-онани ташвишга солмаслик учун имкони борича яширишга ҳаракат қилади. Шунга ўхшаш нарсаларнинг ҳаммасида одоб қоидаларини жойига қўяди.

Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Жомий

Саодатманд ақл эгалари фарзандларни худди киши аъзосига ўхшатадилар. Ҳар бир аъзо ўз эгасига қанчалик иш берадиган бўлса, ўша аъзони бошқаларига нисбатан кўпроқ эъозлайдилар. Фарзанд қанчалик азиз ва мукаррам бўлмасин, агар у одоб зийнатидан бенасиб бўлса, қуриш қувватидан холи кўзга ўхшайди.

Фарзанд бўлса агар ноаҳил, бадқор,
Ҳосилсиз дарахтлар бесамар, бебор!
Бархурдор ибн Маҳмуд

Оиладаги иноқлик ва тотувлик ҳар қандай мушкул ва қийин ишларни бартараф қилишга ёрдам беради. Фақатгина оила аъзолари эмас, балки эллар ҳам бир ёқадан бош чиқариб иш курсалар, ҳар қандай душман устидан ғалаба қозонади. Бунга қуйидаги ҳикоят мисолдир.

ҲИКОЯТ. Косиб ва ҳунарманд бир кишининг бир неча ўғиллари бўлиб, улар ҳар куни ўзаро низо қилиб уришардилар. Бир куни кекса косиб бир даста чўпларни йиғиб, маҳкам қилиб боғлади ва ўғилларига бериб: «Қани, шу чўпларни синдиришлар-чи!» деди. Ўғиллар қанчалик уринишмасин, бари бир синдира олишмади. Шунда ота боғланган чўпларни ечди ва бир донадан ўғилларига бериб: «Энди синдириб қуринлар», деди. Ўғиллар чўпларни синдиришди.

Шунда ота ўғилларига қараб: «Ҳозир ниманики кўрган бўлсаларингиз, у сизларнинг аҳволингизга мисолдир. Агар иттифоқ бўлсангиз, ҳеч ким сизларни синдира олмайди. Мабодо мураса қилмай, бир-бирингиздан ажралиб яшасангиз, қийинчиликлар олдида бошингиз ҳам бўлади!» деди.

ФуломМуҳаммад Восиф

Китобларда баён қилинишича, ота-онанинг фарзандга нисбатан саксонга ҳақи бор. Уларнинг қирқтаси тириклик вақтида ва қолган қирқтаси ўлгандан кейин амалга оширилади. Тириклик чоғидаги қирқта ҳақнинг ўнтаси танга, ўнтаси тилга, ўнтаси дилга ва ўнтаси молга тааллуқлидир.

Танга тааллуқли бўлган ўнта ҳақ ота-онага сидқидилдан хизмат қилишдир. Бу шундайки, ота-онага ҳамма вақт ҳурмат кўзи билан қаралади, қилма деб буюрган ишлари қилинмайди, уларнинг маслаҳати ва розилигисиз ҳеч бир ишга қул урилмайди, яна улар сен ўтирган жойда ҳозир бўлсалар, сен дарҳол ўрнингдан туриб кутиб оласан, улар ўтирган бўлишса, сен оёқда тик турасан, улар рухсат қилишгандагина ўтирасан. Улар ўтирадиган ўринга сен ўтирма. Йўлда бирга кетаётганда уларнинг олдиларига ўтиб олма. Тупроқли, лойли, сувли ёки умуман хавфли жой келгандагина олдинга ўтиб олишинг мумкин. Уларнинг олдида очиқ чеҳра билан ўтир. Қовоғингни солма, ҳумрайиб қарама, чақирганларида эса югуриб бор.

Дилга тааллуқли ўн нарса шундан иборатки, *биринчи* — уларга раҳм-шафқат билан қара. *Иккинчи* — уларга доимо қўлингдан келганча яхшилик қил. *Учинчиси* сенинг шодлигинг уларнинг хурсандчилиги билан бўлсин. *Тўртинчиси* - улар ҳам тортсалар сен ҳам қайғур ва уларнинг дардига малҳам бўлиш йўлини қидир. *Бешинчи* — улар ортиқча гапирсалар ҳам ўзингга малол олма. *Олтинчи* — улар танбеҳ берсалар, хафа бўлиш ўрнига хурсанд бўл. *Еттинчи* — уларга қанча яхшилик кўрсатмагин ва ҳақларини адо қилмагин, диллари заррача озор топишини ўзинг учун ор, деб бил. *Саккизинчи* — қандай ниятлари бўлса, ўша-ниятларига етишлари учун ҳаракат қил. *Тўққизинчи*— улар қанчалик узоқ умр кўрсалар, шунчалик қувон. *Ўнинчи* — қанчалик дардли бўлса, шунчалик кўнглини олишга урин.

Тилга тааллуқли бўлган ўнтаси шундан иборатки, *биринчи* — уларга мулойим муомала қил ва доимо тавозеъда бўл. *Иккинчи* — уларга баланд овоз билан гапирма. *Учинчи* — уларга кўп гапирма ва кўполлик қилма. *Тўртинчи* — отларини айтиб чақирма. *Бешинчи* — гапираётганларида сўзларини бўлма. *Олтинчи* — айтганларини рад қилма. *Еттинчи* — фалон ишни қил, деб айтсалар сен йўқ, деб жавоб қилма. *Саккизинчи* — улар қичқириб гапирсалар ҳам, сен паст овозда гапир. *Тўққизинчи* — гапларига оҳ-ух деб хитоб қилма...

Молга тааллуқли бўлган ўнта нарса қуйидагилардан иборат: *биринчи* — ўзингга кийим-кечак қилишдан аввал ота-онангга қилиб бер. *Иккинчи* — уларга ўзинг ейдиган таомлардан ширинроқ таом қилиб бер. *Учинчи* — бир дастурхондан овқатланаётганингда емишларнинг яхшисини уларнинг олдига суриб қўй. Ҳикоя қилишларича, Ханнон ибн Атия ўз онаси билан бир дастурхондан овқат ейишга қўрқиб турар экан. У доимо: «Онамнинг кўзи тушган ва энди емоқчи бўлиб турган мевасини билмасдан еб қўйсам, онамнинг кўнглига бирор гап келса, мен гуноҳкор бўлиб қолсам, унда ҳолим нима кечади, мен шундан қўрқаман» дер экан. *Тўртинчи* — қандай нарсани сотиб олиш истаклари бўлса, ўша нарсани сотиб олиб бер, чунки сен ёш бўлган пайтингда нимани хоҳласанг, улар ўша неъматни сотиб олиб беришган. *Бешинчи* — иморатларини яхшила ва уни жиҳозлаб бер. *Олтинчи* — сўрамасалар ҳам пул бер, чунки улар буни ошкора айта олмасликлари мумкин. *Еттинчи* — уларга: «Топган-тутган нарсаларни сизлар учун, ниманики хоҳласаларингиз бемалол олаверинглар, ҳаммасини ўзингизникидек кўринглар», деган сўзлар билан орадаги уялиш ва тортинишни йўқот. *Саккизинчи* — агар улардан узоқроқ ерда турилса, гоҳ-гоҳ меҳмонга таклиф қилиб, иззат-ҳурматини жойига қуйиш керак. *Тўққизинчи* — ота-онангнинг дўстларини ҳам ҳурмат қил, бу ишинг билан сенинг ота-онанг ўз дўстлари олдида юзлари ёруғ булади...

Ота-она ўлгандан кейин қилиниши керак бўлган қирқта ҳақ-ҳуқуқларга қуйидагилар киради: биринчи — майитни зудлик билан дафн этиш чораларини кўри, чунки ўликнинг иззати уни тезда дафн этишдир. Кўмишдан аввал жасадни ювишни ва кафанлашни унутма. Ўзинг доду фиғон қилиб йиғлама ва ўзгаларнинг ҳам шундай қилишларига йўл қўйма.

Ота-она дафн этилгандан кейин, уларнинг зиёратларига тез-тез чиқиб тур. Агар ҳафтада бир марта зиёратга чиқишни одат қилиб олсанг, улуғ кишилар йўлини тутган буласан. Бошқаларнинг улган ота-оналарини ёмон сўзлар билан ёдга олмагинки, улар ҳам сенинг ота-онангни шундай ёдга олмасинлар. Ҳикмат китобларида айтилишича, кимки ўз ота-онасини ўлгандан сўнг ёмон сўзлар билан ёдга олса, у малъун кишидир.

Ота-она вафот этгандан сўнг еру дўстларини уйингга таклиф этиб, улар билан бирга ота-онанг хотирасини ёд эт, ота-онанг яхши кўрган овқатлардан тайёрлаб, унинг биродарларига нисор айла!

Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Жомий

Фарзанднинг ота-она олдида бурчи бўлгани каби ҳар бир ота-онанинг ҳам фарзанд олдида бурчи бор. Чунончи, ҳар бир ота ўз фарзандини номусли аёлдан туғилишига ҳаракат қилсин, токи туғилгандан кейин одамлар шу фарзандга турли таъналар қилиб юрмасин. Болага яхши ва чиройли исм қўйсин. Унга илму маърифат ўргатсин. Ота-она ўз фарзандини ҳамиша ҳалол овқат билан боқсин. Ҳаромдан ейилган хўрак болага ёмон таъсир курсатади ва ҳаромхурликка ўргатади. Ҳикоя қилишларича, бир куни Молик ибн Динор уйида йиғлаб ўтирган экан. Буни кўрган одамлар:

— Нега йиғлаяпсан? — деб сўрадилар. У эса:

— Яккаю-ягона қизим бор, гапдан гап чиқиб у менга: «Эй ота, менга ҳаром овқат едирганингдан кўра, очдан ўлдирсанг афзалроқ!», деди. Мен бу ишнинг урдасидан чиқармиканман деб, йиғлаб ўтирибман! — деб жавоб берди.

Демак, ҳар бир ота-она ўз фарзандини фақат ҳалолдан топилган овқат билан боқиши лозим, бунинг учун ота-онанинг ўзи аввало ҳалол овқат ейиши керак. Шундагина пуштидан бўлган бола ҳалол ва покиза бўлиб туғилади. Она ҳомиладорлик пайтида ҳаром ва нораво овқатлардан тийилиши зарур.

Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Жомий

Фарзандлар ота-онага итоат этиб, ҳар бир фурсатни уларнинг ризолигисиз ўтказмасликлари лозимдир. Ҳар бир саодатли ва азиз фарзанд ота-она кайфиятини розилик белгиси билан хандон қилади, ота-она хурсандчилигини ўзига келадиган яхшиликнинг дебочаси деб билади. Нажот эшигининг калити ва саодат гулзорининг насими ота-она туфайли ҳосил бўлади. Фарзанд ўстиришдан муддао шулки, улар имкони борича ота-она хизматини қилсинлар ва ҳеч қачон уларга уят ва шармандалик келтирмасинларки, уят ва шармандалик ота-онанинг фарзандга бўлган меҳру муҳаббат ойнасини хиралаштиради. Бундай ёмон фарзанддан бегона яхшироқ деб ҳисоблайдилар.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Оллоҳ ҳар бир ишда мулойимликни яхши кўради.

Ҳадис

Бола етти ёшга етгач, уни илм олишга ва жоҳиллик ботқоғидан қутқаришга уринилади, агар унга илм ўргатишнинг иложи бўлмаса, бирорта яхши ҳунар ўргатилади.

Сенинг молинг қанча кўп бўлса, уларни фарзандининг илм ва ҳунар олиши йўлида сарфла, чунки молу давлатга ишониб бўлмайди, ҳунар эса ҳеч қачон ўлмайди. Илм ва ҳунар ўрганмай ўтирувчи кишилар ҳақида олимлар учта сабаб борлигини гапирдилар. Бундай

кишилар ё зоҳид, ё танбал ёки такаббур кишилардир. Агар у зоҳид бўлса, тез кунда тамаъ балосига гирифтор бўлади. Агар танбал бўлса, гадойлик кўйига тушади. Агар такаббур бўлса, ночорликдан охири ўғирлик йўлига киради. Кимки касбу корга эга бўлса, бундай иллатлардан узоқлашади.

Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Жомий

Бировнинг ота-онасини сўккан одам ўз ота-онасини ҳақорат қилган бўлади.

Ҳадис

ҲИКОЯТ. Қиз йигитнинг саволига жавобан деди:

— Кишининг қалбида қуйидаги бўстонлар бўлади. Биринчи — илм бўстони, иккинчи — мулойимлик бўстони, учинчи — ихлос бўстони, тўртинчи — камтарлик бўстони, бешинчи — саховат бўстони, олтинчи — ризо бўстони, еттинчи — умид бўстони!

Йигит:

— Бу бўстонларда нималар бўлади? — деб сўради. Қиз деди:

— Киши равнақ топай деса, аввало илм бўстонига киради ва у ердаги нодонлик ва жоҳиллик хашакларини юлиб, узоққа отади. Сўнг мулойимлик бўстонига киради ва бўстонда адоват ва ҳасад тиканлари ўсган бўлса, уларни олиб ташлайди. Сўнг ихлос бўстонига киради ва бу бўстонда риё, бадгумонлик хашаклари бўлса, уларни юлиб, бўстонни тозалайди. Сўнг камтарлик бўстонига киради ва бу бўстонда такаббурлик ва мағрурлик хашаклари бўлса, уларни юлиб тозалайди. Ундан сўнг ризо бўстонига киради ва бу бўстонда манманлик, қайсарлик тиканлари бўлса, бўстонни улардан холи қилади ва тушқунлик тиконлари бўлса, уларни юлиб отади.

Йигит қизнинг ақлига яна ҳам қойил қолди ва шунча ёшга кириб, бундай оқила қизни курмаганини ҳис этди. Сўнг қиздан сўради:

— Эй қиз, ёш булатуриб, шунча илму ҳикматни кимлардан ўргангансан?

Қиз:

— Ота-онамдан! — деб жавоб берди.

Муҳаммад Жабалрудий

Агар она янги туғилган болага сут беришда узрли бўлмаса, ўзи сут бергани маъқул. Чунки онанинг сути бошқаларнинг сутига нисбатан ҳазмлироқ бўлади. Сут берганда ҳам ҳар икки кўкрақдан сут бериш лозим. Бири нон ўрнида бўлса, бири сув ўрнида бўлади. Агар она сут беришда узрли бўлса, доя қабул қилмоқ керак. Аммо хунук, тентак ва айбли доялардан сақланмоқ керак, яъни сут берувчи доя ҳар қандай нуқсонлардан холи бўлсин. Чунки сут болага катта таъсир кўрсатади.

Болани эмизиш муддати икки йил бўлади. Аммо йигирма бир ойни ҳам жоиз топганлар. Болани етти ёшгача эркин қўйилади. Етти ёшдан эса илму одоб ва олий фанларни ўрганишга тарғиб қилмоқ лозим.

Болаларни ёмон, билимсиз кишилар билан ҳамсуҳбат бўлишларига йўл қўймаслик даркор. Чунки улар нимани кўрсалар ва кимга эргашсалар, ўша нарсаларга тезда кўникиб қолишади. Агар шу ҳол рўй берса, ундан сўнг Луқмон ва Афлотуннинг мингта панду-насихати билан ҳам уларнинг кўнглидан ўрганган нарсаларни чиқариб бўлмайди.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Ҳақиқий фарзанд ҳар бир соҳада ўз отасининг ҳукмига тобе бўлади.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Ота-онага итоат этиш билан бирга уларга чин дилдан ишониш ва барча соҳада сирдош, деб

фаҳмлаш ҳам лозим. Чунки болаларга нисбатан ота-она кўпни кўрган, ақл ва тажриба ҳосил қилган ва яхши-ёмон йўлни билган бўлади. Шунинг учун ота-она болаларга тўғри йўлни кўрсатиб, насиҳат ва маслаҳатлар бериши, болалар эса унга амал қилишлари керак.

Ота-онанинг сўзларига ишонмаган, улардан ўзини ақлли ва ишбилармон деб ҳисоблаган болалар кўпгина қийинчиликлар ва ҳар хил офатларга дучор бўладилар. Чунки ишончсизлик одамда аддов ва ёлғончиликни туғдиради, ёлғончилик эса барча қабиҳликни юзага чиқаради. Бировга ёлғон гапириш энг буюк айб бўлиши билан бирга ота-онани алдаш энг ярамас одатдир. Ота-онани ғафлатда қолдириш, ҳар бир ишнинг ҳақиқатидан беҳабарлик ота-она учун зўр уқубат ва ҳақоратдир. Болалар қийин аҳвол ва оғир кулфатга дучор бўлганларида ўз ота-оналарини бундан огоҳ қилсалар, ота-она ўзининг ақли, тажрибаси билан бу қийин ҳолатдан чиқиш йўлини кўрсатиб берадилар.

Ҳаётда хоҳ кичик бўлсин, хоҳ катта бўлсин, бирор болага қараб: «Буни ота-онангдан яшир, уларга айтма» деса, у дўст эмас, балки душмандир. Бундай одамни кўрган бола душман сифатида ундан қочиб кетишни ўйлаши керак. Сўзнинг қисқаси шуки, ҳар бир фарзанд ота-онасини ўз аҳволдан, қилаётган гапидан воқиф қилиш билан бирга уларнинг панду насиҳатларига қулоқ солиши ва амал қилиши зарур. Уларнинг яхши ишларидан ибрат олиши, тажрибаларидан ҳаётда фойдаланиши керак.

Ҳар бир бола бирор тасодиф туфайли хатога йўл қўйса, дарҳол бу хатони тўғрилашга киришиши, бутун куч-қудратини ишга солиб, ўзини оқлашга, иккинчи марта бундай ишга қул урмаслик учун жон-жаҳди билан курашиши лозим.

Фарзанд ота-онанинг бахти ва қувончи бўлишига қарамай, агар у ота-она ризолигидан ташқари иш тутса, ундай бераҳм фарзанддан ақлли бегона яхшидир.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Отага итоат — Оллоҳга итоат қилишдир.

Ҳадис

Фарзанд эрур давлат боғига ниҳол,
Ундан кулиб боқар бахт ила иқбол.
Қолдирса агар у яхши деган ном,
Эл ичра обрўйи ошар батамом.
Фарзанд бўлса ҳамки хуршиди тобон,
Безори бўлса у, юз бур ўша он.
Одамлик йўлидан юрса гар узоқ,
Меҳру муҳаббатга лойиқмас мутлоқ.
Хато йўлдан юриб, қилмай орият,
Авлод-аждодингга келтирар уят.
Ноқобил фарзанддан ота қалби зор,
Ундан бегоналар яхшидир зинҳор!

Бархурдор ибн Маҳмуд

Болалар ҳаётда ушиб улғаяр эканлар, уларнинг толеълари икки нарсадан айри бўлмайди: ё бахт-саодатли бўлади ёки гумроҳлик йўлига кириб, бахтсиз бўлиб қолади.

Болалар қавдай қилиб бахтли бўлишлари мумкин? Агар бола ота-онасининг гапига қулоқ солса, уларнинг айтган йўлидан чиқмаса, берган маслаҳатларини жон деб қабул қилса, уларга шунчаки қулоқ солиб қуя қолмай, бутун кучи билан амал қилишга уринса ва доимо ёдида тутса, бундай бола катта бўлганда албатта бахтли бўлади.

Бола қандай қилиб бахтсиз бўлиб қолади? Агар бола ўз ота-онасининг беғараз чин кўнглидан меҳрибонлик қилиб айтган сўзларига қулоқ солмаса, берган маслаҳатларини

қулоққа олмаса, бошқаларнинг панду насиҳатларини тингламаса, бора-бора йўлдан адашади, оқибат натижада бахтсиз бўлиб қолади. Бахтсиз болалар катта бўлганларидан кейин ўз бахтсизликларига узларини айбдор, деб ҳисобламай, ота-оналарига тўхмат тошларини отишади, бахтсизликларининг сабабчиси қилиб уларни кўрсатишади.

Болалар! Сиз ҳаётда куриб турганингиздек, илмли ва маърифатли кишилар ҳамиша иззат ва икромда, билъакс, пули кўп, манман деган бадавлат кишилар эса обрў жиҳатидан уларнинг олдида пастдир. Бундан кўриниб турибдики, илм кишини эл олдида азизу мукаррам қилар экан.

Мустафо Ҳомийпошшо

Ота ёки бобонгнинг наслу насаби билан эмас, балки ўз меҳнатинг ва ҳунаринг билан керил!

Азизим, лоф урма наслу насабдан,

Насабдан кечгилу, лоф ур адабдан!

Яхши сигирнинг боласи ҳам яхши бўлади.

Экиннинг яхши бўлиши уруғнинг тоза бўлишидан.

«Оталар сўзи»

Қўни-қўшни, қариндош,

Кўрсин севдан яхшилик.

Маҳмуд Кошғарий

Ота-она, қариндош-уруғларни иззат-икром қилиш фақат ёшлик айемимизда ёки бой-бадавлатлик пайтимиздагина эмас, балки умр буйи кучимиз тугагунчадир. Катталарнинг ўзаро алоқалари ва муносабатлари бошқаларга кучли таъсир қилади ва ёшлар бу муносабатлардан ибрат олишади.

Биз ота-онамизнинг ёнида бирга яшаётганимизда уларни доимо хушнуд этишимиз, уларга курсатиладиган иззат-икром қоидаларига нуқсон етказмаслигимиз, доимо ҳол-аҳволларини сураб туришимиз керак. Уйланганимиздан ва бошқа ерга ҳовли жой қилиб чиқиб кетганимиздан кейин эса тез-тез ёнларига бориб туришимиз, қулларидан упиб, дуоларини олишимиз, келолмаган тақдирда эса хат орқали ҳол-аҳволларидан хабардор бўлиб туришимиз шарт. Агар бизнинг илмимиз ва касбимиз ота-онаникидан юқори бўлса, биз бунга асло мағрурланмаслигимиз инсоний фазилатлардан ҳисобланади. Ота-она олдида амал ва касб билан мақтаниб керилишдан кура, жоҳил ва илмсиз бўлган афзалроқдир.

Ота-она тириклигида уларни хушнуд этиш, вафотларидан кейин эса тирикликларида айтган насиҳатлари ва маслаҳатларига амал қилиш, уларнинг яхши хислатлари билан ёдлаб туриш содиқ ва вафодор фарзандларнинг бурчидир. Шуниси ҳам махфий қолмасинки, ота-онадан ташқари валийнеъматлик қилган ва яхшилик қўлини чўзиб турган инсонларнинг иззат-икромини ҳам бажо келтиришда нуқсонларга йўл қўймаслик керак!

Мустафо Ҳомийпошшо

ҲИКМАТ. Бир улуғ киши ўз укасига насиҳат қилиб дерди: Дўст жафо билан душманга айланади, душман эса яхшилик билан дўстга! Агар душманни яхшилик ва ҳадялар билан дўст қаторига киргизолмасанг, жафо билан душманлар қаторига киргизма!

Одам яхшиликка бандадир доим,

Душману-дўстлар ҳам оғир келмайди,

Ҳеч кимнинг дилига оғир келмайди,

Душман меҳр билан дўст бўлгани дам!

Мажидиддин Ҳавофий

Бир киши бир улуғ одамдан сўради: «Ака-ука дилга яқинми ёки дўст?» У деди: «Ўз ака-укам

садоқат йўлини тутгандагина дилимга яқин».

Дўст бўлмаса яқинларинг кечгил улардан,
Бегоналар меҳр қилса, дўст тут уларни.

Муиниддин Жувайний

ҲИКОЯТ. Бир улуғ киши келтирибдир: «Мен бир қавмни кўрдим. Ўз ака-укаларини узоқ вақт кўрмай юраверишар экан. Кўрганда эса ҳол-аҳвол сўрашмас. Фақат ишдан гапиришиб, пул-мол керак бўлса бир-бировидан аямас экан. Бундай яхшиликни эса бир-бировларига ҳеч қачон миннат қилишмас экан.

Яна шундай бир қавмни кўрдим. Агар бир-бирини бир кун кўрмай қолишса, ҳол-аҳволини, қандай яшаётганини, бола-чақа, хотин-халажларини ва бошқа нарсаларини зўр эътибор билан суриштиришар экан. Ҳатто агар уйда жўжа бўлса, жўжанинг аҳволини ҳам сўрашар экан. Агар гап пулдан чиқиб қолса, тезда чап беришиб, қочиб қолишаркан. Арзимас бир нарсани бир-бирига беришга оғринишар экан. Байт:

Юз марта ҳол-аҳвол сўрагандан кўра,
Бир тийин ҳадя қил дўст экан ночор.
Юзлаб ширин сўздан яхшироқ эрур,
Бир марта яхшилик айласанг бир бор.
Ёрдам қилиш агар бўлмаса дилда,
Тилингни тийгину, сўзлама зинҳор.
Қуп-қуруқ сўз билан алдаса ҳар ким,
У одам эмасдир, тулкидир айёр!

Мажидиддин Хавофий

Ёнида қўшниси туриб, фақат ўз қорнини тўйғазиб юрадиган одам мўмини комил эмасдир.
Ҳадис

Қариндош-уруғларингни ўзингдан узоқлаштирма, уларга марҳамат кўзи билан боқ, гапига қулоқ сол ва ҳамиша яхшилигингни аяма! Раҳм узоқ яшаш учун воситадир ва у кишининг тинч, фаровон яшашига сабабчи бўлади! Байт:

Кишидан рози бўлса гар қариндош,
Ошиб обрўйи, бўлғай барчага бош!

Муҳаммад Ҳусайн

ҲИКМАТ. Қўшни ким ва қайси миллатга тааллуқли бўлишидан қатъи назар, уни ҳурмат қилмоқ ва қўшни ҳақ-ҳуқуқини адо этмоқ одамлик хислатларидан биридир. Қўшни итига сабабсиз тош отиш, мушугини ҳайдаш эса, уни ҳақоратлаш билан баробардир.

Бир киши ўз дўстининг олдига келиб, уйда сичқон кўплигидан шикоят қилди. Дўсти унга мушук боқишни маслаҳат берди. У эса рози бўлмай: «Мушук бо-сам, уйимдаги сичқонлар қўшнимникига қочиб чиқармикан, деб кўрқаман» деди. Ўзинг учун нимани нолойиқ деб ҳисобласанг, уни ўзга учун ҳам раво кўрма!

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Ўз қариндошларидан алоқа узиш дунё лаззатларидан кўз юмишдир.

Яхши қўшни яхши йўлга бошлайди.

Яхши кунда ёт яхши, ёмон кунда «вой қардош».

Қўшни ёмон бўлса, яхши қўшнининг ҳам обрўйи пастлайди.

«Оталар сўзи»

Қўшнинг ҳақ-ҳуқуқларидан бирини айтсам, бу Қўшнига ҳеч вақт озор бермаслик ва хафа қилмасликдир. Қўшни касал бўлса, ундан ҳол сўраш, бошига мусибат тушса, ёрдам қилиш, ғамли ва шодлик кунларида ғам-шодлигига шерик бўлиш, ундан хато ўтса кечириш, аҳлу-аёлига ёмон кўз билан қарамаслик, бирор ёққа кетса уйдан хабардор бўлиб туриш, бўларнинг ҳаммаси ҳам қўшнинг ҳақ-ҳуқуқларидан ҳисобланади. Бундан ташқари, қўшни қарз сўраса, қарз берилади, мева-чева терилса, мева билан йўқланади.

Бир киши бир доно оддига келиб, ундан:

— Айтинг-чи, мен яхши одамманми ёки ёмонми, буни қандай билса бўлади? — деб сўради.

— Қўшнилариңдан сўра, агар улар сени яхши десалар, демак яхшисан! — деб жавоб берибди доно.

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Қариндош-уруғ киши учун қанот, дўстлар эса ку рашда қуролдир.

«Маҳзан ал-улум»

Қарасангки, қўшнинг соқолини олибди, сен ҳам соқолингни қисқартир.

«Оталар сўзи»

Келса биров йўқланиб,
Бергил яхши озуқ, нон.
Қарғаб кетар меҳмонлар,
Кўтар бўлсанг гар ёмон.

Маҳмуд Кошғарий

Қел, эй оқил, буюрсанг ақлинг ишга,

Ўзингдин кетмагил доно демишга.

Агар боло чиқиб, кетсанг ўзунгдин,

Йиқилгайсан тойиб ерга юзингдин.

Сўфи Оллоёр

Отадан ёш қолган — ақлдан буш қолган.

«Қўрқит Ота китоби»

Яхшилиқнинг энг улуғи — отаси вафотидан сўнг ҳам унинг дўстлари билан алоқани узмасликдир.

Ҳадис

СУҲБАТ, СУҲБАТДОШНИНГ ЯХШИ ВА ЁМОН ТАЪСИРЛАРИ

Суҳбатга арзимас ҳар бир қора дил,
Суҳбат учун яхши дўстлар пайдо қил!
Муҳаммад Ҳусайн

Фазл аҳлига ҳамсуҳбат бўлмога ибо қилма,
Ким, булғусидур ортарга ибо боис.
Огаҳий

Ўзингни ёмон кишилар суҳбатидан узоқ тут, чунки ёмон кишилар суҳбати жаҳаннам утидан ҳам ёмонроқдир. Ҳар суҳбатнинг бир таъсири бўлади. Чунончи, яхши кишилар суҳбати фазияатни оширса, ёмон кишилар суҳбати заҳматни оширади.

Муҳаммад Ҳусайн

Суҳбатни гулистонда соз айлабон айланг соз,
Ҳам соқийи гулчеҳра тутсун майи саҳбони.
Баёний

Қозонга яқин юрсанг қораси юқар, деб бежиз айтмаганлар. Шунинг учун доимо яхши кишилар билан суҳбатдош бўл, бебош ва ножинс кишилар суҳбатидан парҳез қил! Назм:

Ножинс кишилардан айлагин парҳез,
Саҳийлар куйида манзил тут ҳар кез.
Паст билан паст бўлгунг, ёмон-ла ёмон,
Яхшидан яхши-ю, марддан қаҳрамон!
Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Навои мутрибу хуш мажлис, анжуман яхши.
Ҳувайдо

Яқинлар суҳбатини излаб, фисқу-фужур аҳлидан қоч, сабр қил, шошқалоқликни одат қилма, сирингни ҳар кимга айтма, молингни ўйлаб харж қил.

«Махзан ал-улум»

Ҳаромини суҳбатга ер айлама,
Илон асроғон қайдадур бегазанд.
Мирий

ҲИКМАТ. Саҳий ва олижаноб кишилар билан суҳбатдош бўлмоқ кишини ёқимли феъл ва чиройли хислатларга рағбат қилдиради. Ёмон феъллик ва фасод табиатлик кишилар билан бўлган суҳбат эса ёқимсиз сифат ва қабих иллатларга етаклайди. ёмонлар билан яхшилар суҳбати орасидаги фарқ ва улар билан қилинган суҳбат таъсири худди шамол кабидир. Шамол ёмон жойдан ўтиб қолса, бадбуй ҳидларни олиб келади. Агар ширин ҳидли жойлардан ўтиб қолса, муаттар исларни келтиради. Байт:

Ҳар кимнинг бор экан танида жони,
Ким билан сўзлашса, таъсири урар.
Ёмонлик бўлмаса кимнинг афъоли,
Доим яхши билан хуш суҳбат қурар!
Мажидиддин Хавофий

Азизим, жоҳил ва ноаҳил кишилар суҳбатидан қоч, оқил ва комил кишилар суҳбатига интилингки, фисқу-фужур аҳлининг суҳбати бир куни ўзингга зиён келтирувчи илон суҳбатига ўхшайди. Ақлли кишиларнинг хизматини қилиш фойдадан холи бўлмаган аттор дўконига ўхшайдики, атторнинг дўкони ҳамиша кишиларнинг димоғини ўз ҳиди билан баҳраманд этади. Байт:

Аттор каби бўлгин, чунончи аттор,
Ўзгалар дибосини қилар муаттар!
Хожа Самандар Термизий

Агар бўлса фикринг раиятписанд,
Балоғат эли бирла жалис авло.
Қачон суҳбатинг лойиқи ҳар лаванд,
Тут илиқини булғоч биров додхоҳ.
Мирий

Эй азиз, сен доимо олим ва фозил кишилар билан суҳбатдош бўлишга интил, нодон ва бадният кишилардан қоч, уларнинг тоифасига қўшилма, сўзларини эшитма, ҳатто, касал бўлиб қолса ҳам кўришга борма! Сен яхши дўстлар топишга урин, улар сени ҳар доим қўллаб-қувватлайдилар.

Муҳаммад Жабалрудий

Чун бу давлат бўлғудек бўлди муяссарийким,
Суҳбатим ул лаҳза толеъ заъфидин бўдди газанд.
Ҳусайн Бойқаро

ҲИКМАТ. Бир ҳақим ўз ўғлига насиҳат қилиб дерди: «Ҳар ким билан суҳбатдош бўлсанг, унга дарҳол дўстлик сўзларини изҳор қилма. Синалмаган кишига ишониб бўлмайди. Орадан вақтлар ўтиб, эътиборингга лойиқ бўлса, дўстликка арзиса, унга яқинлаш ва барча ишда унга ёрдам қилини чуз!» Байт:

Биров дўстман деса, ишонма асло
Унинг юрагини қилмай имтиҳон.
Агар дўстликка у бўлса сазовор,
Суҳбатига фидо айла ҳатто жон.
Фақирлиққа қолса дўстларинг агар,
Бисотингда борин айлагин эҳсон!
Муиниддин Жувайний

Ғам дафъи учун соғару саҳбо яхши,
Ҳамсуҳбат анга надиму доно яхши.
Ҳувайдо

ҲИКМАТ. Оғирчилик ва ғамгинликда қурилган оқил суҳбати базм ва ишратда ўтказилган жоҳил суҳбатидан афзалдир. Байт:

Суҳбат учун топсанг доно кишини,
Ёмонларни яқин йўлатма зинҳор,
Дилга ёққан фақир доно суҳбати,
Нодон бойдан кўра яхшидир минг бор!
Мажидиддин Хавофий

Бир киши Молики Динорнинг суҳбатига борган эди. Қараса, Молики Динорнинг ёнида бир ит унинг тиззасига бошини қўйиб етган экан. Ҳалиги киши итни ҳайдаб юбормоқчи бўлибди. Шунда Молик унга қараб:

— Эй фалончи! Итга тегма, ундан менга ва зарар бор ва на озор, ёмон суҳбатдошдан кўра у билан ўтирганим афзал! — дебди.

Муҳаммад Зеҳний

Дафу танбуру бенай суҳбат қурмоқ онча хўб эмас,
Қил, эй мутриб ғазалхонлик, бу кун айеми ишратдур.
Ҳувайдо

Эй азиз! Билгинки, ҳақиқий суҳбат одамнинг қалбига қараб бўлади, яъни одамнинг дилидан бировнинг дилига йўл очилмагунча икки кишининг орасида ҳақиқий суҳбат, муҳаббат ва пайвандлик ҳосил бўлмайди. Шунинг учун донолар: «Дилдан дилга йўл бор» деган мақол туқишган. Дил дилни топгандагина улар бир-бирининг аҳволига тушунади, шундагина ҳақиқий суҳбат, соф дўстлик пайдо бўлади. Жалолиддин Румий ўз маснавийларида покиза суҳбатни қуйидагича таърифлаган. Назм:

Яхшиларнинг суҳбатин кўнглингга сол,
Ҳеч ёмоннинг суҳбатин қилма хаёл!
Кўр, қизил гулбоғ ичин хандон қилур,
Мард киши номардни ҳам инсон қилур.
Гарчи сен бўлсанг агар мармар каби,
Яхши бирла булғасен гавҳар каби!
Муҳаммад Жабалрудий

ҲИКОЯТ. Бир фозил киши бир улуғ одам билан доим ҳамнафас, садоқат расмини жойига қўйишда эса бир дақиқани ҳам зое ўтказмас эди. Бир куни ундан: «Фалончининг суҳбат таъсири қай даражада?» деб сўрадим. У деди:

Муҳаббат нуридир кўзда, хаёли доимо дилда,
Эрур жоним томоғимда ани кўрмас эсам бир дам!
МажидиддинХавофий

Мусоҳиблар курубон ёд қилғай,
Бузуқ ерларни обод қилғай.
Мажлисий

Азизим! Сен шундай йўл тутки, бу билан сен ҳақиқий одамга айлангин, билим ва тажриба соҳиби бўл, яхшилар суҳбатидан ўзинг учун бир натижа чиқар, ёмон кишилар қилаётган ишни қуриб, уларга асло кўнгил берма, беҳуда сўзловчиларнинг бемаъни сўзлари юрагингга таъсир қилиб, кўнгил ойнасини хиралантормасин! Дўстни душмандан айириш йўлини ўрган:

Дўстинг учун жонни фидо айлагин,
Дўстингни душмандан жудо айлагин.
Яхши ишга ундар дўстинг ҳар онда,
Ёрдам берар ташвиш етган замонда!
Хожа Самандар Термизий

Ўзунг мажолисинг ила қарор тут, билсанг,
Бўлур қарога сазовор айру чоғида лос.

Шавқий Каттақўрғоний

Бир куни Анушервон танҳо ўтирган эди. Шу орада унинг олдига Юнон, Муъбад, Фаррухзод, Бузургмеҳр ва бошқалар кириб келишди. Анушервон уларга қараб деди:

— Бу катта анжуман бўлди. Келинлар, ҳар биримиз биттадан ҳикматли гап айтайлик, токи сўзимиз бошқаларга ибрат бўлсин!

Сўнг Муъбадга қараб:

— Сен нима дейсан? — деди.

Муъбад деди:

— Икки нарса борки, улар бир-биридан яхшидир. Масалан, ҳунар билимдан яхши, иш эса сўздан афзал.

Анушервон:

— Батафсил тушунтир! — деди. Муъбад давом этди:

— Ҳар кимнинг ҳунари бўлмаса, у қуруқ девор билан тенг. Ҳар кимнинг сўзи чиройли бўлса-ю, иши ёмон бўлса, фойдасиз шамол кабидир.

Анушервон Хуршидга қараб:

— Сен нима дейсан? — деди. Хуршид:

— Жаҳонда икки нарса бор, ўша икки нарсадан ҳеч нарса яхши эмас, биринчиси — хурсандчилик, иккинчиси — беозорлик! — деди.

Анушервон:

— Кенгроқ тушунтир - деди. Хуршид:

— Ҳар ким бориға қаноат қилиб хурсанд яшаса, ҳеч кимга эҳтиёжи қолмайди. Кимки ҳеч кимга озор бермаса, ҳеч кимни хафа қилмаса, ҳеч кимдан хавф етмайди! — деди.

Анушервон Бузургмеҳрға қараб:

— Сен нима дейсан? — деб сўради. Бузургмеҳр:

— Эй Анушервон, одамлар қуйидаги нарсаларга амал қилмасалар, ҳеч қачон хурсандчилик юзини кўрмайдилар: масалан, бориға қаноат қилмаса, етолмайдиган нарсасига интилса, бировнинг қўлидаги нарсага тамаъ кўзи билан қараса! — деб жавоб берди.

Анушервон ундан ҳам кенгроқ тушунтиришни сўради, у деди:

— Хурсанд шундай кишики, нима топса, ўшанга қаноат қилади, топганига шукур қилиб, умрини ғамсиз ўтказди. Тамаъ ва очкўзлик эса ўз жонини қийнашдир. Тамаъгир ва очкўз киши ҳеч қачон рост йўлдан юрмайди, ҳамиша кўнгли иллатли бўлади. Ҳар ким ўзини яхшилик йўлига солса, ҳамма ёмонликдан омон бўлади, жаҳонда тинч ва осуда яшайди.

Анушервон Юнонға қараб:

— Сен нима дейсан? — деди. Юнон шундай деб жавоб қилди:

— Етти нарса борки, ҳар ким бу етти нарсага амал қилса, дунёда яхши отли бўлади. Биринчи — дунёда донолар маслаҳати билан иш қилса, иккинчи — ўз ватанида бўлса, учинчи — одил бўлса, тўртинчи — сабрли бўлса, бешинчи — қайсар бўлмаса, олтинчи — фойдасидан бошқаларни ҳам баҳраманд қилса, еттинчи — камтар бўлса!

Анушервон Юнондан ҳам бу сўзларни кенгроқ тушунтиришини сўради. Юнон деди:

— Маслаҳат марваридга ўхшайди, одамларни тош деб ҳисобланса, шу тошлар орасидан бирорта марварид сўз чиқиши мумкин. Ишни ўз жойида муносиб ҳолда қилмасанг, зиёни етади. Одиллик билан иш қилинса, бу ишга ҳеч ким қарши чиқмайди. Сабр ва чидам барча мушкул ишларни ёнгиш калитидир. Қайсарлик эса энг ёмон хислат. Камтарлик барчанинг ҳавасини ва ҳурматини кўзготадиган ёқимли одатдир!

Анушервон бу ҳикматларнинг ҳаммасини ёзиб қолдиришга фармон берди.

«Жовидони хирад»

Сўхбатдошнинг фикри ўз сўхбатдошига катта таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳам донолар:

«Ўрик ўрикни куриб ранг олади» деб айтганлар. Назм:

Яхшиларнинг суҳбати шодон қилур,
Кўр, қизил гул боғ ичин хандон қилур!
Муҳаммад Жабалрудий

Дўст билан суҳбат қурмоқ гуллар орасида сайр қилмоқ ва гўзаллар нағмасига қулоқ солмоқдан хушдир.

«Оталар сўзи»

Эй биродар, мунофиққа бўлма улфат,
Ким улфатдур боши узра юз минг кулфат.
Аҳмад Яссавий

Уйларига меҳмон қўнмайдиган кишилар энг ёмон одамлардир.

Ҳадис

Доно суҳбатидан сира қочмагил,
Таъсирин ўтказар сенга ҳам у тил.
Носир Хисрав

Бу дунёда бемаъни гапларни кўп гапирадиган одамнинг гуноҳи қиёмат куни кўп бўлади.

Ҳадис

ДЎСТ, ДЎСТЛИК ҚОИДАЛАРИ, ДЎСТУ ДУШМАННИ ФАРҚЛАЙ БИЛИШ

Содиқ ва вафодор дўст улким, ўз дўстидан ранжимаиди, дўстининг душманини ўз душмани деб билади. Агар керак бўлса, дўсти учун жонини ҳам аямайди.

«Амир Темур ўғитлари»

Доимо дўстлар билан бул ҳамнафас,
Курма душманнинг юзини бир нафас!
Фаридиддин Аттор

Бўлгин давомат хўблар билан ёр,
Қоч аҳли шаррдин, албатта, зинҳор.
Толиб Толибий

«Нодон дўстдан зийрак душман яхши» деб бекорга айтишмаган. Агар сен биров билан дўст тутинмоқчи бўлсанг, ўша кишининг вужудида учта хислат бўлмаса, дўстлигинга арзимаиди. Улар мана бўлардир.

Ҳар дўстки, дилида уч хислат бўлмас,
Кеч ундан, дўстликка асло арзимас.
Бири вафодорлик, бири сир сақлаш,
Бири — молин сендан аямаса бас!
Муҳаммад Жабалрудий

Чун бўлур ҳар лаҳза бегона бирла ошно,
Ошнолардин кўнгул бегона бўлмай найласун.
Ҳусайн Бойқаро

Ҳар нарсанинг янгиси, аммо дўстнинг эскиси яхши.
«Оталар сўзи»

ҲИКМАТ. Бир киши бир улуғ одамдан: «Бир киши узоқ вақтдан буён менга муҳаббат изҳор қилиб, дўстлик ва ихлос даъвосини урмоқда, унинг рост ёки ёлғон эканини қандай билмоқ керак?» деб сўради. Улуғ киши унга: «Юрагангни тубига боқ, агар у ерда дўстлик учун жой бўлса, дўстлаш!» деди. Байт:

Биров сенга меҳр йўлини тутса,
Кўнглинг ойнасига боқиб, қулоқ сол.
Агар юрагингда нафрат қузғолса,
Аканг бўлса ҳамки ундан қочиб қол!
Мажидиддин Хавофий

Кимники айлай дер эрсанг маҳраминг,
Кўп синамай айламагил ҳамдаминг.
Навоий

Душман агар мўр бўлса, кўрма ҳақир,
Ҳар нечаки бўлса олингда асир.
Саид Қосимий

Дўстлар дилини ранжитиш душманни муродига етказишдир.

Кошифий

Душманинг ожиз бўлганда кўнгилчанлик қилма, у қудратга кирса, сенга шафқат қилмайди.
Кошифий

Бир дона душмандан ҳазар қил ҳар дам. Мингта бўлса агар дўстларинг оздир. Душман битта бўлса, кўпу-носоздир!

Муиниддин Жувайний

Мувофиқ шева золим дўстлардин,
Мухолифтабъ душманлар кўп ортуқ.
Навоий

Ақл соҳиби бўлган дўст араз туфайли ўз дўст ташлаб юбормайди, имкони борича аввалги дўстли қайта тиклашга ҳаракат қилади. Кимки айбдор бўлса айбдор томон аввал узр сўраса ва айбига иқрор бўлса аввалги дўстлик яна қайта тикланади. Аммо ҳар икки томон бир-бирига хўмрайиб, «сен узр сўра» қабилида юрса, иттифоқлик нифоқ билан, муҳаббат эса ҳақиқий адоват билан алмашиши муқаррардир.

Абулбаракот Қодирий

Дўстларим бўлсун десанг аҳли жаҳон,
Хулқи хушлукни қил одат, эй Азиз.
Аваз Ўтар

Бирор кимса билан дўстлик йўлини тутиш ва суҳбатдош бўлишда саккизта ҳақ мавжуд бўлиб, уларга тула амал қилиш муҳимдир. Биринчиси мол ҳақи бўлиб, унда учта даража мавжуд. Биринчи даража шундайки, сен ўз аёл ва фарзандларингни қандай муҳофаза қилиб, бекаму-кўст яшашларини буйнингга олган бўлсанг, дўстларга нисбатан ҳам шундай йўл тутасан. Иккинчи ва учинчи даража шундайки, сен дўстларингни ҳам ўзингдек тасаввур қиласан, масалан, сен ўз мол-мулкингга қандай эгалик қилсанг, уларни сарфлашда қанчалик эркин бўлсанг, дўстларингни ҳам худди шундай йўл тутишларига имкон берасан. Учинчи ва олий даража шундайки, дўстларингнинг ишини ва уларнинг манфаатини ўз манфаатингдан юқори қўясан.

Иккинчи нафс ҳақидир. Бу шундан иборатки, дўстлар бошига иш тушиб, сендан. нарса ёки ёрдам сўраб келмасидан аввал сен уларнинг ҳожатларини раво қилишга киришасан.

Учинчиси тил ҳақидир. Тил дейишдан мурод нутқдир, яъни дўстга қаттиқ гапирилмайди, унинг айблари юзга солинмайди, камчилиги одамлардан бекитилади, яхшилиги мақталади, ёлғон муомала қилинмайди, унинг шодлиги ва сурурига сабаб бўладиган ҳақ гаплар гапирилади.

Тўртинчи ҳақ аъзолар ҳақидир, яъни унинг жисм аъзоларидан бирор ёмонлик ёки нуқсон ҳосил бўлса, уни кечиради. Бирор ишда узрни пеш қилса уни кечиради.

Бешинчиси вафо ҳақидир. Вафонинг маъноси эса дўстлик бобидаги сабот, унга ўлгунча риоя қилишдир.

Ўлгандан кейин эса бу ҳақни унинг болаларига ёки дўстларига нисбатан давом эттиришдир. Шунинг учун донолар: «Тириклигида кўрсатилган кўп вафодан ўлгандан кейин курсатилган озгина вафо афзалдир!» дейдилар. Чунки ўлгандан кейин ҳам давом этган вафо тириклик пайтидаги вафога қараганда соф ва тоза, риёдан холи бўлади.

Олтинчиси ихлос ҳақидир. Бу шундан иборатки, дўст узоқда ёки олдида бўлган пайтларда ҳам бир хилда туради, ўзгармайди, икки уртада бўлган муҳаббат ва садоқатга риоя қилишда

заррача нуқсонга йўл қуймайди.

Еттинчиси йўқлаш ҳақидир. Бу шундан иборатки, ўлик ёки тириклигида унинг ўзини ҳам, авлодини ҳам яхши сўзлар билан тилга олади. Уларга ҳамиша омад тилайди, ўзига неки яхши нарса тиласа, уларга ҳам қушиб тилайди.

Саккизинчиси ўзни тия билиш ҳақидир. Бу шундан иборатки, такаллуфни умуман тарк этади, ноурин ҳар қандай такаллуфларга йўл қуймайди. Чунки такаллуф носазо иш бўлиб, унинг ўзини ҳам, дўстларни ҳам қийнайди ва ноқулай аҳволга солиб қўяди.

Маҳмуд ибн Муҳаммад

Эй ёронлар, норасолар бирла қилманг ихтилот,
Мардуми бемарҳаболар бирла қилманг ихтилот,
Гумраҳи бераҳнамолар бирла қилманг ихтилот,
Йўл йитурган нобинолар бирла қилманг ихтилот,
Толиб Толибий

ҲИКМАТ. Дўстсиз яшаш мумкинмас, аммо ҳамма ҳам дўстликка арзийвермайди. Байт:
Дўст хазина-ю, дўстлик гавҳардир,
Гавҳарни йўқотмоқ айб ила нуқсон!

ҲИКМАТ. Мингта дўст кам, битта душман кўпдир. Байт:
Қўлингда бор экан токи имконинг,
Бировнинг кўнглига бермагин озор.
Минглаб кишиларни дўст тутмоқ яхши,
Аммо битта душман ундан ҳам бисёр!
Кўп дўстнинг танида жони бир бўлар,
Жудо бўлишмайди ўлим келса ҳам.
Бирининг бошига тушса бир бало,
Жонни фидо қилар дўстига шул дам!

ҲИКМАТ. Бир ҳақимдан сўрадилар: «Қандай сафар энг узоқ сафар?». Жавоб берди:
«Садоқатли дўстни қидириш сафари!» Байт:

Қидирган нарсани топиш мумкиндир,
Бироқ содиқ дўстни топмоқ муаммо!
Муиниддин Жувайний

Адувдин дўстликни тутма умид,
Ки, бўлмас жамъ ҳаргиз ўт билан сув.
Оразий

Яхши дўст атторга ўхшайди, у ўз атридан сизга бермаса-да, сиз унинг атрлари ҳидидан баҳраманд бўлаверасиз. Ёмон улфат темирчига ўхшайди, унинг олови сизни куйдирмаса-да, бироқ қора тугуни сизга таъсир қилаверади. Шунинг учун ёмон улфатдан қочинг. Уларнинг дўстлиги илон захаридан ҳам ёмонроқдир. Бу маънони ҳақим Фирдавсий қуйидагича назмга келтирган:

Анбар сотувчининг олдидан ўтсанг,
Либосинг анбарнинг ҳидин олади.
Темирчи ёнидан ўтганинг замон,
Қора дуди сенга юқиб қолади.
Муҳаммад Жабалрудий

Ғами дунёга чирмашғон сари ҳолинг забун бўлгай.

Ҳарифи сода таълар кўп балога мубтало.

Мужрим Обид

Доноларнинг айтишича, уч гуруҳ кишилар билан дўстлик йўлини тутиш мақсадга мувофиқдир.

Биринчиси, илм аҳли бўлиб, улар ўз ҳаётларини илму одоб билан ўтказган ва ҳаётнинг барча аччиқ-чучугини тортган бўладилар.

Иккинчиси, бахтиёр, табиати саодатманд кишилар, улар ўз дўстларининг айбларини одамлардан яширадилар ва ҳеч қачон ошкор қилмайдилар. Хилватда дўстдан содир бўлган хатоларни юзларига айтиб берадилар ва улардан ҳеч бир насиҳатларини аямайдилар.

Учинчиси, беғараз ва бетамаъ кишилар бўлиб, уларнинг дўстликлари ҳақиқий, бирор фойда топиш эвазига қурилмаган бўлади.

Абулбаракот Қодирий

Ҳамроз дўст топилса-ю, жонлар фидосидур,

Орзу шулдурки: камина кўнгул муддаосидур.

Хуш суҳбати мажруҳ дилим давосидур,

Мақдами кўзима айни шифо, хоки посидур.

Баёний

ҲИКОЯТ. Бир ҳакимдан сўрадилар: «Дўстларингдан қайси бири сенга кўпроқ ёқади, қайси бири эса акалик даражасига етиб борди, ҳаммасидан қайсисига муҳаббатинг баландроқ?» Ҳаким шундай жавоб берди: «уришиб қолсам, ярашадигани ва узр сўрасам, кечирадигани!»

Муиниддин Жувайний

Ҳар ким беайб дўст истаса, анга дўст топилмағай

Ва кимки дўстга ҳар хитоб учун итоб қилса, душман кўпайгай.

Сидқий Хондойлиқий

Буқрот ҳаким айтади: Икки оқилнинг дўстлиги ақл тақозосича бўлиб, бу дўстликнинг умри боқий бўлади. Аммо икки нодоннинг дўстлиги эса барқарор бўлмайди, чунки улар ўз манфаатлари юзасидан тездагина уришиб қоладилар. Икки жоҳил дўстлиги эса ҳеч қачон боқий бўлмайди, улар бирор нарса устида бир қарорга келолмайдилар, натижаси эса зарар билан тугайди.

Абулбаракот Қодирий

Узумдинму, фалақданму ва ё иқболи пастимдин,

Туну кун дўстдин озору душмандин ситам токай?

Увайсий

Доноларнинг айтишича, ҳар кимни ҳам дўст тутиб булавермайди. Дунёда дўстдан кўра азизроқ ва қимматлироқ нарса йўқ. Айтишларича, Абу Жаъфар Муҳаммад ибн ал-Ҳусайн ўз отаси ҳақида қуйидагиларни айтган:

— Дадам бир куни менга: «Эй ўғлим, беш тоифа киши билан дўстлик ва улфатлик қилма, улар билан ҳеч вақт суҳбат қурма!» деди. Мен ундан: «Эй дадажоним, улар қайси тоифалар экан?» деб сўрадим. Дадам деди: «Биринчиси - фисқу-фужур аҳли. Улар сени халқ орасида расво ва шарманда қилади. Бир лўқма нон учун сени сотишдан қайтмайдилар. Уларнинг

одатлари шуки, сендан доим бир нарса тамасида бўлишади, агар бермасанг, халқ ичида сенинг ҳақингда ёмон гаплар тарқатишади, обрўйингни туширишади. Одамлар эса гапнинг тагига етмасдан сен билан ёмон муомала қила бошлайдилар»...

Мен дадамдан иккинчи тоифа қандай бўлишини сўрадим. Дадам деди:

— Иккинчиси бахил ва хасис кишилар. Агар сен бирор нарсага муҳтож бўлиб қолсанг улар ҳеч қачон сенга бермайдилар. Сенинг молу-давлатингни эса уялмай ейдилар. Тугаса, душманинга айланадилар. Мен буни ўз бошимдан кечирганман. Пулим кўплигида дўстларим кўп эди. Камбағалликка тушиб қолганимда эса душманга айланишди, таъна тошини отишди, одам қаторига қўшмай қуйишди!

Дадам давом этиб деди:

— Уларнинг учинчиси ёлғончилар. Кимда бу хислат борлигини сезсанг, ундан узоқроқ юр. Улар сени ўз яқинларингдан айиришади ва бегоналарни яқинлаштиради. Тўртинчи тоифа эса жоҳил, нодон ва аҳмоқ кишилардир. Улар билан бўлган суҳбат кишига аста-секин таъсир эта бошлайди, тўғри йўлдан оздиради, одамнинг ниятини бузади. Бешинчи тоифа эса лақма, лаванд ҳамда дилида меҳри йўқ кишилардир. Бундай кишиларни малъун деб аташ муносибдир!

Муҳаммад Жабалрудий

Қўлингдан келса дўстим, бевафога асло дил берма,

Жаҳоннинг моҳи бўлса, норасога асло дил берма.

Жафою жаврпеша сержафога асло дил берма,

Бало кўпроқ истар ошнога асло дил берма.

Машраб

Доноларнинг айтишича, дўст уч хил бўлади. Биринчиси «жони дўст» бўлиб, бундай дўст ҳақиқий ҳисобланади ва у ўз дўсти учун жонини ҳам аямайди. Иккинчиси «тил дўст» бўлиб, у тилда дўстлик изҳор қилади, аммо бошга бирор кулфат тушса ўзини олиб қочади. Учтинчиси «нон дўсти» бўлиб, бундай дўст еб-ичиш — дастурхон учунгина дўст бўлади. Пулинг тугагандан кейин эса қорасини курсатмайди.

Абулбаракот Қодирий

ҲИКОЯТ. Дўст уч хил бўлади. Биринчиси овқат кабидир, улардан ҳеч ажраб бўлмайди. Иккинчиси дорига ўхшайди ва уларга гоҳ-гоҳ ишинг тушади. Учтинчиси дардга ўхшайди ва улардан ҳеч қандай яхшилик келмайди. Байт:

Толеи ер билар дўстликни қадрин,

Муҳаббат меҳрини тақиб жонига!

Муиниддин Жувайний

Аҳли дониш бирла ҳар дам айлангиз базми китоб,

Жамъи нодонлар бирла изҳори улфат қилмангиз.

Дўст улдурким, ёмон кун юз эвурмас дўстидин,

Мунис аҳволин кўруб тарки муҳаббат қилмангиз.

Мунис

ҲИКОЯТ. Бир улуғ кишидан сўрадим: «Нечта дўстинг бор?» У деди: «Билмайман, чунки ҳаётим ҳозир яхши, молу-қолим эса кўп. Дўстнинг кимлиги оғир кунда билинади.» Байт:

Қулиб боқса кишига толеъ,

Камаяди душманлари ҳам.

Бевафолик қилса толеим,

Душманларга тўлар ҳар қадам!

Муиниддин Жуваиний

Бўлма инъоми бирла хом тамаъ,
Дўстум деганига алданма.
Мирий

Баъзи ҳақимларнинг айтишича, бир дўст иккинчи дўстнинг айбларидан огоҳ бўлиб қолса, уни ҳаргиз бировларига айтмайди. Аммо дўстнинг битта яхши хислати ва ҳунари борлигини билса, уни ўнта қилиб кўрсатади. Шеър:

Бир ҳунару бўлса, етмишта айбинг,
Дўст айбингни кўрмас, кўрар ҳунаринг!
Абулбаракот Қодирий

Душманингга душман бўлади дўстинг,
Душманингга ул ҳам бўлади ағёр.
Душманингга дўстлик айласа дўстинг,
Душмандир у аканг бўлса ҳам зинҳор!
Муиниддин Жуваиний

Агар (дўст) холис ва тоза чиқса, анинг бирла дўстлик қилғил.
Йуқ эрса, они ўз сирингдин огоҳ қилмағил...
Сидқий Хондойлиқий

Дунё сафоси билан, дўст вафоси билан гўзал, ўз дўстининг айбини очиб юрган киши разил кишидир. Ёмон одамга йўлдош бўлгандан кўра, ўтда куйган яхши.
Оталар сўзи»

Азизим, баджаҳл кишилар билан дўст ва ҳамсуҳбат бўлмагинки, уларнинг аҳди бўш ва вафо биноти заиф бўлади. Улар мурувват юзини жафо тирноғи билан тирнайдилар, мардоналик чашмасини номардлик тупроғи билан лойқалайдилар. Уларнинг назарида дўстликнинг ҳурматию, эски улфатчиликнинг қадру-қиймати бўлмайди. Байт:

Хизмат ҳақин билмайдиган кимсаларнинг хизматин,
Қилма асло курмайсан на ҳурмату, на мақтов!
Хожа Самандар Термизий

Холис дўст улдурки, суҳбатлашмоқда малул бўлмағай, меҳнат бирла роҳатда ўзгача бўлмағай, ҳозир ва ғойибликда бўлакланмағай.
Сидқий Хондойлиқий

Аҳбоблар билан ўзаро шафқатда бўлиш ва дўстлар билан мувофиқлик ва мадуро йўлини тутиш яхшилиқни келтириб чиқарувчи сабабдир ва бу билан дўстлар муҳаббати кундан-кунга зиёда бўлади ва хусумат ғубори душманларнинг хотира ойнасидан маҳв бўлади. Ғофил киши бирор дилни жароҳалаш учун қасд ханжарини кўтарса, омонлик жигари интиқомнинг анвои ўқиға нишон бўлади. Ҳар қандай ноаҳил киши халал ва нуқсон тиканини ялангоёқ кишиларнинг оёғи остига ташласа, иқболининг тароватли ойнаси чилпарчин бўлади.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Дўст кулбама қўйди қадам, шод-хандонман бу кун,
Гарди пойи тож бар сар, балки султонман бу кун.

Увайсий

Дўстларга яхшилик йўлин унутма,
Душманларга инсоф кўзи билан боқ!
Муиниддин Жувайний

Эй фарзанд, энг ёмон хислат дунёда дўстларга қилинадиган макр билан ҳийладир.
Муҳаммад Жабулрудий

Баҳористон бўлди, ранг-баранг гуллар бўлиб пайдо,
Хазон этмак учун дўстлар, илоҳо, келмагай боде.
Машраб

ҲИКМАТ. Ҳисоб ва сарф муомала учун, кўмак, ихлос ва узр дўстлик ва муҳаббат учундир.
Байт:

Ҳар кимсага таъна тошини отма,
Гарчи бўлса ҳамки қайсар ёки шум.
Айбсиз дўстларни топмоқ муаммо,
Айт-чи, хатолардан ким поқу маъсум?!
Ҳар ким дўстларга хушфеъл бўлмаса,
Дўстлик иззатидан бўлади маҳрум!
Муиниддин Жувайний

Дўстлик ипи жуда нозикдир. Ҳар икки томон бу ипни узилмаслиги учун қайғурмоги керак. Бир номақбул иш туфайли орага араз тушса, бу араз кўчаймасдан аввал узр сураш йўлини тутмоқ керакки, эскимаган араз тезда йўқ бўлади. Араз эскигач, гарчи у енгил бўлса ҳам, муҳаббат қайта тикланиши қийинлашади, тикланганда ҳам аввалгидек бўлмайди: Байт:

Бир хато юз бергач тез уни тузат,
Бўлмаса ўзгаси юз берар яна!
Абулбаракот Қодирий

Дўст тутмоқ осон, риоя қилмоғи қийин,
Душман бўлмоқ осон, ярашмоғи қийин.
Юсуф Хос Хожиб

Икки турли кишига яқинлашма, узоқлаш,
Ўша нарса жон баробарида ширин бўлади.
Юсуф Хос Хожиб

Аччиқ сўз жунунлик белгиси, жунунлик эса хусумат белгиси, хусумат эса адоват келтириб чиқарувчидир. Душманлик мевасини берувчи дарахтни экишдан нима фойда?! Шундай мақол бор: «Таъна ва итоб-уқубат ва азоб белгиси» Байт:

Юрагингда муҳаббат бўлса,
Ачитиб гапирма, кўнгил бузилар.
Аксар вақт уланган дўстликнинг ипи,
Таънадан бошланиб, сўнгра узилар!
Муиниддин Жувайний

Дўстнинг шапалоғи душман ошидан яхши!

«Оталар сўзт

Кимки меҳру аҳлдин бегонадур,
Кўнгли ичра ошнолиғ буйи йўқ.
Оразий

Инсониятнинг етказадиган фойдаларидан ва ода-мийлик дастгоҳини зебу зийнат билан безатиб турадиган ёқимли сифатларидан бири бу зиёфат ва дўсту биродарларга меҳрибонлик кўрсатишдир.

Бархурдор ибн Маҳмуд

ҲИКОЯТ. Ёшлик онларимда дадамдан: «Муҳаббат даъвосини қилиб, ака-укаликдан лоф ўрган кишиларнинг ўз сўзларида содиқ ва қалбан мустаҳкам эканликларини қандай билса бўлади?!» деб сўрадим. Дадам: «Ўз бахти ва ҳаётини сенга таклиф қила олиши билан!» деб жавоб берди. Байт:

Киши бўлса нафси куйида гирён,
Даъвойи дўстлиги пуч ила ёлғон!
Муиниддин Жувайний

Дўстлар ва хайрихоҳлик қилувчилар ёмонни яхши қилиб кўрсатишга, ҳалал етадиган йўлни тўсишга, гўзалликни изҳор этишга ва яхшилиқларга нисбат беришга тиришадилар.

Абу Райҳон Беруний

Нодон дўстдан ақлли душман яхши.
Жонингга қасд қилган душманинг доно
Бўлса, нодон дўстдан минг карра аъло!
Нодон қилган ишнинг барчаси зарар,
Фойдаси бўлса ҳам эрур бесамар!
Муҳаммад Жабалрудий

Дўст жамоли дардни аритади.

Дўстнинг ёмони шундайки, яхшилигингни унутади, ёмонлигингни эслаб юради.

«Оталар сўзи»

Ёз фасли, ер васли, дўстларнинг сўхбати,
Шеър баҳси, ишқ дарди, боданинг кайфияти.
Дўстларнинг сўхбатида нехуш ўлғай баҳси шеър,
То билингай ҳар кишининг таъби бирла ҳолати.
Бобур

ҲИКМАТ. Уч нарса уч нарсада бўлмайди: дўстлик лақмада, шафқат серғабда, ҳалоллик очкўзда! Байт:

Ғазабни сундириш, гапни кам қилиш,
Яхши кишиларнинг эзгу хислати.
Нафсингдан ҳазар қил имкон борича,
Очкўзнинг дилида бўлмас ҳиммати!
Муиниддин Жувайний

Дўстни ҳайдамоқ акадан ажралмоқдир!

«Оталар сўзи»

Аҳбобо, йиғилмоқни фароғат тутингиз,
Жамиятингиз борини давлат тутингиз.
Бобур

ҲИКОЯТ. Бир оқил йигит ҳақида ҳикоя қилишларича, у дўстлари билан ҳамиша улфат, улар билан доимо ҳамдаму ҳамсуҳбат экан. Йигит ўз дўстларидан меҳрибонлигини ҳеч вақт дариф тутмас экан. Тилида эса қуйидаги шеърни зикр қилгани-қилган экан:

Бугун қўлда бор экан йигитликни даврони,
Ғайрат қил, оғримасин сендан ҳеч кимнинг жони!
Яхшилиқнинг баҳори доим бир хил турмайди,
Бир кун нуқсон етару, пайдо бўлар хазони!

Ширин ҳулқи туфайли барча киши унинг ҳузурида бандалиқ камарини боғлаб, хизматида ҳозир у нозир экан:

Гўзал юзларига агар чиройли ҳулқ бўлса ёр,
Қайга қадам қўймасин, халқдир унга талабгор!
Хуррамий

ҲИКМАТ. Дўст шундайки, суҳбатингни малол олмайди, узоқда юрсанг унутмайди, бойлик ва камбағалликда ўзгармайди, ҳожатинг бўлса амалга ошириш учун жон-жаҳди билан киришади, яхшилигини миннат қилмайди, бирор ҳожати бўлса сендан яширмайди, аҳволини сир тутмайди, сенга қанча кўп яхшилиқ қилса, уни шунча кам деб ҳисоблайди, сендан озгина яхшилиқ курса, уни кўп дейди, барча ишда ўзини сенга ҳамнафас деб ҳис қилади. Байт:

Савдогар дилидан меҳр излама,
Ҳар ким билан қилар алоқа ҳар он.
Ҳуш овоз қушни кўр, ҳар бир лаҳзада
Ўзга гул олдида кўйлар беармон.
Муиниддин Жувайний

Дўстлар сўзи дoston бўлди,
Дўстсиз дoston жаҳонда қани?
Ҳофиз Хоразмий

Тинимсиз зиёратдан малоллик туғилади.
Йўлдошинг ит бўлса, калтакни ташлама.
Йўлга чиқишдан аввал йўлдош қидир.
Туякаш билан дўст бўлган кишининг дарвозаси кенг бўлиши керак.
Дўстнинг келиши байрамдир.
«Оталар сўзи»

Минг киши муттафиқ этса ишини,
Босар, албатта, бу юз минг кишини.
Муҳаммад Солиҳ

ҲИКМАТ. Уч тоифа одамлар борки, улар билан дўст тутинишдан эҳтиёт бўлмоқ керак. Биринчиси фисқу фасодли одамлар бўлиб, уларнинг ҳиммати нафси аморасининг остида бекилган бўлади. Иккинчиси аҳмоқ кишилар бўлиб, бошга тушган зарарни даф қилишда ҳам, бирор фойдага етишишда ҳам уларга ишонмаслик лозим. Кўп ҳолларда уларнинг нафи зарар,

хайрли иши эса шарорадан баттар бўлиб чиқади. Учинчиси ёлғончилар бўлиб, улар билан бўлган суҳбат жонга азоб, улфатчилиги эса дил уйини хароб қилади. Бегона кишиларга сен ҳақингда ёмон гапларни етказишади, улар ҳақида эса сенга даҳшатли хабарларни келтиришади. Байт:

Ҳар кимсада сероб бўлса ҳар хил дўст.
Бироқ ҳаммасига ишонмоқ хато.
Ёғочу чўп бир хил жинсдан бўлса ҳам,
Уду сандал бўлмас тол чўпи асло!
Муиниддин Жувайний

Мен вафо шиор айлаб топмадим висоли дўст,
Ҳамнишину улфатлар бас жафога ўрганган.
Баёний

Иттифоқ аҳлига давлат келишур,
Иттифоқ аҳли ҳам они билишур.
Муҳаммад Солиҳ

Душман сўзларига ишонса киши,
Пушаймон тортишдир оқибат иши!
Хожа Самандар Термизий

Душманнинг кулгани — сирингни билгани.
«Амир Темур ўғитлари»

Қилмаса душман элидин ким ҳазар,
Оқибат кўргай ҳисобсиз ул зарар!
Фаридиддин Аттор

ҲИКМАТ. Муҳаббат ва дўстлик лофини урса ҳам, душманга ишонмоқ хато, жонажонлик лофини ҳаддан оширса ҳам сўзларига учмоқ жонга бало! Сув гарчи ўтга яқинлашиб, совуқлигини ташласа ҳам, имконини топса, ўтни бутунлай ўчиради. Байт:

Душманлардан асло чиқмагай дўстлик,
Кўлмак сувдан оби ҳаёт чиқарми?!
Муиниддин Жувайний

Тўзган пахта бўз бўлмас, қадимий ёв дўст бўлмас.
«Қурқит Ота китоби»

Азизим, душманнинг узрнамо сўзларини эшитиб, ғурур отига минмагинки, у қанчалик тамаллуқ қилмасин, ялиниб ёлбормасин, барибир унинг сўзлари макру ҳийладан холи бўлмайди. Адоват ниҳоли унинг сийнасида барқарор экан, бу ниҳолнинг меваси зарардан ўзга нарса бўлмайди Байт:

Душманга ишонмоқ самараси ғам,
Ғафлат тухмин эккан тортажак алам!
Хожа Самандар Термизий

Билгинки, душман насиҳатига қараб иш тутмоқ хато, аммо нима демоқчи эканини билиб қуймоқ раво. Унинг айтганига қарши иш тутсанг, тўғри йўлдан юрган бўласан. Бирор кимсанинг

дўст ёки душманлигини билмоқчи бўлсанг, унга маслаҳат сол. Берган маслаҳатининг тўғри ёки нотўғрилигига қара, шундан хулоса чиқариб оласан!

Абулбаракот Қодирий

Бадхоҳдар ҳамиша оламда хор бўлғай,
Ҳар кимки бўлса душман хору зор бўлғай.
Адл айлабон карам қил, шудир худо ризоси.

Нодира

Душмандан эҳтиёт бўлувчи заиф киши кучига мағрур бўлган кучли кишига нисбатан саломатликка яқин бўлади.

Муҳаммад Зеҳний

Тўртта нарса бор буюгу мўътабар,
Ўзи кичик кўринур боқсанг агар.
Биттаси душман, бири оташ эрур,
Ҳам касаллик бирла кўнгил ғаш эрур.
Сўнгги донишки ул бергай оро,
Кўринур кичик бу тўртта доимо.
Ҳар киши ўз душманин кучсиз санар,
Бир куни кучли зиёнидан ёнар.
Бир кичик учқун оловдин илашур,
Оқибат буткул жаҳонга қалашур.
Илм гар оз бўлса, оз тутма хор,
Оз илмнинг қадри ҳам оламча бор.
Дард агар оз бўлса ҳам қилгин даво,
Оқибат бўлмай десанг сен бенаво.
Ким бош оғриққа агар қилмас илож,
Оқибат хавфга тушар буткул мижоз.
Арзимас ўтни сув била тезда ўчир,
Вой ўшал ҳолингга ўт ҳар ён кўчар!

Фаридиддин Аттор

Олам аҳли билингким, иш эмас душманлиғ,
Ёр улунг бир-бирингизгаки эрур ёрлиғ иш.

Навоий

Ақлли душман нодон дўстдан яхши.
Имтиҳондан киши ё қадр топади ё қаҳр.
Кишининг тойиши оёғини қонатади, тилнинг тойиши барча неъматдан маҳрум этади.
Душманнинг сўзига ишониб иш тутувчининг ҳоли таажжублидир.
Душман ҳеч қачон яхшилиқни раво курмайди.

Муҳаммад Зеҳний

Чу душман қавий бўлса тадбири хуб,
Ки тадбир этар ишни таъсири хўб.

Мирий

Душман агар дўстлик лофини урса,

Ақл соҳиблари санамас ҳеч дўст.
Илон илонликча қолади доим,
Тери ўзгартириб, ташласада пўст!
Хожа Самандар Термизий

Сен душманни бечора санама. Чунончи Шайх Саъдий айтади:
Пашшалар қутирса йуғон жуссали,
Филни ҳам қулатиб ғамга солади.
Ўзаро бирлашса агар чумоли,
Шернинг терисини шилиб олади!

Душманни заиф деб узоқ ғофил бўлма,
Нега қурқайин, деб сўз билан керилма.
Юсуф Хос Ҳожиб

Азизим, сен душман сўзларига дарҳол ишониб қўя қолма, унинг сўзлари ҳийла ва алдовдан иборат бўлиб, у ўз мақсадига эришиш учун ўзини ниҳоятда мулойим қилиб кўрсатади. Ички оламини ташқи олами билан бўяб кўрсатади. Сени ғафлатда кўргач, тадбир ўқини мақсад нишонига уради. У пайтда чора-тадбир кўриш фурсати утган бўлиб, ҳасрат ва надомат ёрдам бермайди!

Душман иши аввал ҳийла-ю найранг,
Сўнг ҳужум бошлайди, қилади гаранг.
Бу селнинг йўллари тусилмаса гар,
Юзланар беҳисоб фитна-ю зарар.
Фитна йўлин бугун тусмасанг маҳкам,
Эртага кўчаяр бўлиб мустаҳкам!
Хожа Самандар Термизий

Зиён етказмайдиган душман яхшилик қилмайдиган дўстдан афзал.
Отангни душмани сенга ҳеч вақт дўст бўлмайди.
Душмани кўпнинг роҳати кам бўлади.
«Оталар сўзи»

Душманни ўзингга маҳрами жон қилма,
Ўз жонингга мунча жабру нуқсон қилма.
Эл машварати бирла ҳар иш топар салоҳ,
Иш қилма ўз олдингча, пушаймон қилма.
Мужрим Обид

Оллоҳ таоло наздида тўғри сўздан кўра яхши садақа йўқ.
Ҳадис

Душман қасд айласа йўқотмоқ учун,
Оқил бўлсанг жидду-жаҳд айла тамом.
Мақсад ҳосил бўлса бахтга етарсан,
Акси бўлса, маъзур тутарлар мудом!
Хожа Самандар Термизий

Мингта дўстинг бўлса, уни кўп кўрма,

Битта душманинг бўлса, уни оз дема.

Аҳмад Югнакий

Душманнинг кўплиги огир хасталиқдан ҳам хавфли. Душмандан сўнг бир кун бўлса ҳам яшамоқ мақсадга етмоқ билан тенг.

«Оталар сўзи»

Ҳақимлар айтади: «Синалмаган дўстга ва синалган душманга ишонмоқ катта хато».

Хожа Самандар Термизий

Дўстлар ҳолимға йиғлар, душманим кўрса кулар,
Дард кўп, ҳамдард йўқ, душман қави, толеъ забун.

Машраб

Ҳақимлардан бири айтади: «Душманлар билан шундай муомала қилки, бордию душманлиги дўстликка айланиб қолса, сирларинг ошкор бўлмасин».

Абулбаракот Ҳодирий

Кимнинг дўст ва кимнинг душманлиги огир кунларда билинади. Душман юзига кулиб боқ.

Гоҳи кулиб боқса, гоҳи тунд инсон,
Ундан узоқ юрган маъқул ҳар қачон!

Душманга буйин эгиш ўлимдир.

Душманга қарши ҳийла ишлатмасанг, душман ҳийласидан ўласан.

«Оталар сўзи»

...Душман фирибин ема,

Ва маддоҳ хушомадин чин дема.

Навоий

Тажрибакор оқил киши душман номини шамширнинг ўткир тиғи билан ҳаёт саҳифасидан учирмагунча осойишталик келишини тинчлик йўли билан қучолмайди. Мард киши хасм қадаҳини зафар тоши билан синдирмагунча мурод шаробини нўш этолмайди!

Душман зараридан бўларсан омон

Мозорга чироқ ёқилган замон!

Хожа Самандар Термизий

Кичик теб бермагил душманга фурсат,

Улуғ бўлур қачонким топса рухсат.

Қутб

Азизим, киши ғанимга мубтало бўлса, то ундан қутилмагунча кечани-кундуздан, кундузни эса кечадан ажрата олмайди. Чунончи айтадиларки, бемор тузалиб кетмагунча емиш неъматидан баҳра тополмайди, мард киши ўз душманларидан қутулмагунча хотиржам нафас ололмайди. Байт:

Ботир бўл, майдоннинг соҳиби — ботир,

Тулки дадил бўлса шерни қулотир!

Хожа Самандар Термизий

Беҳуда кишига қасд қилмоқ,

Беҳуда узни ҳалокка солмоқ,
Увайсий

Бир кишига «сен» деганингдир чу тиғ,
Яхши сўзунг қилма кишидан дариг.
Саид Қосимий

Яхшилик эт эмдики дастинг етар,
Яхши-ёмон ҳар наким қилсанг ўтар.
Саид Қосимий

Дўсти бор кишилар эмасдир ғариб,
Уйидан юз фарсанг узоқ бўлса ҳам.
Ўз шаҳрида дўстсиз бўлганлар ғариб,
Бошидан аримас бир зумгина ғам!
Муиниддин Жувайний

АҚЛ, АҚЛНИНГ ФАЗИЛАТЛАРИ, ДОНОЛИКНИНГ ФОЙДАСИ ҲАМДА НОДОНЛИКНИНГ ЗАРАРИ

Инсоннинг шарафи ақлдан маҳкам,
Ундан обрў топар ҳар қандай одам!
Хожа Самандар Термизий

Бу куннинг тадбири сабабли эртанинг тадбирига; эҳтиёжи қолмаган киши ақллидур.
Абу Райҳон Беруний

Нечаки хирад ичра бўлса ками,
Йилондин ямонроқ эмас одами.
Навоий

Ақлу идрок ила қилгин машварат ҳар корга,
Бўладур бемаслаҳат иш онча душвор, эй кўнгул.
Ақл вазирдур, ҳар қаён йўл бошласа ҳамроҳ бўл,
Ҳар сўз айтса сўзига сен қилма инкор, эй кўнгул.
Муаззамхон

Юз ганж кишига ақлдин ҳосилдур,
Йўқдур анга фақру фано, ким оқилдур.
Навоий

Айтишларича, ҳар бир нарса ақлга муҳтож. Ақл эса тажрибага муҳтождир.
Ақл билан тажрибанинг алоқаси сув билан ернинг алоқаси кабидир. Сув билан ер ўзаро
бирга бўлмаса, ерда бирор нарса униши маҳол!
«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Ки ақл, тадбир била айлагил кор,
Буларни бил, бўлур ҳар вақтда даркор.
Сайқалий

Энг ақлли киши шундай кишики, ўз нафсига ҳокимлик қила олади. Тириклигида у шундай
бир иш қиладики, бу қилган иши ўлгандан кейин ҳам уни тириклар қаторида олиб юради. Энг
аҳмоқ одам шундай одамки, нафси қаеққа бошласа, ўша ёққа кетаверади... Ўлганимдан сўнг
одамлар мени кечиради, деб ўйлайди.
«Махзан ал-улум»

Барча инсонлар ақлга муҳтождир. Ақл эса тажрибага суянади. Чунки тажриба ақлнинг
ойнасидир. Ҳаётини тажриба кўп умр кўриш натижасида пайдо бўлади.
Кошифий

Билим дарёсининг гавҳари ақл,
Оз бўлса ҳам ундан етар кўп фойда!
Муиниддин Жувайний

Ақл фақат инсонгагина хос бўлган тугма қувват-руҳий куч билан боғлиқдур.
Абу Наср Фаробий

Луқмони ҳаким айтади:

— Кишининг ақли шараф ва улуглик асосидир! Кимнинг ақли кўп бўлса, айблари яширин ва дўстлари ундан рози бўлади.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Кундан-кунга саодатли бўлай десанг, қанчалик доно бўлмагин, бари-бир ўзингни нодон деб тасаввур қил! Шунда кўпроқ ўқиб, донороқ бўласан. Илмни эса ўз жойида сарф қил.

«Маҳзан ал-улум»

Мард элига ўзгача ойин керак,
Қавлиғау феълига таҳсин керак.
Ақлинг агар сенга бўлса раҳнамун,
Жисминг аро жон эрур ул қофу нун.

Нишотий

Баъзи ҳакимларнинг фикрича, одамнинг ақлли эканлигининг белгиси ҳамма билан муроса қила билишида, одамлар билан тил топа олишида ва уларни тўғрилиқ томон юргиза билишидадир. «Халқ билан тил топа олмаган киши ақл неъматидан маҳрум киши», дейишади. Халқ билан муроса ва мадуро деганда шундай нарсани тушуниш керакки, унда ёлғончилик бўлмайди, ҳеч кимни алдамайди, тили билан дили бир-бирига мувофиқ бўлади, каттаю кичик билан бирдек муомала қилади, барчани яхши ишлар сари ундайди, ҳеч кимга зарари тегмайди.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Ақли расола йўлдан адашмас,
Марди хирадманд ҳеч ҳаддин ошмас.
Соҳиб фаросат ҳар ерда шошмас.

Толиб Толибий

Ўтган ишга қайғуриб, беҳуда фиғон чекмоқ ва ўзи-ўзига озор етказмоқ ақлли кишилар одатидан эмас. Ақлли киши барча оғир ишлар олдида довдирамайди, ўзини маҳкам тутуди, сабот ва ирода туфайли ғалабага эришади.

Абулбаракот Қодирий

Ақлли киши бир ишга киришишдан аввал, агар у шу ишнинг устаси бўлса ҳам, бошқа кишилар билан маслаҳатлашади. Чунки ўз ақлига бино қўйган киши адашади, ўз тадбирига ишонган киши тубанлик сари кетади.

Айбни эътироф этиш ақлли кишининг иши.

«Оталар сўзи»

Ақлли ва иймонли кимсаларга
Бағишлайман шодлик, бардам руҳ...
Эътиқодман, Митраман,
Мудом сабоқ бермоқчиман,
Иймон билан фикр айласин.
Иймон билан сўз сўйласин,
Ва иймонга амал қилсин.

«Авесто»

Ақлли киши шундай кишики, покизалик ва садоқат анҳорининг суви билан эгрилик ва қинғирлик оловини ўчиради. Чунки хато йўл тутувчи ва эгри ўйловчи кишилар каттакичикнинг эътиборидан ва ёшу қарининг назаридан қолади. Обрўининг оғзи диллардаги муҳаббат неъматининг лаззатидан бебахра, лаби эса мақсад ҳамда ҳаёт шодлигининг зилол сувига ташна бўлади. Фард:

Эгри учун давлат сари йўл йўқдир,
Эгри ўқ ҳам бориб тегмас нишонга!
Бархурдор ибн Маҳмуд

Хусну суратга боқиб ошифта бўлма, эй кўнгул,
Ақли бўлмай ҳур талъат бўлса ҳам даркор эмас.
Оразий

ҲИКМАТ. Одамларга ҳурмат кўзи билан боқмоқ ва раҳм кўзи билан қарамоқ ақллилик ва донолик белгисидир. Байт:

Яхши назар билан қара ҳар кимга,
Либоси чиройли ё хунук дема!
Муиниддин Жувайний

Ақлли одам шундай одамки, қийин вазиятда осонгина қутулиб кетади. Доно шундай одамки, қийин вазиятга асло тушмайди.

Ҳар бир халқнинг ақли ўз замонасига нисбатан бўлади.
Ақлли киши қадр қамол, нодон киши эса давлату-мол қидиради.
«Оталар сўзи»

Хирадманд улдур балият чоғи,
Дуруст эрса шарафу ҳикмат чоғи.
Мирий

Эй азиз, билгинки, мусибат айёмида кўнгли ғамга тўлмаган, хомхаёл ва бемаъни режалар тузиб, ўз ишини барбод қилмаган киши ақлли киши ҳисобланади. Ақлдек устоддан кўра меҳрибонроқ ва қўллаб-қувватловчи дастгир бўлмайди. Киши учун ақл оғир кунларда чоратадбир топа билиш учун инъом этилган:

Ақл нима? У-да кўмакчи дилдир,
Ақлинг бўлса, сенда барча нарса бор.
Абулбаракот Қодирий

Хирадманд одамий ўхшар ҳумоя,
Етар давлатга кимга солса соя.
Хўжандий

Айтадилар:

— Ақлли одам етти хил киши билан ўзаро маслаҳатлашмайди. Улар нодон, душман, ҳасадчи, ёлғончи, қўрқоқ, бахил, нафсига берилган кишилардир. Чунки нодон йўлдан адаштиради:

Ҳар киши ўз ақлидан огоҳ бўлар,
Ўзидан гумроҳлиги гумроҳ бўлар!
Душманинг сенинг зарар топишингни уйлайди:
Ҳар киши ўз душманини кучсиз санар,

Бир куни кучли зиёнидан ёнар!

Ҳасадчи бор-будингдан ажралишингни истайди:

Ким ҳасад қилса бировнинг молига,

Охири бўлгай анинг вой ҳолига!

Ёлғончи фикрингни бузиб кўрсатади:

Кимки ёлғон сўзласа ризқи кетар,

Бир куни ёлғон сўзи бошга етар!

Қўрқоқ дадилликдан қайтаради.

Бахил бойлик тўплашга хирсманд бўлади ва ундан бировга фойда етмайди:

Молу колинг аслида душман эрур,

Зоҳиран боқсанг неча равшан эрур!

Нафсига берилган киши ҳою ҳаваенинг асири бўлиб, нафс домидан қугулишга кучи етмайди:

Меҳнатинг бирла нафсга бер жазо,

Қилмасин токи балога мубтало!

Муҳаммад Зеҳний

Ақл ва фаросат шундай бир гавҳарки, унинг мадади билан кишиларнинг сўзи ва феълу ҳаракатига қараб, уларнинг ақли доирасини, касбини, яхши хислатли ёки қабиҳ иллатли эканини билиб олиш мумкин.

Муҳаммад Жабалрудий

Қанчадан-қанча одамлар ақл билан пастликдан юқорига кўтарилади, қанчадан-қанча қадрли одамлар нодонликка йўл қўйиб, пастлик сари қулайди. Байт:

Эй ўғил, бу сўзим синалган бешак,

Бошида ақли йўқ мисоли эшшак!

«Оталар сўзи»

Халифа Мансур ўз ўғлига деди:

— Эй ўғил, мендан икки нарсани ўрган, бу нарсалар ҳаётингда керак бўлади. Биринчиси шулки, нима иш қилсанг, аввал роса уйла, кейин ҳукм чиқар. Иккинчиси шулки, нима ишга қул урсанг, аввал уни йўлга сола оладиган ёки қувватини қайтара оладиган чора-тадбирини кўриб қўй!

Бир ҳақимнинг айтишича, яхши ҳулқнинг ўнта белгиси бор. Улар қуйидагилардир: ақл, инсоф, илм, ҳилм, олижаноблик, кўркама феъл, эҳсон, сабр, шукр ва мулойимлик.

«Ғавоқиҳ ал-жуласо»

Сабрлилик мусибатнинг биринчи дақиқаларида билинади.

Ҳадис

Нафснинг тизгини ақлнинг қўлидадир, ақл нафс устидан ҳукм юргизиб, уни ёмон йўлдан асраб туради. Одатда қайси нарса кўпайса, қадри камайиб кетади. Аммо ақл кўпайган сари қадри ошаверади. Ҳамма нарсанинг чегараси ва тўхтайдиган жойи бор, аммо ақлнинг чегараси йўқ.

Арслон ўз қуввати ва шижоати билан овқат топиб, кун кечиргани каби инсон ҳам қайда бўлмасин ўз ақли билан кун кечиради. Агар кишида молу дунё кўп бўлсаю, ақли бўлмаса, қадр қиммати ҳам бўлмайди.

Ақлнинг аломати камтарлик, аҳмоқликнинг белгиси эса такаббурликдир.

«Ғавоқиҳ ал-жуласо»

Ҳасми доноки, офати жондур,
Яхшироқ дўстдинки, нодондур.
Оразий

Доно ҳар диёрда азизу мукаррамдир,
Нодон азиз бўлган диёрга лаънатлар бўлсун.
Нодира

Кишиларнинг оқил ёки жоҳил эканлиги уларнинг сўзидан ва тутган ишидан маълум бўлади. Шунинг учун ҳам донолар: «Қозонда бори чўмичга чиқади», — деб бежиз айтишмаган. Назм:

Ҳар кимсанинг бўлса ёмон одати,
Ўзи билмас, такрорланар бу одат.
Чаён тошга урар уткир нишини,
Ваҳоланки, етказолмас ҳеч заҳмат!
Муҳаммад Жабалрудий

Ақлли одамнинг ўзини мақташидан кўра ёмонроқ айби йўқ. Агар унинг сўзлари рост бўлса, мақтанган бўлади, ёлғон бўлса қадри кетади.

Ақлли киши ўз нуқсонлари учун узр сурайди.
Нодон одамнинг гапи кўп бўлади.
«Оталар сўзи»

Бир ҳақимдан: «Сиз кишининг ақлини қандай қилиб биласиз?» деб сўрадилар. Ҳақим уларга: «Агар менда бундай истак пайдо бўлса, аввало ўша киши билан суҳбат қураман, баъзи нарсалар ҳақида баҳс этаман, агар сўзлари рост ва хатоси кам бўлса, демак ундай кишида ақл бор деб тасаввур қиламан» деб жавоб берди. Яна ундан: «Борди-ю, ўша киши билан сўзлаша олмасангиз, сиздан узоқда бўлса, унда қандай қилиб аниқлайсиз?» деб сўрашди. «У пайтда, — деди ҳақим,— ўша киши юборган дўст билан гаплашаман, дўсти орқали гапи ёки хатидаги фикрлардан мазкур кишининг ақл доирасини текшираман!»

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Ақлли киши шавкатли ва моли кўп бўлишига қарамай, душман билан ортиқча адоват йўлини тутишдан парҳез қилади. Байт:

Ҳаддидан оширма жавру-жафони,
Душманинг бўлсада заиф, нотавон.
Мол-мулкинг душмандан ортиқ бўлса ҳам,
Хорлама ортиқча уни ҳеч қачон.
Муиниддин Жувайний

Беақл бўлма ҳеч, беақл киши,
Оёқсиз қурт каби юриш-туриши.
Тўзишу, йўқ бўлиш бу нифоқдандир,
Ғалаба доимо иттифоқдандир.
Низомий Ганжавий

Ҳақимлардан бири айтади:

— Одамнинг дилидаги нарсани ақлимиз сеза олиш қувватига эга. Дилдаги нарсани аввало кишининг ти-ли, сўнгра эса кўзи билдиради. Шунинг учун: «Кўз кўнгил ойнаси» дейдилар.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Сержаҳл бошда ақл бўлмайди.

Ақлли киши одоб қоидаларини мукамал ўрганишга интилади. Ақлсиз киши эса одобга амал қилмасликка интилади.

Ақлликка бир ишора кифоя қилади.

«Оталар сўзи»

Азизим, улуғликнинг сабаби ақл ва одобдир. Кимки соф ақл ва комил фаросатга эга бўлса, пастлик даражасидан улуғлик мартабасига эришиши мумкин. Байт:

Кимда ўткир ақлу фаросат бордир,

Ғалаба байроғини тикар осмонга!

Азизим, узоқни кўрувчи ақлни ва оламни безатувчи тафаккурни ҳар қандай ишда ўзинг учун одил ҳоқим ва комил синовчи қилиб олқи, инсонийлик шарафининг жавҳари бошқа ҳайвонлардан ақлининг уткирлиги билан ажралиб туради.

Хожа Самандар Термизий

Бузургмеҳрдан сўрадилар: «Одам учун энг бебаҳо нарса нима?» Айтди: «Ақл!» Яна сўрадилар: «У бўлмаса-чи?» Айтди: «Одоб ва ахлоқ». Сўрадилар: «У ҳам бўлмаса-чи?» Айтди: «Кўркам ҳулқ». Сўрадилар: «У ҳам бўлмаса-чи?» Айтди: «Бойлик», чунки бойлик билан яхшилик қилиб, ҳар турли тоифалар ичида тинч яшаш мумкин. Яна сўрадилар: «У ҳам бўлмаса-чи?» Айтди: «Жимликни одат этиш, чунки жим туриш билан одамнинг айблари очилмайди ва ўзгалар таънасини ва маломатини эшитмайди?». Сўрадилар: «У ҳам бўлмаса-чи?» Айтди: «Чакмоқ ва яшин яхши, чунки юқоридаги шунча хислатлардан бирортаси бўлмаган одамнинг чакмоқ ва яшин ўти остида улгани маъқул!»

Абулбаракот Қодирий

Шошилмай, ақлу тадбир билан иш тутиш мақсадга етишни тезлаштиради:

Жом ичра чумоли тушса бечора,

Халоскорга кучмас, керакдир чора.

Ҳар кимда уткир раъй ва тадбир бордир,

Жанг ичра ғалаба доимо ёрдир.

Тадбирдан ҳар кимга кўп нажот етар,

Баҳор ҳар дарахтдан вақтинча кетар.

Муҳаммад Зеҳний

Бошида ақли йўқ одамнинг ҳайвондан фарқи йўқ.

Ақлли одам шундай одамки, бировдан насиҳат эшитиш ўрнига ўзи ибрат кўзи билан боқиб билиб олаверади.

«Оталар сўзи»

Энг ақлли киши шундай кишики, давлат ва мартабага эришган пайтда ҳам доимо камтарликни ўзига шиор қилиб олади ва таъзим-тавозеъда бўлади, сабр-қаноатли, парҳезгар бўлади. Бадасл кишилар эса бундай кишининг тамоман аксидир. Улар давлат ва мартабага эришди дегунларича кеккая бошлайдилар ва мағрурлик кўчасига кириб, ҳеч кимни менсимамай қўядилар!

Муҳаммад Жабалрудий

Ақл агар кўзга қуринувчи жисм бўлганда дунёни қоронғулик босмас эди.

Ақлликининг аломати ёлғон гапирмасликдир.
Ақл билан одоб жисм билан жон.
Ақл одамни яшнатади, нодонлик эса қақшатади.
«Оталар сўзи»

Доноларнинг айтишича, ақлли кишилар беш нарсани яширишлари лозимдир: Биринчи, молу давлатига нуқсон етса, уни халқ олдида гапириб юрмаслиги керакки, уни айтган билан бойлиги қайтиб келмайди, ўзини очкўзликда ва бефаҳмликда айблайдилар, ҳурмати кетади. Иккинчи, ақлли ҳисобланган киши ўзгалар қошида ғам-андухдан шикоят қилса, унинг беқарорлиги ва кулфатга чидаи йўқлиги маълум бўлади, унинг изтиробини кўрган одамлар аҳли тадбир эмаслигидан огоҳ бўладилар. Учинчи, ақлли кишининг ўзидан ёки қавму қариндошидан бирор яхши ёхуд ёмон иш содир бўлса бу ҳақда мақтанса ёки, аксинча, нолиса, бу ҳам ақллилик сифати саналмайди. Бундай пайтда ҳам ақлли кишига жим туриш ярашади. Ақлли киши биров учун яхшилик қилса ва ёрдам қўлини чўзиб кулфатдан халос этса, бу пайтда ҳам жим турмоғи ва бу қилган яхшилигини барчага айтиб юрмай, пинҳон тутмоғи керак. Шеър:

Бировга яхшилик қилса ҳар инсон,
Ҳар ерда мақтаниб юрса зўр нуқсон!
Абулбаракот Қодирий

Ақлли одам аввал маслаҳатлашиб, сўнг ишга қўл уради. Аҳмоқ эса аввал ишга қўл уриб, кейин маслаҳатлашади.

Ақлли киши ўз фикрининг меваларидан баҳраманд бўлади.
Ақлли одам ўз дардини тушунадиган ва бунга йўл-йуриқ кўрсата оладиган кимсага айтади.
Ақлли одам оч қолмас.
«Оталар сўзи»

Бирор киши сен билан ўтирганда қимирлаб, у ёқ бу ёққа қарайверса, билгинки, у сенга нимадир демоқчи бўлиб турган бўлади. Баъзи киши бировга бир нарса демоқчи бўлса, гапиришдан аввал лабини қимирлатиб туради. Агар биров олдига бориб узоқ ўтириб қолсанг, ҳалиги киши ўрнидан турса ёки бориб кийимини ушлаб қўйса, у одам сенинг узоқ ўтирганингдан зерикканини билдиради.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Одамнинг ақли сўзидан билинади. Ақлли, шуурли бўлса ҳар киши, Фақат керак сўзни сўзлашдир иши!

«Оталар сўзи»

Ақлли киши дунёнинг ғам-алами ва бор-йўғига қайғурмайди, ортиқча мол топишга интилмайди. Мол ва пул учун фақат жоҳил кишиларгина интиладилар. Такабурлик билан тумшукларини кўтариб, иззат ва обрў топиш кетидан қувадилар.

Муҳаммад Жабалрудий

Ғийбат гуноҳи зино гуноҳидан ҳам улкан.
Кошифий

Яхшилар билан ҳамсуҳбат бўлиш ва донолар билан , мулоқот қилиш саодатга элтади.
Кошифий

Бир сандиқ олтидан бир зарра ақл яхши.

Ақлли киши одамларни мисол ва далил билан ишонтиради, аҳмоқ эса қасам билан.
Ақли кўп бўлиб, ўзи одобсиз бўлган киши овга қуролсиз чиққан кишига ўхшайди.
Ақл бахтга етиш воситаси.

«Оталар сўзи»

Оқил улғон билгай оқил қадрини.

Толибий

Нодон нодон билан дўст бўлса, бунинг асло тааж-жубли жойи йўқ, бироқ ақлли кишининг нодон билан ҳамсуҳбат бўлиши таажжублидир. Чунки ҳар бир нарса ўзига зид бўлган нарсдан қочади. Мос бўлганлари эса яқинлашади.

Муҳаммад Зеҳний

Доно ҳаргиз қилмади нодон била баҳс.

Мунис

Хулоса шулки, нодон ва жоҳил, нопок ва ноасл, қаллоб ва фосиқ кишилар суҳбатидан мутлақо қоч! Улардан узоқлашиш йўлини қидир! Ўз тоза табиатингни но-пок кишиларнинг ёмон хислатларига булғама! Шеър:

Киши ҳар ишга чин дилбаста бўлгай,

Тикан ҳам қўлида гулдаста бўлгай!

Муҳаммад Жабалрудий

Нодонлик эрур элда маломатга далил,

Доно улус олдида хижолатга далил.

Навоий

Нодонга насиҳат қилсанг, бир қулоғидан кириб, иккинчи қулогидан чиқиб кетади.

Нодоннинг фойдасига гапирсанг, жаҳли чиқади.

Ақлли кишида учта хислат бўлади: биров нарса сўраса одоб билан жавоб беради, бировдан ёмонлик кўрса ҳам яхшилик қилади, халқи учун фойдали фикрларни олға суради.

Ақл одамга ҳамиша ҳамдам ва дўст, мол-дунё эса ташлаб кетувчи бевафо меҳмон.

Пулни ишлатсанг озаяди, ақлни ишлатсанг сайқал топиб, кўпаяди. .

Ақллилик икки нарсдан иборат: ғазаб келганда ўзини босишдан ва бировдан кучли бўлганда уни кечи-ришдан.

«Оталар сўзи»

Нодонга шаҳд берсанг ани заҳр этар гумон,

Ҳар барги гулни, войки, ниши тикан билур.

Роқим

Нодонлик ўргатилмаган ҳайвонга ўхшайди. Кимки унга минса хор қилади ва кимки унга яқинлашса тўғри йўлидан оздиради.

Нодон одам молни, ақлли одам эса фазлу камолни қидиради.

Муҳаммад Зеҳний

Мақсад юзин ҳамиша анго кўргузур жаҳон,

Ҳар кимки, чашми нури хираддин тиҳи эрур.

Комил Хоразмий

Ҳар ким ҳунар қадрин билмаса кўп дод,
У қуруқ сувратдир, девсифат бунёд!
Алафхўр мисоли эмасдир инсон,
Зийраклик, ҳушёрлик пайида ҳар он.
Ҳар ким ўқимоқдан қилмаса гар ор,
Тошдан лаъл чиқарар, сувдан дур-гавҳар.
Неча ақли тезлар қилиб беҳушлик,
Нодонликдан қилди сафолфурушлик.
Аммо таълим олиб нечалар нодон,
Ҳоким бўлди етти иқлимга чунон.
Обиҳаёт сувин ичганинг замон,
Ўзни Хизр дея айлагин гумон.
Низомий Ганжавий

Нодонга неча яхшилиқ этсанг, билур ёмон,
Деманг ғалат сўзумни, муни қилдим имтиҳон.
Роқим

Арасту айтади: «Нодон ўзига ўзи душман бўлади, шундай бўлгач, у ўзгага қандай дўст бўлсин!»

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Инсон юксак камолотга эришув йўлида ҳаракат қилганидек, ақлий билишга ҳам ҳаракат қилса, ҳеч шубҳасиз ўзи интилаётган сўнги даражадаги бахт-саодатга эришади.
Абу Наср Фаробий

Аҳли донишлар тушарга буре топмайин,
Хайли нодонлар солиб маснадлар уза деболар.
Мунис

ҲИКМАТ. Кўрлик нодонликдан яхшироқдир, чунки кўрлик ўз эгасини чоҳга қулатса, бирор аъзосини синдиради, нодонлик эса ўз соҳибини ҳалокатга маҳкум этади. Байт:

Нодоннинг кўзи бор, курмайди аммо,
Кўрлар бор, кўрмайди, лекин кўп доно!
Муиниддин Жувайний

Хуш улким, суҳбати ножинслардин,
Қочиб ултурғали зиндона яхши.
Камий

Энг оғир дард нодонлик.
Энг кучли хасталик пасткашлик.
Оғир балодир ким бўлса нодон,
Нодон учун йўқдир дори-ю дармон!
«Оталар сўзи»

Билсанг, топсанг иложин, бўлмагил нодонга дўст,
Иттифоқ бўлсанг, изҳор этмагил асрордин.

Оразий

Неким қилди жоҳилки, эрди ёмон,
Тутуб аксини, топдим андин омон.
Навоий

ҲИКМАТ. Сўзни ҳақимлардан эшит, суҳбатни донолар билан қил, саволни олимларга бер!
Ҳақимлар сўзида маърифат жам, донолар суҳбатида бойлик, олимлар жавоби саломатлик
йўлидир. Байт:

Оқил билан бўлсанг агар ҳамсуҳбат,
Ҳар ишда мақсадинг бўлгай муяссар.
Муиниддин Жувайний

Бировким узни билмас, билгувчи йўл бошласа юрмас.
Совурғон, пир ургон жумла нодонликдан авлодур.
Оразий

Бефаҳмга сўз тушунтиришдан кўра елкада тош ташиш афзал.
Нодонлик бойўғлидир, бойўғли эса доим харобани излайди.
Нодоннинг вақти фойдасиз ўтади.
Эшак оз овқат еб риёзат чеккан билан ақлли бўлиб қолмайди.
«Оталар сўзи»

Ёинки бир аср зиндонда ётмоқ,
Нодон суҳбатидан кўра яхшироқ.
Паҳлавон Маҳмуд

То кажлик ила бўйла мадор этди фалак,
Бераҳмлик ишини шиор этти фалак.
Нодонни азиз ҳам мукаррам айлаб,
Доно кишиларни асру хор этти фалак.
Толибий

Аристанолис ниҳоятда қариб ва букчайиб қолганда, ҳабтининг гулзорида хазон мавсуми
бошланганда ва ўлим элчиси хавфу хатар солиб турганда мусиқа илмини ўрганишга киришди.
Дўстларидан бири унга: «Гўру кафан ҳақида уйлаш лозим бўлган бир пайтда, танбур
чертишдан уялмайсанми?» деди. Байт:

Ўқишу ўрганиш ёшларнинг иши,
Кексаларга созу тараб ярашмас!
Ҳақим унга: «Билмаслик оғир айбдир.
Ана шундан уялиш керак», — деди.

Нодон севар замона, дод илкидин нетай,
Бошим олиб фиғон ила бир томон кетай.
Баёний

ҲИКОЯТ. Айтишларича, бир доно киши бор эди. У камбағаллик куйига тушиб қолиб, бир
мартабали одамнинг уйига ўғрилиқка тушди. Қараса, уй эгаси қимматбаҳо матолар устида
ухлаб ётар, атрофида эса турли хил бойликлар ястаниб турарди. Доно кишининг кўзи

мартабали одамнинг устида қилич ушлаб турган маймунга тушди. Маймун ўргатилган бўлиб, шу онда ўз соҳибининг юзида кетаётган чумолини қилич билан уриб ўлдиришга шайланиб турган эди. Буни кўрган доно киши чопиб бориб, маймуннинг қўлидан тутиб қолди. Уй соҳиби шарпадан уйғониб кетиб, воқеадан хабар топди:

Эй чархи фалак, замонайи дунпарвар,
Тескари юришинг тўғрига хатар:
Нодон бош устидаю, доно поймол,
Ё раб, бу фалакни эт зеру забар.
Паҳлавон Маҳмуд

Ўзича хулоса чиқариб деди: «Кишига толеъ кулиб боқса ўғри унинг учун посбонга айланади, душман эса меҳрибон дўстга!» Байт:

Дўстинг бўлса агар беақл, нодон,
Ундан оқил душман яхши минг чандон!
Хожа Самандар Термизий

Ҳар нечук нодон табибдан сўрма дардингга даво,
Излагил ҳозик табиб, дардингга дармондин тила.
Ҳувайдо

Сардорлар ўлди бехирадлар,
Ақл аҳли юраги тўлди қона.
Баёний

Дониш ила мен топиб мулки маониға даст,
Буғз қилурлар аён аҳли жаҳолат манга.
Мунис

Аларки муддаи норасоу дундурлар,
Мудом аҳли хирад онда забундирлар.
Нодира

Нодон одамдан алоқани узиш — ақлли одам билан алоқа қилишга баробар:
Нодон сўхбатидан айласанг ҳазар,
Вужудингга асло етмагай зарар!
«Оталар сўзи»

Доно билан зиндон ичида хуррам,
Нодон билан ҳатто бўстон жаҳаннам!
Хожа Самандар Термизий

Жаҳолат аҳлига харгиз қўшилма, то тириксан,
Жаҳолат аҳлидин минг йўл фузундир мисли ҳирсу ит.
Оразий

Аҳмоққа салом берсанг, мендан кўрқаяпти деб ўйлайди.
Аҳмоқнинг юраги оғзида, ақлли одамнинг тили эса юрагида бўлади.
«Оталар сўзи»

Шўбон бўлмаса қўйдин бохабар,
Бўридин етар анга ҳар дам зарар.
Пошшоҳўжа

Аҳмоқлик тарбиясизлик туфайли кишининг табиатига ўрнаб олган иллатлардан биридир. У мустаҳкамланиб олгач, ҳеч бир ҳийла ёки даво билан йўқотиб бўлмайди. Байт:

Барча иллат учун даво муҳайё,
Аҳмоқлик иллоти аммо бедаво!
«Фавоқиҳал-жуласо»

Илонни киши тутса сар кўфта,
Балодин қилур ўз йўлин рўфта.
Навоий

ҲИКОЯТ. Жолинус ҳаким вафот этгач, унинг хонасидан қуйидаги ёзувни топибдилар: «Энг аҳмоқ киши шундай кишики, топган емишини тўхтатмай оғзига солаверади. Ваҳоланки, табобатда ўртача ейиш саломатлик гарови!» Байт:

Танпарварлик бўлса доим хаёлинг,
Қачон сенга кулиб боқадим иқбол?
Гар гадосан, гарчи шоҳнинг лашкари,
Нафсинг орзусини йўқотгил дарҳол.
Дунёдан умидинг бор экан тезда,
Ҳавас қонин тўкиб айлагил беҳол.
Қаноатни бойлик деб бил ўзинга,
Шунда бахтинг кулиб, топасан иқбол!
Муиниддин Жувайний

Кўр ўз айбунг, азиндин изламагил,
Киши айбин қатиғлан кўзламагил.
Қутб

Ўзига ўзи мафтун бўлиш аҳмоқликдир.
Аҳмоқ одамдан аччиқланмоқ улик устида ашула айтмоқ билан тенг.
Аҳмоқ амалдан тез қулайди.
«Оталар сўзи»

Агар чандеки, урнунг бўлса афлок,
Қуёшдек ўп, юриб рухсорайи хок.
Сўфи Оллоёр

Ҳақимлар одамнинг аҳмоғини ташқаридан кўзатиб билиб оладилар. Аҳмоқ киши кўнглига нима келса оқибатини уйламай қилаверади. Тажрибакор ва ақлли одамларнинг гапига қулоқ солмайди. Ақлсиз одамлар нима деса, улга рози бўлади, ўзига бино қуяди. Кимки уни мақтаса, ўша кишини яхши кўради. Сўралган нарсага ўйламай жавоб бераверади. Ҳар бир ишда шошқалоқликка йўл қўяди. Илмдан холи, хатога эса кон бўлади. Бойиб қолса ёки бировга ҳожати тушмайдиган бўлиб қолса ҳеч кимни менсимай, мағрурланиб юради. Сўкиниб гапиради. Биров савол берса жавоб бергиси келмайди. Саволга қўполлик билан жавоб беради. Ўзи сўрамоқчи бўлса ялиниб сўрайди. Кулса қаҳ-қаҳ уриб кулади, йиғласа ундан ўтказади.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Агарчи кўрсатса лутфу ниёз,
Кин аҳлига така қилмоқ ёмон,
Инонмоқ зиёндур, зиёндур, зиён.
Оразий

Замона талабига тескари юрган одам сув ичидан олов қидирган кишига ўхшайди.
Аҳмоқ ғазабланса, шайтон унга акалик қилади.
«Оталар сўзи»

ҲИКОЯТ. Бир аҳмоқ киши йўлда кетар эди. Ногоҳ бир ойнага кўзи тушди. Ойнага қараб, ўз аксини кўрди-ю, дарҳол ўз жойига қўйди ва деди: «Авф этинг, бу ойна сизники эканини билмабман!» Қитъа:

Ақлсиз қўлига тушганда ойна,
Ўз аҳмоқ юзини кўргай ҳамиша.
Қизиқким, ўз юзини кўрса ҳамки у,
Ўзганинг юзи деб қилар андиша!
Мажидиддин Хавофий

Ҳар кимсанинг макони ўлса саҳро,
Қуруқ чўпдек қурутгуси ҳарорат.
Оразий

Билгали сўз хоотири доно керак,
Кўргали йўл дидаи бино керак.
Саид Қосимий

Кишиким аямас хуш сўз кишидан,
Эмас ғофил даме тангри ишидан.
Саид Қосимий

Бўлар одам ёшида бош бўлар, бўлмас одам қирқида ҳам ёш бўлар.
«Амир Темур ўғитлари»

ХАЛҚ, ВАТАН, САФАР, САЁХАТ, ЁШЛИК, ЙИГИТЛИК, КЕКСАЛИК

Дардману жафокаш элга қилур
Назм ила дардини шуаро.
Мунис

Даврон элининг жисмида ҳам жон бўлгил,
Ҳам жонларига мояи дармон бўлғил.
Навоий

Азиз халқингга доимо яхшилиқ қил, қилган яхшилигинг улардан сенга қайтади. Ҳеч кимсага қасддан ёмонлик қилма, кимки ёмонлик қилса, қилган ёмонлиги, шубҳасиз, ўзига қайтади.
Муҳаммад Жабалрудий

Не яхши ўйлаким, маъқулу манзур,
Аваз халқим учун тўкулса қоним.
Аваз Ўтар

Ҳар киши эл учун тортса агар ранж,
Оқибат муяссар бўлар унга ганж!
Мажидиддин Ҳавофий

Аржумандлик байроғини кўтарувчилар ва сарбаландлик ноғорасини чалувчилар шундай кишиларки, улар халқнинг тинчлигини ва осойишталигини уйлайдилар ва кеча-кундуз шу ҳақда фикр қиладилар, барча кишиларни ўз ака-укаларидек кўрадилар, бировнинг дил шишасини ғазаб тоши билан синдирмайдилар, адоват ва жафо тиканини бечоралик саҳросида юрган ялангоёқлар оёғи остига ташламайдилар.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Одам эрсанг, демагил одами,
Оники, йўқ халқ ғамидин ғами.
Навоий

Ўзунгни ўйлама танҳо, эл ичра содиқ бўл,
Наҳдча етса зиёнинг, ўзинг ҳаётдин кеч.
Дилшоди Барно

Ҳар кимки ўзин уйлади, элдин хабари йўқ,
Ул аблаҳи бедин ила савдо қила кўрма.
Анбар Отин

Халқ кимдан кўрқса, демак, ўша одам ёмондир.
Халқ билан хато қилиш якка-ёлғиз ҳолда хайрли иш қилишдан афзал!
Сен халққа қанча аралашсанг, халқ ҳам сенга шунча ёндошади.
«Оталар сўзи»

Одамларсиз яшама, одамлар орасида бўл,
Одамлар айбини кўрма, ўз айбингни кўр.
Юсуф Хос Ҳожиб

Ундаб улуг чақирса,
Тезлик билан чопиб кел,
Очликда бирга бўлгил,
Не ҳолда бўлса юрт, эл
Маҳмуд Кошғарий

Ақл ва ҳушёрлик қабиласининг саркардаси, равнақ ва нажот майхонасининг соф майидан ичувчиси шундай кишики, меҳру-муҳаббат асали билан умумхалқнинг роҳат оғзини ширин қилади. Фард:

Асорат айлагай зеру-забар тинчлик асосини,
Вале бечоралар оҳи зулмни қилгуси барбод!
Бархурдор ибн Маҳмуд

Кимки халққа қандай муомалада бўлса, халқ ҳам у билан шундай муомалада бўлади.
Нонсиз эл бўлмас, кўппаксиз қишлоқ.
«Оталар сўзи»

Ўз гуноҳингни сўраб элдин ўтин,
Нафрат ути ичра бўлмасдин ўтин.
Анбар Отин

Яхши ҳаёт ва узоқ яшаш учун халқнинг дуоси ва шодлигидан кўра яхшироқ посбон ва қуриқловчи йўқ. Фард:

Бечоралар нафратидан эмин бўл,
Бир лаҳзада барбод қилур оламни!
Бархурдор ибн Маҳмуд

Ватанни шод этиш учун кўп қайғуринг.
Дилшоди Барно

Пишай десанг, сафар қил. Сафарда беш фойда бор: кўнгил ёзиш, куч тўплаш, мол йиғиш, илм ва одоб ўрганиш, доно кишилар зиёратида бўлиш.

«Оталар сўзи»

Кел эмди, Собиро, азми сафар қил,
Неча кун сайр тоғу баҳру бар қил.
Ватаннинг кулфатин токай чекарсан,
Ютарсан табакай хуни жигар сан.
Сайқалий

Сафардан кўп тажрибалар ҳосил бўлади ва беҳисоб фойдалар қўлга киради, деб эшитган эдим мен. Менда ўша тажрибалар ҳосил бўлди. Энди то ҳаёт эканман, бошқа сафар қилиш ҳақида ўйламайман.

Байт:
Ғарибликни энди хавас қилмайман,
Дўстлар дийдори-ла бўлиш кўп хушдир.
Хожа Самандар Термизий

Одамнинг яхшиси сафарда билинади.

«Оталар сўзи»

Азизим, сафардан кўпгина тажрибалар ва беҳад фойдалар юзланади. Кўрмайсанми, осмон доимо айланиб тургани учун ҳамма нарсдан юқори, ер эса бир ерда тургани учун ҳар қандай нокас оёғи остида хор.

Байт:

Уйида юраги ғуссага тўлган
Кишига ҳаммадан яхшиси сафар.
Сафарким қанчалар оғир бўлмасин,
Уйда сиқилишдан яхшию, беҳтар!
Хожа Самандар Термизий

Ватан сориға еткурдим қадамни,
Кўнгулга сабт этиб сонсиз оламни.
Хуррамий

Ҳаёт лаззати — саёҳат!

«Оталар сўзи»

Азизим, ғурбат алами сенинг вужудинга етгани ва айрилиқ гармсели гулшанинг сари эсгани йўқ. Сафар шундай дарахтки, фироқдан ўзга мева қилмайди, ғариблик эса шундай булутки, ғам ёмғиридан ўзга томчиларни ташламайди. Йўл азоби — гўр азоби деганларидек, ҳақиқатан ҳам у дилни куйдирувчи бир шуъладирки, жигарни пора қилади. Демак энг яхши йўл шуки, кишининг азиз дўстлари бўла туриб, улардан сафарни устун қўймайди, натижаси оху фироқ ёшидан иборат бўлган еру диёр айрилиғини ихтиёр этмайди. Чунончи, айтадилар:

Ватанни тарк этмоқ хазил иш эмас,
Бу иш учун ҳар ким тоб беравермас!
Жудолик дарахтдир барги йўқ, ёлғиз,
Барги бўлса ҳамки, аммо мевасиз.
Бугун айрилиқдан юрагим гирён,
Азиз ерни қўлдан чиқариб ҳайрон.
На кўзда уйқу бор, на дилда роҳат,
Азоб ўти барин айламиш ғорат!
Хожа Самандар Термизий

Тарк эт бу ватанни, кургил они,
Уд ўз ватанида бир ўтундир.
Баёний

Айрилиқ ўти жаҳаннам ўтидан кучли,
Айрилиқ ўлимдан ёмон.
«Оталар сўзи»

Элу ҳалқимдин айрилдим,
Оташи ҳижрона тушдим.
Ризоий

Хуштур кишига бўлса муқим ўз ватанида.

Отоий

Ватан надир, туққан ерим, тургон ерим,
Ўсиб-униб, ўйнаб-кулиб юргон ерим.
Ватан менга ҳақиқатда қундоқ каби,
Тарбиянинг негизини қурғон ерим.

Сидқий Хондойлиқий

Ўтар кунлар,
Ўтар замон,
Эй Ватаним, бўлма ҳижрон!
Мен кетсам-да, сен бул омон!
Омон — Ватан,
Ватан — омон.

Авлоний

Ватан менинг жону таним саждагоҳимдур.
У менинг тўлин ойим, тинч-омоним, иззатим, шарафим.
Каъбам, қиблам ҳамда гулистонимдур.

Фитрат

ҲИКМАТ. Азизим, кимки улўғлик тожи бошимга қўниб, саломат бўлай деса, ҳаракат камарини белига боғлайди. Кўрмайсанми, пибдалар шоҳмотнинг катагини босиб ўтганларидан сўнг, мардоналиклари туфайли, фарзинлик даражасига эришадилар. Кичкинагина ой эса ўн тўрт кунлик сайрдан сўнг ҳилоллик даражасидан тўлин ойлик мартабасига етишади. Байт:

Покиза инсонлар курмайди хорлик,
Лаъл ҳам кондан чиқиб, зарга етишди.

Хожа Самандар Термизий

Ҳамиша халқингга меҳрибон бўлгил,
Яхшиликка тириш ва омон бўлгил.

Носир Хисрав

Қўбизини сайратган бахшига ҳалқи керак.

«Қўрқит Ота китоби»

Гар олтин қаср эса жоҳинг, улус ҳолиға раҳм этгил.

Комил Хоразмий

Истасанг кўнглумга осойиш, қадаҳ тут, соқиё,
Ким даме йўққим, улусдан юз туман озори йўқ.

Хусайн Бойқаро

Раият эрур мевалик бир яғоч,
Сув берсанг анго, мева берур санго.

Пошшоҳўжа

Ки ҳар ишники қилди одамизод,
Тафаккур бирла билди одамизод.

Навоий

Кимки эл ғамидадур сухансанж,
Анинг ҳар сўзи дунёда улуғ ганж.
Анбар Отин

Ростликка завол ўлмас эмиш, билинг,
Халқингни ҳалок этмагил, эй ер.
Дилшоди Барно

Улки зафар шевасини тавр этар,
Элга демаким, ўзига жавр этар.
Навоий

Агар халқнинг бошчиси яхши бўлса,
Унинг хизматчилари яхши бўлади.
Юсуф Хос Хожиб

Ўшалким элди айбини ёшурса,
Худо ул бандани мағфур тутқай.
Нодира
Ўзунга айла тавозуъ тариқасин пеша,
Юзунгни қилма совуқ халқ ичра, мисли калос.
Шавқий Каттақўрғоний

Подшолик истасанг бул эл гадоси,
Ўзингни униту бўл эл ошноси.
Эл тож каби бошга кўтарсун десанг,
Эл қўлин тутгину бўл хокипоси.
Паҳлавон Маҳмуд

Оти чиқар кимдаки бор лутфу жуд,
Давлати шоиста дагул бевужуд.
Лутфу мурувват йўлина ур қадам,
Ким бу дурур шохию таблу алам.
Кимдаким бордур лутфу карамдин нишон,
Ўлса ўзи, оти қолур жовидон.
Саид Қосимий

Ҳар ёшки эгадир ҳусну жамолга,
Осмонда қуёшдир етгач камолга!
Хуррамий

Ёшликда шундай иш қилки, қариганингда фойда берсин ва унинг беҳуда ўтганидан афсусланма.

«Оталар сўзи»

Ёшлик сенга бир йўл келиб, яна кетар,
Қадрифа етиб уйнамоғинг даркор.

Дилшоди Барно

Агар кишидан бир ёдгорлик қолмаса, уни одам ҳисоблаш нораводир. Агар инсондан дунёда бир китоб ёки иморат қолса, у тириклар қаторида йўқланади ва ундай киши ҳаргиз ўлмайди.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Йигитлик мавсуми, даврон ғанимат.

Сайқалий

ҲИКМАТ. Ўзини ҳусну жамолининг қадрини ва ёшлигининг бебаҳолигини англамаган йигит бу фазилатнинг самарасидан бебаҳра қолади. Бир кекса киши ёшлар билан суҳбат қурганда уларга доимо шундай дер эди: «Ўз ёшлигингиз қадрини билинг, ундан ғофил бўлманг, эртага кексалик навбати етгач, надомат бармоғини тишлаб қолишдан фойда йўқ!»

Тириклик боғидек боғ йўқ сафолиғ,

Йигитлик мевасидек ҳам азолиғ.

Қутб

Ёшлик мастлиги шароб мастлигидан ортиқ, Йигит йигитдан йиқилади, аммо таслим бўлмайди.

«Оталар сўзи»

Сафар қилинлар — соғлом ва насибали бўласизлар.

Ҳадис

Қариллик мавсуми меҳнат, йигитлик вақти роҳатдир.

Ҳувайдо

Боғбондан парвариш кўрмаса ниҳол,

Улғайиб ўсолмас, тополмас камол!

Хуррабий

Йигитликда йиғ илмнинг маҳзани,

Қариллик чоғи харж қил ани.

Навоий

ҲИКОЯТ. Насаф фуқароларидан бўлмиш бир гуруҳ йигитлар базм ташкил қилишган эди. Базмга мен ҳам таклиф этилган эдим. Бориш истаги кўнглимдан ҳеч ўрин олмаса-да, аммо қолиш хаёли ҳам унинг ўрнини босолмас эди, чунончи, бу ҳақда шундай хикматли сўзларни келтирадилар: «Ўйнаб-кулиш ёшлар учун фазилат, қарияларнинг зийнати эса узлатдир!» Ўша пайтда шу ерли бир ёш йигит бўлиб, малоҳатда маъруф, латофатда машҳур, соғлому самимий эди.

Уни ҳам базмга таклиф этишган экан. Йўлда ҳамроҳ бўлиб бирга кетдик.

Хунук, бадфеъл, бадхулқ кишилар билан,

Жаннатга бормоқлик аблаҳлик эрур!

Аммо пари пайкар, ҳурлиқо билан,

Дўзахга бормаслик гумраҳлик эрур!

Базмга келгач, суврати инсон, сийрати ваҳший ҳайвон каби кишиларни кўрдим. Менга маълум бўлишича базмдагилар ўтириш тугагач, шу ерда ётиб қолишар экан. Рухсат сўраб, кетиш пайига тушдим. Ҳалиги йигитга: «Тур, менга шерик бўл, бу ерда қолма!» деб қанча қистамай, гапимга кирмади.

Пандга қулоқ солса агар ҳар йигит,
Ақли раҳбар бўлар доим ўзига.
Ақлдан кам бўлса баҳрамандлиги,
Асло қулоқ солмас кекса сўзига!

Шундай қилиб, ёлғиз ўзим кетдим. Тонг отгач эшитсам, базмдагилар ҳалиги йигитга қалтис ҳазил қилишибди. Йигит эса ёнидан пичоқ олиб, бир неча кишини ярадор қилибди.

Хуррамий

Машаққат чекмайин асло камола етмас инсонлик,
Йигитликда ярашмас ҳар ишда бўлмоқ паришонлик.

Оразий

Умр ёшдин ўтар, ҳавас дилдин,
Аёғинг ҳеч узилмагай гилдин.
Кору боринг эрур пушаймонлиғ,
Бори суду зиён паришонлиғ.

Мужрим Обид

Мўмин киши бировнинг ҳақиға хиёнат қилмайди.

Хадис

Жоҳил кексадан ақлли ёш яхши.

«Оталар сўзи»

Неча дам ғанимат йигитлик чоғи,
Юз онча ғанимат тириклик чоғи.

Хиромий

ҲИКМАТ. Қариллик зийнати гапираверишда эмас, балки жим ўтиришдадир.

Сенга айтай бир насиҳат, эй ўғил,
Сол қулоғинг сенга бўлғай жону дил,
Кексаларнинг пандини ёдингга ол,
Не деса «хўп» деб тилингаи айла бол!
Ёшлигинг сарф айла ҳар бир кексага,
Ёрдамнингни кўрсат, айлан ҳассага!
Кексаларни кўрганингда қочмагил,
Мард кишилар одатидан кечмагил,
Эй йигит, эл бирла бўлсанг яхшидир,
Чеҳранг очиб, шод кулсанг яхшидир.
Шундайин йўл тутки, қолма беҳунар,
Кимда бўлса гар ҳунар ризқи унар.
Яхшиларнинг суҳбатидан тортма бош,
Ёки оқиллар юзига отма тош.

Мард кишиларга қўшил, мардона бўл,
Яхшиликнинг бобида дурдона бўл!
Ёшлик айёмида ҳар иш осон,
Қаригач кучдан қолиб аҳвол ёмон.
Хўл шохни қайирмоқ мушкул эмас,
Шох қуриб қолгач ёқилгай ҳар нафас.
Ёш ниҳолга сув бериб хўп боқишар,
Қаригач арра солиб сўнг ёқишар.
Ёшлигингни бил ғанимат бебаҳо,
У билан мақсадга етмоқдир раво.
Айни меҳнат пайтидир, ҳушёр бўл,
Барчани ҳурмат қилу бедор бул.
Уйлама шундай қолурман деб абад,
Ёшлик айёмингга бордир чеку ҳад.
Этагингни кексалик қўли тутар,
Беҳисоб ғамлар ўша онда етар.
Бунда сенга лозим ўлғай ул ҳунар,
Ул ҳунар фазли била ғамлар ёнар.
Сен шунинг-чун дангаса бўлма, ўғил,
Ғайрат айла, беҳунар қолма, ўғил.
Гар кишига яхши инсон ёр бўлар,
Яхши инсон бирла бахтиёр бўлар!
Хуррамий

Эй йигит! Ён-атрофингга қара, манман деган забардаст кишилар ажал шарбатини ичмоқдалар. Куни келиб сенга ҳам бу косани сипқориш навбати етади. Шундай экан, азиз умринггаи ғафлат билан ўтказсанг, бундан ҳам оғирроқ шармандалик ва нобакорлик бўлмайди!
Муҳаммад Жабалрудий

Қарилар ҳолиға боқ лутфинг кўзидан эй йигит,
Ким, камоли ҳусн ожизлар дуосидин санга.
Огаҳий

Ўз юкини ўзи тортмай, бошқаларга ташлаб қуйган киши охири хор бўлади.
«Оталар сўзи»

Ғанимат тут жамолу ҳусн даврин,
Масалдурким: «Яна бу дам топилмас».
Вафо қилким, йигитлик бўстони,
Ҳамиша тозаю хуррам топилмас...
Отыйи

Эй фарзанд! Агар дунёда доимо бахтиёр булай десанг, айтилган насиҳатларни ҳеч қачон ёдингдан чиқарма!

Луқмони Ҳаким ўз ўғлига насиҳат қилиб айтаркан:

— Эй ўғил, бирор киши олдинга бир ҳожат билан қелса, ундай кишини ноумид қилиб қайтарма. Қўлингдан келганча ҳожатини раво қил. Ёнингда етарли маблағинг бўлса, ҳожатманд одамларга қарз бер! Баъзи кишилар бисотида бўлса ҳам қарз беришдан оғринадилар. Керак бўлиб қолганда қарз бериб, ҳожатмандларнинг ҳожатини чиқармоқ дунёда

энг яхши фазилатлардан ҳисобланади.

Луқмони Ҳаким доимо қарз олар ва пули бўлса бошқаларга қарз берар экан. Унинг, ҳиммати ва сахийлигини эшитган кишилар узоқ шаҳар ва қишлоқлардан қарз сўраб келишаркан. Кунлардан бир кун номаълум бир савдогар унинг ҳузурига келди ва деди:

— Эй Луқмон, мен машҳур савдогар эдим. Давр ҳодисотлари туфайли бутун мол-мулкимдан ажрадим. Ҳозир қўлимда ҳеч нарсам йўқ. Қўлимдан ҳеч бир иш келмайди, касбу ҳунарим ҳам йўқ. Сендан қарз сўраб келдим!

Луқмон уйидан минг динор чиқариб, савдогарнинг қўлига тутқазади. Буни кўзатиб турган Луқмоннинг ўғли отасига қараб:

— Эй ота, шунча пулни ҳеч вақоси йўқ нотаниш одамга бериб юбордингиз, у тониб кетса нима қиласиз? — деди.

— Эй ўғлим, — деди Луқмон, — одамлар ҳеч қачон яхшилигингни унутмайдилар. Вақтинча улар сендан юз ўгирсалар ҳам вақти билан инсофга келади. Ҳар бир инсон қўлидан келса бошқаларга яхшилик қилмоғи ва қилган яхшилигини унутмоғи зарур. Аммо бошқаларнинг ўзига қилган яхшилигини эса унутмаслиги керак.

Муҳаммад Жабалрудий

Ишга киришиш ўйланиб ўтиргандан яхши, ғафлатда қолиш эса кучли душмандан баттар!
Муҳаммад Зеҳний

Ишни пайти келгач, айлагин оғоз,
Замоннинг зайлига қараб бошла боз.
У ўғри кишики тортиб неча ранж,
Талаб қилиб тунда қидиради ганж.
Тараннум қиламан чиройли суруд,
Белидан узилмай турсагина уд!
Деҳқон деб ўйлама ҳар ким сочса дон,
Донидан дон чиқса ўшадир деҳқон!
Низомий Ганжавий

Умр чун борди ҳаводис, ғофил одам билмади,
Ою кун оромиға бир лаҳза фурсат эмас.
Машраб

Қудратга эга бўлган пайтингда ихтиёринг жиловини нафс қўлига тутқазмаки, у сени ҳалокат жарига қулатади. Ғолиб бўлган пайтингда мурувватни ҳам ўйла. Қўл остингдагиларга шафқат билан қарасанг, улар ҳар куни келиб сенга шафқат кўзи билан боқишади.

Ибн Камолпошшо

Хорлик йўқликдан келиб чиқади.
«Оталар сўзи»

Одамдин нур олди ҳар лайлу наҳор,
Тарихнинг ҳисобин топфон ҳар одам.
Дилшоди Барно

Талаб қил бўлса ганжи безиёни,
Санга бўлғай чу умри жовидони.
Ҳувайдо

Эски бузук харобада чуғздек айладим ватан,
Биртўзук ошиёна йўқ, келмаса-келмасун нетай.
Баёний

Хуш ул чоқким вафо қилса бу ожун,
Умур ўқсулмаса, кечмишча бу кун.
Қутб

Одам эрсанг ташқи суратга берма зеб,
Она юртингни ҳамиша айла зеб.
Анбар Отин

МАРДЛИК, ШИЖОАТ, ҒАЙРАТ, ХУШЁРЛИК ФОЙДАЛАРИ ҲАМДА НОМАРДЛИКНИНГ ЗАРАРИ

Ҳар ким тутта олса ўлимни ҳам хор,
Шижоат бобида бўлур улуғвор.
Абулбаракот Қодирий

Азизим, ботир деб шундай кишига айтиладики, у ўз элининг тинчлиги учун ҳар қандай машаққат қадаҳини қабул қилиб, шоду хуррамлик билан нўш этади. Марди майдон деб шундай кишига айтиладики, бундай кишининг ақли бирор ишни қилишга қарор топса, жонидан кечиб, ҳаётидан қул ювиб, мақсад майдонига қадам қўяди. Байт:

Жондан кечиб майдон сари сурган от,
Бахту-иқболига бўларсан муяссар!
Хожа Самандар Термизий

Довюрак бола найза ва ейи билан
Тик қояларни кезиб ёлғиз юради дейишади,
У мана шундай ботир экан.
Билиб қуйинг: бу — яхши.
«Таъбирнома»

Маъмурнинг вазири Муҳаммад ибн Довуд кунлардан бир кун бир одамнинг шундай деб турганини эшитиб қолди:

Ақл эгаси бўлсанг журъатга ҳам эга бўл,
Чунки журъат бўлмаса иккиланиш юз берар.
Шунда у қуйидаги байтни илова қилди:
Журъат эгаси бўлсанг шошил ишга солмоққа,
Чунки журъат бузилса ишни орқага сурар!
Муҳаммад Зеҳний

Олам фили қайтаролмас журъатимиз,
Чархдан зўрроқ шавкатимиз — қудратимиз.
Гар чумоли кириб қолса сафимизга,
Шер этажак уни дарҳол давлатимиз.
Паҳлавон Маҳмуд

Кишиким бозусида бордур зўр, ўзиндин айламас озори бир мур.
Саид Ҳосимий

Тўққуз кукдин утсанг ҳам этма ғурур,
Ки фақр аҳли олдида ҳечдур бу тўққуз.
Эмас мард турғонни йиқса киши,
Агар келса қўлдин йиқилгонни турғуз.
Мунис

Анушервон Бузургмеҳрдан сўради:
— Шижоат нима? Бузургмеҳр унга:
— Юракнинг қуввати! — деб жавоб берди. Анушервон яна ундан:
— Нега қўлнинг қуввати эмас? — деб сўради.

— Агар юракда қувват бўлмаса, — деб жавоб берди Бузургмеҳр, — қўлда ҳам қувват бўлмайди, қўл қуввати юрак қувватига боғлиқ!

Шеър:

Юракнинг кучидан қўл куч олади,
Кимда юрак кучли, қўл ҳам кучлидир!
Абулбаракот Қодирий

Матонат бу ҳар бир инсоннинг ўз фикрида ва сўзида саботли бўлиши, бир ишга қўл ўрганда уни охиригача етказиш учун маҳкам туриши ва барча ишда сабр қилишидир. Матонатсиз одам бир ишни бошлайди, бироқ салгина қийинчиликдан сўнг уни ташлаб юборади. Бирор киши уни салгина койиса ёки камчилигини танқид қилса, дарҳол иродаси букилади ва ишончини йўқотади, шубҳа остида қолиб, қилаётган яхши ишини ҳам чала қолдиради.

Хаёлиддин ал-Ҳасаний

Мардона бўл, эмди яхшидур иш келиши,
Тангрига сени, элни сенга топширдум.
Бобур

Аллоҳ ғайратли одамни яхши кўради.
Ҳадис

Азизим, ҳар қандай семиздан ботирлик умид қилиб бўлмайди ва ҳар қандай зўр овозли ва йўғон жуссалидан қувват тамаъ қилиш ноўриндир. Кўрганмисан, қамиш қанчалик йўғон бўлмасин, барибир ингичка чўпдек синади, лайлакнинг қадди қанча дароз ва баланд бўлмасин, бургут қўлида ожиз бўлиб қолади. Байт:

Мардлик кичиклигу йўғонлиқдамас,
Қара, лайлак йўғон, бургут кичикдир!

ҲИКОЯТ. Тулки ўрмонда яшар эди. Бир куни эрталаб овқат излаганича ҳар томонни кеза бошлади. Тасодифан бир товуққа кўзи тушиб қолди. Уни тутишга бел боғлади. Шу пайт қулоғига баланд бир овоз эшитилди. У чор-атрофга қараб, дарахт тепасида турган йўғон гавдали, семиз бир нарсани кўрди. Иштаҳаси очилиб кетди. Ўша семиз нарсага эришиш мақсадида юз ранжу кулфат билан дарахт тепасига чиқди ва унга чанг солди. Ўша нарсанинг ичи бум-бўш бўлиб, ҳаводан ўзга нарса йўқ эди. Тулкининг очкўзлиги туфайли бу ноғора унинг кўзига семиз ҳайвон бўлиб кўринган эди. Шамол таъсирида дарахт шохлари тебраниб, унга урилар ва чиқаётган овоз ҳайвон овози бўлиб туюлган эди. Тулкининг дили ҳасрат утидан куйиб, надомат ёшларини тўқди. Сўнгра ўзига деди: «Эссиз, бу ҳаводан шишган нарсани деб ҳалол сайдимни қўлдан чиқардим, фойдасиз бу йўғон гавдадан ҳеч манфаат етмади!». Қитъа:

Ноғора даранглар тинимсиз, вале,
Ичи бўшдир, бунда нима фойда бор?
Ақлинг бўлса ишнинг танини ўйла,
Ялтироқ ташига қилма эътибор!

Инсонни ,унинг лисони, яъни тилидан; синамоқ керакки, ҳикматларда: «Одамнинг кимлигини либоси ва салласидан эмас, тилидан билинг!» — дейилади.

Хожа Самандар Термизий

Эй азиз фарзанд! Билгинки, шижоат барча фазилатларнинг онасидир. Кимда шижоат бойлиги бўлса, унда хилма-хил фазилатлар бўлади. Шижоатли кишини барча яхши кўради.

Шижоатли киши жангда ҳам душман дилига ваҳима солади, бошқаларни олға юришга илҳомлантиради.

Мард билан улфат бўлган мардликка етади, номардга яқин юрган киши ғамдан боши чиқмайди.

Мард одамнинг ваъдаси ҳам нақд, ҳам тез бўлади.

«Оталар сўзи»

Мард келдинг, мард кетгил, тоқатинг тоқ бўлса ҳам,

Ўтма номард кўпригидан сув сени оқизса ҳам.

Оразий

Азизим, бургутга шоҳлар қулидан жой тайин этилганининг боиси шулки, у ўзини бойўғли каби уй ичига олиб ўтирмайди. Бойўғлининг деворлар орасида қолиб кетганининг боиси эса харобалардан умид узиб чиқа олмаслигидир. Байт:

Бургут каби жавлон уриб сайр қил,
Бойўғлидек тоқай жойинг вайрона?!

Хожа Самандар Термизий

Гар мард эрсанг тилингни сақла,
Гийбату бўҳтону дилозорликдан асра.

Кошифий

Яна билгил кимунким ғайрати бор,
Тиши эрса эрур (ул) эрди тақи эр.
Эрур ғайратсиз эр мен тегали мўмун,
Ул эрдин бекрак улғайратли хотун.

Қутб

Марди майдон шундай одам бўладики, эртаю-кеч душманга зарару, дўстга фойда келтиради.

Абу Райҳон Беруний

ҲИКМАТ. Мақсадни қўлга киритишда ғайрат иш беради. Ҳар кимда ғайрат бўлмаса, унда ўзгаларга ибрат була олиш қобилияти бўлмайди.

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Бўлмоқ керак ҳамиша инсонда тоза ғайрат,
Қўл ушлашиб иш ишланг бир-бирингга бомуҳаббат.

Оразий

Бир куни бир ҳакимдан: «Ботирлик яхшими ёки ақлу тадбирми?» деб сўрадилар. У эса: «Ботирлик тиг бўлса, ақлу тадбир қулдир. Агар уларга иш қилиш топшириладиган бўлса, қул тигсиз ҳам уни амалга ошира олади, аммо тиг қулсиз бирор цшни амалга ошира олиши муаммо!» деб жавоб берди.

Қитъа:

Ақлу тадбирсиз киши қулдан берар мол-мулкка,
Ақлу тадбирга суян бойлигим турсин десанг!

Абулбаракот Қодирий

Хушёр шундай одамки, қулида борини диққат билан сақлайди. Бугунги ишни эртага қолдирмайди.

Йигитликка ярашгай қаҳрамонлик бирла полвонлик,
Тенгу туш фазлу хунар топмоқда мактабда юриб,
Кўча-кўйда сен юриб чекмоқ алам даркор эмас,
Кундалик умрингни ўрганмоғу ўргатмоққа бор,
Бу жаҳонда ҳеч бир иш кўрки нодаркор эмас.

Оразий

—Йигит йигитдан нимаси билан ортиқ?

—Хушёрлиги билан!

Хушёрлик улкан бойлик, танбаллик эса вақтни бекорга ўтказишдир.

«Оталар сўзи»

Азизим, жанг они ва уруш соатларида баҳодир киши фақат шуҳрат ҳақида уйламаслиги, ҳаётим ва мол-мулким ҳеч нарса эмас, деб ўзи учун ўзи ҳукм чиқариши зарур. Жанг пайтида арзимас нарсалар ҳақида ўйлашдан кўра енгиш ҳақида ўйлаш афзал. Байт:

Номусдан афзалроқ бўлса агар бош,
Салламас чимматни ёпингин, эй ёш!

Хожа Самандар Термизий

Кишиларнинг суқига ишингни бермагин,

Вафосиз кишиларга ошингни едирма.

Юсуф Хос Хожиб

Айтишларича, бир араб саркардаси бор эди. Қариб қолишига қарамасдан унинг дилида ҳамон шижоат йўқолмаган эди. Бир куни отга минмоқчи бўлди. Икки киши келиб, унинг қултиғидан олиб, отга зўр-базўр миндириб қўйдилар. Улардан бири таъна қилиб: «Отига зўрга миндириб қўйдигу, унинг қўлидан нима иш келарди?» деди. Буни эшитган саркарда бояги одамга деди: «Ҳа, отга икки киши миндирди, аммо уни минг киши ҳам тушира олмайди!».

Буни эшитиб турган Анушервон унга таҳсин ўқиди ва деди: «Ҳа, у рост айтади, қўл юрак қувватига тобеъдир, унинг юрагида ботирлик кучи бор!»

Абулбаракот Қодирий

Азизим, беақл киши шундай кишики, жанг вақтида сулҳ тузишни истайди, тинчлик пайтида эса жанг қилишни хоҳлайди, қаҳрини сочиш лозим бўлган пайтда лутфу карам эшигини очади. У оқилларнинг мана бундай деганини билмайди:

Бемаврид жангу сулҳ фойдасиз, зиён,

Гулга гул бўлгину, тиконга тикон!

Ёки:

Тинчлик истасалар, тинчликдан кечма,

Жангга талаб қилса юз буриб қочма!

Хожа Самандар Термизий

Бир кунлик адолат юз кунлик тоат-ибодатдан афзал.

«Амир Темур ўғитлари»

Афросиёб ўз лашкарларига: «Жангга ҳарис бўлинг, узоқ яшайсиз, ўлимга ҳозир бўлинг, бахту иқболингиз кулади!» дер эди.

Келтиришларича, Искандар жанга отланиб кетиш олдидан устози Арастудан насиҳат ва маслаҳат олар экан. У бир куни Арастуни чақирди ва унга деди: «Эй ҳақим; мен узоқ юртларга бормоқчиман, у ерларда турли хил одамларга дуч келаман, улар билан қандай муомала қилишим керак?» Ҳақим унга шундай насиҳат қилди: «Эй Искандар, иложи борича одамларда ўзингга нисбатан душманлик ҳиссини уйғотма, дўстларингни эса ҳар хил сўз ва феълинг билан хафа бўлишларига йўл қўйма. Биров сенга душманлик қилса, унга ёмон кўз билан қараш ўрнига яхши сўз ва ҳадялар билан хурсанд қил, натижада дўстга айланади. Дўстларингни гапига қулоқ сол, уларнинг иззат-ҳурматини жойига қўй, шунда улар душманга айланмайди». Искандар унга: «Яна давом эттир», — деди. Ҳақим деди: «Душманинг битта, иккита бўлса ҳам уларнинг нима қилаётганидан беҳабар бўлма, юмшоқлик билан қилиш мумкин бўлган ишни қўполлик билан амалга оширма!»

Абулбаракот Қодирий

Оқил ақли ҳисга гирифтор бўлмас,
Ҳасад қилган билан тилло хор бўлмас.
Номард — ит кабидир, мард буюк дарё,
Дарё ит дамидин ҳеч мурдор бўлмас.

Паҳлавон Маҳмуд

Ёлғончилик кишини адолатдан юз ўгиртиради.

Абу Райҳон Беруний

Номард одам ҳақни қуйиб, ноҳаққа майл этади.

Номард киши узрингни қабул этмайди, хатоингни эса кечирмайди.

Разилона яшагандан мардона улган яхши.

Заиф одам эҳтиёткорликни қулдан бермаса душманини йиқади.

«Оталар сўзи»

Номард хизматига ёндошма зинҳор.

Паҳлавон Маҳмуд

Чиқмағил маккорликнинг томига,

Тушқаси аду балонинг домига.

Арфа экиб дашт билан роғда,

Бўғдой олгум дема урар чоғда.

Алмаий

Одамига тажриба доя этар,

Ростлик эр ўғлина моя этар.

Ҳайдар Хоразмий

Олам иши бошида бўлмайди бир мард,

Номарднинг бошидан чиқарарди гард.

Олам иши доимо мисли нард ўйин;

Найранг билан ютади мардларни номард.

Паҳлавон Маҳмуд

ИШҚ, МУҲАББАТ БАЁНИДА

Муҳаббат аҳлининг жўёни бўлгил,
Ўшалким ушлади, қурбони бўлгил.
Муҳаббатсизки бўлди ҳар қаю зот,
Агар фарзанди шириндур, эрур ёт.
Сўфи Оллоёр

Ёрнинг васли эмас озорсиз,
Гулшан ичра гул топилмас хорсиз.
Тан бузулди эмди роҳат қолмади,
Соя пайдо бўлмағай деворсиз.
Нодира

ҲИКМАТ. Ишқ либосини кийишдан ор қилиш ва муҳаббат лаззатидан бебаҳра бўлиш табиатнинг оғир жафоси ва касаллик тақозосидир.

Мажидиддин Хавофий

Муҳаббат баҳри ошиқлар еридур.
Анга кирган тақи эрнинг эридур.
Муҳаббат шарбатин ичган унутмас,
Анга ҳар ким насиҳат қилса тутмас.
Керак ошиқ чиройи заъфарондек,
Нигори фикрида барга хазондек.
Эрур чун ишқ дарёси муаззам,

ҲИКОЯТ. Келтиришларича, ҳижрон Кира олмас анга ҳар қайси одам. Ғамидан ўқ еган бир киши ночорлик туфайли гоҳ йиғлар, гоҳ кулар, гоҳ нола чекиб, бошига тупроқ сочар эди. Уни кўрган бир киши: «Ажабо, бу одам жинни бўлибди, уни бандга солиб, даволаш керак, токи бу номақбул қилиқдан қутулсин!» деди. Бироқ унинг дардидан воқиф бир киши ўтиб борар экан, шундай деганини эшитдим:

Ошиққа на занжир, ва на банд писанд,
Унга таъсир қилмас, на таъна, на панд!
У шундай ҳолдаки, ут ичра гўё
Ташлаб юборилган бир сиқим сипанд!
Хуррабий

Ҳамдами ишқ бўлмади ҳар булҳавас,
Ўтга ёвуқ келса, куяр ҳар хору хас.
Саид Қосимий

Жон бериб абнои даврондин вафо кўз тутмаким,
Йўқтурур бу шева не маҳбуб, не аҳбобда.
Ҳусайний

ҲИКМАТ. Киши ўз ерини ағёр билан кўргандан кўра жудолик меҳнатини тортгани афзал. Байт:

Умрбод жудолик кўрганим афзал,
Сени ўзга билан кўргандан бир он.

Муиниддин Жувайний

Васл истама ҳажр ранжи чекмай,
Ким комини топти бериёзат.
Комил Хоразмий

Кўнгул севганларига лутф этгай,
Севмаганлар жаҳаннамга кетгай.
Сайёдий

Ошиқ була билмас кишики жонин аяса
Ушшоқ кўзина сару дастор кўрунмас.
Хофиз Хоразмий

Мусулмони комил бўлишингиз учун бир-бирингизга муҳаббат қўйишингиз шарт. Ўрталарингизда муҳаббат пайдо бўлишлиғ учун саломни ошкоро берингиз ва бир-бирингизга жаҳл қилишдан сақланингиз, чунки жаҳл тарашлагучидир, яъни у сочни тарашламайди, балки динни тарашлайди.

Ҳадис

Ишқ рамзидин агар бир қилча фаҳм этса фақиҳ,
Тарк этар эрди қамуқ фатвою қилу қолни.
Отыйи

Тўғри юрган ошиқлардан худо рози,
Ошиқ иши осон эмас, қилма бози.
Ёлғончилар «ошиқмен» дер, Оллоҳ қози,
Имонини пучак пулга сотар эрмиш.
Аҳмад Яссавий

ҲИКМАТ. Сўрадилар: «Ошиқ учун энг оғир уқубат нима?» Жавоб берди: «Узоқ муддатли умиддан кейинги ноумидлик!» Байт:
Умидвор бўлса-ю, ноумид қолса,
Бундан ортиқ дард йўқ ошиқмаъшуққа!
Мажидиддин Хавофий

Муродим бўлмасун ҳаргиз муяссар,
Кўнгулда сендин ўзга бўлса матлуб.
Отыйи

Муҳаббат маслаҳатсиз пайдо бўлади.
«Оталар сўзи»

Бир бузуқ вайронадур ул уйдаким ер бўлмаса,
Ёр ила обод эрур, ул уйда ағер бўлмаса.
Ҳувайдо

ҲИКОЯТ. Мажнун ҳақида ҳикоя қилишларича, у ҳар куни Лайлини кўргани келар, аммо Лайли ундан юзини яшириб олар экан. Бир куни Лайлидан: «Нега юзингни ундан яширасан?»

деб сўрадилар. Лайли: «Ҳар куни юзимни кўрсатаверсам., унинг дилида менга нисбатан бўлган муҳаббатни камайиб қолишидан кўрқаман!» деб жавоб берди.

Хуррамий

Зинҳор ишқ ишин усал тутма, эй кўнгул,
Осони мушкул эрур анинг мушкилоттин.

Отыйи

Бирор нарсага ортиқча муҳаббат қуйиш кўзни кўр, қулоқни кар қилади.

«Оталар сўзи»

Ошиқи содиқ эсанг жонон учун жон ўйнағил,
Неча мушкул бўлса жон уйнамоқ, осон ўйнағил.
Чунким айладинг жигар бирён муҳаббат ўтина,
Бошни бир ён солғилу жонингни бирён ўйнағил.

Ҳофиз Хоразмий

ҲИКОЯТ. Айтишларича, Хусрав Парвиз ўзининг қонхўр душманини ўлдириш мақсадида кучли заҳар тайёрлатган эди. Заҳарни шишага қуйдириб, ҳеч ким курмайдиган жойга осиб қўйди. Сўнг Ширинга тайинлаб деди: «Зинҳор бу шишанинг оғзини очма, ҳеч кимга кўрсатма, ҳақимлар ҳикмат юзасидан кўп йил уринишлардан сўнг ушбу нарсани юзага чиқардилар!»

Айтишларича, кунлар ўтиб Ширин Фарҳод билан учрашиб қолди. Ширин унга илтифот тариқасида ўша шишадаги нарсадан қуйиб узатди ва деди: «Бу шундай шарбатки, Хусрав унинг ҳар қатрасини жонидан азиз кўради, ҳеч кимга бир томчисини ҳам раво кўрмайди». Ширин унинг қаттол заҳар эканини билмас, аксинча, жон бағишловчи обиҳаёт шарбат деб хаёл қилар эди.

Фарҳод Ширин қулидан пиёлани олди ва уни оддий сувдек сипқариб юборди.

Ҳар киши ишқ йўлида лоф урса-ю, Жонидан кўркса агар ошиқ эмас! Ширин ундан: «Қалай, асал эканми?» деб сўради. Фарҳод «Билмадим, аммо уни сенинг қўлингдан ичганим учун асалдан ширин!» деди.

Кимнинг юрагида ишқ бўлса пинҳон,
Заҳарни шакар деб қилади гумон!

Хуррамий

Агар маъшуқа майли йўқ, билингиз
Ета билмас анга ушшоқ ҳаргиз.

Мажлисий

Ақл ила ишқ харгиз туз келмади бу йўлда,
Ошиқ қошинда сиғмас чун зоҳиди мувасвас.

Ҳофиз Хоразмий

Муҳаббатсиз киши одам эмасдур,
Гар одамсен, муҳаббат ихтиёр эт.

Нодира

Жавру жафо йўқтурур ишқда,
Айни вафо турур қаму озори ишқ.

Ҳофиз Хоразмий

Гар қабулиятға қобил тушса жон жоним санга
Жонима миннат фидо бўлсун, бегим, жоним санга. .
Гадоий

ҲИКОЯТ. Бир киши ўз ўғлини ҳаёт учун зарур бўлган баъзи фанларни ўрганиш учун бир муаллимга топширди. Байт:

Дунёнинг қарори илм биландир.
Илмсиз кишига йўқдир эътибор.

Бир куни муаллим онасига шикоят қилиб: «Ўғлинг илм ўрганишга унамаябди, вақтини уйин-кулги билан зое ўтказмоқда», деди. Байт:

Ҳар инсон илмдан топса баҳра,
Иши ўқиш ила саволу жавоб!

Онаси муаллимдан: «Билолмадингми, унинг табиати қайси касбга мойил, ҳаракати қайси ишга қобил?» деб сўради. Муаллим: «У касб ўрганишдан ўтиб, қобилиятдан маҳрум бўлган. Билишимча, унинг хотири маҳбуб учун нигорон, дили эса маъшук юзига ҳайронга ўхшайди:

Ўзи меҳнатга ожизу, боши савдога лиқ тўла.

Бугуну эртанинг фикри ҳақада уйламас сира!

Мен илму иймондан савол қилсам у васлу ҳижрондан гапиради, мен ҳалолу ҳаромдан ҳикоя қилсам, у зулф ила холдан оғиз очади!» Онаси деди: «Ишқ кўчасидан юришнинг оқибати саломатлик бўлмаса ҳам, аммо бу йўлдан юриш маломат ҳам эмас! Ишқ изтиробли бўлса ҳам, аммо ошиқ бўлиш ихтиёрий эмасдир! Байт:

Домга тушган ночор қушнинг ҳолини

Озод юрган бургут билмас ҳеч қачон.

Қафасдаги булбул нолишин эса

Ёр-ла юрган каптар сезмас бегумон.

Уни озод қил! Ишқда шундай хосият борки, у кишини латофатли, назокатли ва ҳушёр қилади! » Байт:

Ҳар кимсанинг боғ ила бўстонлари бўлса ҳам,

Ҳушнуд эмасдир ҳаргиз унда ери бўлмаса.

Кўнгил бермоқ бировга, ҳаётнинг ўзи шулдир,

Жонсиз сувратдир кимнинг гулузори бўлмаса!

Мажидиддин Ҳавофий

Мухаббат мулкина ким бўлса восил,

Бўлур ул маъно ичра пири комил.

Мухаббат мулкини изла одам ичра,

Уюб қолма бу олам ичра ғофил.

Ҳофиз Хоразмий

Гар табассум айласанг гулшандаги гуллар аро,

Лабларингнинг рангига гул барги хандон ўхшамас.

Ҳувайдо

Яширин тутилган севги

Айрилган кун билинар.

Оғриқ кўзни беркитма,

Ёши ошкора қилар.

Маҳмуд Кошғарий

Ўзинг биродар кўнглини билмоқ истасанг,
Сўз билан ғазабини келтир ва қовоғингни сол.
Сени севиши, севмаслигини билайин десанг,
Севимлироқ нарсасини сўра, дарҳол тушунилади.
У бу икки нарсага қовоғини солмаса,
Ушбу кишини жон билан тенг тутиш керак.
Юсуф Хос Ҳожиб

ҲИКОЯТ. Айтишларича, Лайли ишқ ва ҳуснда машҳур бўлиб кетгач, ўша давр подшосининг кўнглида уни кўриш истаги туғён уриб, шунча гап-сўзга сабаб бўлган Лайлининг жамоли қандай эканини билмоқ истади. У Лайлини кургач, ҳафсаласи пир, хилватга равона бўлди ва яқинларига қараб: «Лайли чиройли эмас экан, Мажнуннинг унга шунчалик мафтун бўлишининг боиси нима?» деди. Улар «Лайлининг гўзаллигани пайқаш учун унга Мажнуннинг кўзи билан боқиш керак!» деб жавоб беришди.

Хуррабий

Табибо, сен даво топмакни қилма ихтиёр ким,
Муҳаббат дардига ҳеч кимса топкан йўқгур дармони.
Увайсий

Ёр айласа ери бирла ифтор,
Йўқ рўзада мундин ўзга давлат.
Нодира

Севгининг кўзи кўр.
«Оталар сўзи»

Тиламагил жаҳондин нушдору,
Асалнинг таъми чун орқамда йўқтур.
Вафо излама ҳар мужримдин, эй дўст,
Вафо ҳоли чун ҳар мужримда йўқтур.
Ҳофиз Хоразмий

Ваъдага вафодорлик иймондандир.
Ҳадис

Ишқ ўти ҳар ердаки урса алам,
Билки қилур жумла вужудни адам.
Ишқ жон мулкида султон эрур,
Шоҳу гадо анга чу яксон эрур.
Дурбек

Ҳувайдо, ҳар ишеки бемашаққат бўлмагай ҳосил,
Машаққат тортмагунча ер васлига етиб бўлмас.
Ҳувайдо

Ғофил эллар ошиқ ўла билмади,
Ишқким манинг бикин нодон тилар.

Ҳофиз Хоразмий

Улусқа раҳм этиб ғамхўр бўлгил,
Ҳамиша шоду бархурдор бўлгил.
Хоразмий

Ошиқ эрсанг, кеч бу шондин, алвидо,
Жону дилдин, хону мондин, алвидо.
Сайёдий

Гадони шоҳ қилур, шоҳни гадо ишқ.
Сайқалий

Агар ишқ бирла тирик ушбу олам,
Агар ишқ бўлмаса бўлмас эрди одам.
Қутб

Умрингнинг баҳорида муҳаббатни суғоргил,
Кўз мардумининг гиряси борони ғанимат.
Увайсий

Агар бўлсанг висолин гадойи,
Муяссар бўлса, бўлмағил жудойи.
Сайёдий

Ишқ ўти ҳам кимда бўлса нолаю фарёд этар,
Булбули бонолаям, оҳу фиғона тушди ўт.
Увайсий

Деманг тарки ишқини қил ихтиёр,
Бу ишда менинг ихтиёрим қани.
Бобур

Бузма ошиқ кўнглини, биллаҳки, ишқ атворида,
Ҳеч журм аҳли муҳаббат кўнгли озорича бор.
Ҳусайн Бойқаро

Жаҳонда жаврлар ошиқ учундир,
Вале, билгил, алар лойиқ учундир.
Мажлисий

Ҳазар қил, кўп жафо қилма, эй ҳур,
Ки ошиқ аҳлининг оҳи ёмондур.
Кечасиз рўз бўлмас, шодсиз ғам,
Равиши даҳр илан бу ҳола одам.
Сайқалий

Йиғласа ошиқ кулари, бас, маҳол,
Қулса тақи билгил ялғон кулар.

Ҳофиз Хоразмий

Хирад элиға куксин тутди қоғоз,
Ҳам ирфон ишқида қон ютди қоғоз.
Анбар Отин

Кўзларинг гар тўкса қоним, жон анга бўлсин фидо,
Ким, жафо айни вафодур ерға севган еридин.
Отыйи

Ишқсиз камол бўлмас ушбу оламда.
Паҳлавон Маҳмуд

Кимдаки ишқ бордур, зор тақи низордур,
Гарчи гадойи хордур, ишқ ани подшо қилур.
Ҳофиз Хоразмий

Ошиқ эрмас ул маҳвашким, тилар зар бирла васл.
Отыйи

Бу ишқ савдосининг поёни бўлмас,
Агар ошиқ ўлар, товони бўлмас.
Сайёдий

Бевафоларга кўнгул берса агар ҳар кимсаким,
Мубталойи меҳнати ҳижрон экандур билмадим.
Толибий

Отыйиға биҳишти жовидондур,
Севар ери бирла бир лаҳза дийдор.
Отыйи

Фироқдин сўнгра хуш бўлур қовушмоқ,
Қоришмиш янглиғ ул шаккарга қаймоқ.
Қутб

Мен нетай боғу биҳишту қасри хулду ҳурни,
Чун менга бир дам висолинг яхшироқтур боридин.
Отыйи

Тилар эл мансаби олий ва лекин,
Отыйи сарви озодингга банда.
Отыйи

Киши жаҳонда ризо бирла тарки жон этмас,
Магарки сендин айирғай, бегим, қазо бизни.
Отыйи

Чун ҳашр қисмат кунинда бўлди таъйин, эй,

Неча манъ этгайсан охир ошиқи авбошни.
Гадоий

ХУШХУЛҚЛИК, ШИРИНСЎЗЛИК, РАҲМ-ШАФҚАТ, МУРУВВАТНИНГ ФОЙДАСИ, МИННАТНИНГ ЗАРАРИ

Кимки билиб сўзласа ўз сўзини,
Билди яқинки таниди ўзини.
Ҳар кишиким бидди ўзин сўзламас,
Ҳақдин у чун ўзгани кўзламас.
Саид Ҳосимий

Мулойимлик — ризқ сари етакловчи калит!
Муҳаммад Зеҳний

Эй биродар, бўлса идрокинг мудом,
Элда бўлгин доимо ширин калом!
Хўмрайиб ҳар кимса аччиқ сўзлагай,
Дўстлари ундан қочишни кўзлагай!
Фаридиддин Аттор

Ҳалимликни қилсанг агар ихтиёр,
Бўлур халқи олам сенга дўст-ёр.
Бўлур мевали шрхнинг боши паст,
Ҳалим ўлғуси оқилу ҳушёр.
Сайқалий

Болалар ўз оталаридан мерос қилиб оладиган уч афзал нарса бор: хушмуомалалик, одоб ва садоқат.
Муҳаммад Зеҳний

Ҳақимларнинг айтишича, хушмуомалаликнинг ўнта белгиси бор. Улар қуйидагилар: инсоф, ақл, илм, ҳилм, олийжаноблик, куркам феъл, яхшилик, сабр, шукр, мулойимлик.
«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Ажаб тўти такаллум хушсуханлар,
Аларнинг шонида кел эй суханвар.
Сайқалий

Баъзи ҳақимларнинг фикрича, хушхулқликнинг ўнта нишонаси бор. Улар қуйидагилар: биринчи, яхши ишларда одамлар билан ҳамиша бирга бўлиш, иккинчи, нафс куйига кирмаслик, учинчи, ўзгалар айбини қидирмаслик, тўртинчи, бировдан бирор айб содир бўлса, уни яхшиликка йўйиш, бешинчи, айбдор узр сураса, айбини кечириш, олтинчи, муҳтожлар ҳожатини чиқариш, еттинчи, ўзи ҳақида уйлайвермай, бошқалар ҳақида ҳам қайғуриш, саккизинчи, ўз айбига иқрор бўлиш, туққизинчи, очиқ юзлик бўлиш, унинчи, хушмуомала бўлиш.

Жаҳонда қидириб, кимдан сўрмадим,
Яхши хулқдан яхши нарса кўрмадим!
Абулбаракот Қодирий

Инсон гўзаллигининг асоси унинг чиройли хулқидир.
Чиройли хулқ билан инсон инсондир,

Четдан боқсанг шакли ҳаммаси бир хил.
Рангу ҳиди билан фарқи билинар,
Ёзилишда бир хил бўлган «гулу гил!»
Хуррабий

Хуш қилиғлиқ бўлур саодатманд,
Хоҳламаски, етурғай элга газанд.
Сидқий Хондойлиқий

Ширинсўзлик ва мулойимлик балони қайтаришга қодир.
Бархурдор ибн Маҳмуд

Кулса киши юзингга,
Кўрклик бўлиб кўрингил.
Ширин, очиқ сўз сўйла,
Ёқмоқ учун урингил.
Маҳмуд Кошғарий

Азизим, дилиннга мулойимлик ва сабот нури билан оро бергинки, ҳалим кишининг дили малоҳатли булади. Маънолар гавҳарининг хазинадори мавлавий Жалолоддин Румийнинг куйидаги сўзлари бу маънога гувоҳдир:

Ҳилм тиғи пўлат тиғдан ўткирроқ,
Ҳилм юз лашкарни енгар беяроқ!
Хожа Самандар Термизий

Заҳру шакар хосияти сўздадур,
Меҳру муҳаббат томури кўздадур.
Саид Қосимий

Кечира олишлик — мардлик, кечира билмаслик номардлик саналади.
«Амир Темур ўғитлари

Ҳикмат. Бир ҳақимдан: «Кўркам хулқли киши ким?» деб сўрадилар. У эса: «Ёмон хулқига сабр қилган киши!» деб жавоб берди. Байт:

Олий ҳиммат билан покиза кўнгил,
Кишини етказар бахту камолга.
Ҳар кимнинг дилида бўлса бадфеъллик,
Умрини совурар бир кун шамолга!
Хуррабий

Ки ҳар ким аен этса яхши қилиқ,
Етар яхшилиқдин анга яхшилиқ.
Навоий

Айтадилар:

— Агар сен ҳаётим яхши утсин десанг, дўстга ҳам, душманга ҳам очиқ юзли бўл, ўзингни баланд тутишга уринма, ўтирганда бармоқларингни бир-бирининг орасига суқиб ўтирма, узугингни ўйнама, тирноғинг билан тишларингни кавлама, бармоғинг билан бурнингни ушлама, одамларга қараб керишма!

Абулбаракот Қодирий

Яхши феъл билан кишилар кўнглини олиб,
Ўзингни ёмон қилиқлардан сақлаб яша.
Аҳмад Югнакий

Ҳар бир иш мулойимлик билан қилинса, рўёбга чиқиши аниқ ва равшандир.
Хадис

ҲИКМАТ. Уч кишини уч жойда таниш мумкин. Мулойим одамни ғазаб келганда, ботир одамни жанг майдонида, ҳақиқий дўстни ҳожат тушганда! Байт:

Дўстларинг муҳтож бўлса пул ила қилган мадад,
Душманинг қилса ҳужум тиф ила жонин суғур.
Ҳар қачон ёдингда бўлсин: ҳар киши мардман деса,
Мардлигин билмоқчи бўлсанг мардлигин майдонда кўр.
Муиниддин Жувайний

ҲИКОЯТ. Ардашер Бобак ўз юртини адолат зийнати билан безатган эди. Бир куни у ўз ўғлининг ғоят қимматбаҳо кийимлар кийиб олганини кўрди. Уни олдига чақириб: «Ўғлим, киши шундай либос кийсинки, бундай либос ҳеч бир хазинада бўлмасин!» деди. Ўғли ундан «Эй ота, у қандай либос, нимадан тикилади?» деб сўради. Отаси унга: «У шундай либоски, матоси яхши хулқ ва яхши ишдир, ипи эса муроса ва сабрдан бўлади!» деди. Байт:

Доимо яхшидир ишбилармонлик,
Муроса ҳам Доимо яхшидир аммо!
Абулбаракот Қодирий

Улуғлиғинг ошса хушхулқ бўлгил.
Маҳмуд Кошғарий

Ҳар ким билан кулиб туриб, очиқ юзлик билан сўзла.
Муҳаммад Хусайн

Яхши хулқдек олий насаб йўқ.
Хадис

Табиатга ҳар неки одат бўлур,
Чу эскирди одат табиат бўлур.
Навоий

Кўркам хулқ қуйидагича бўлади: олиб кетса берилади, яхшилиқдан маҳрум этилса яхшилиқ қилади, зулм қилса, мурувват кўрсатади, шундай қилган кишига одамлар ибрат кўзи билан қарайдилар.

Бир доно киши бир улуғ олимнинг қуйидага сўзла-рини келтиради: «Ёқимли хулқ кишининг барча айбларини қуёш қорни эритиб юборгандек эритиб йўқотиб юборади».

Абулбаракот Қодирий

Гўзал сўзла ва ёқимли бўлган тил агарда кўнгли билан бир бўлса, яхшироқ бўлур.
Навоий

Раҳм ва шафқат инсонларнинг энг яхши фазилатларидан биридир. Раҳму шафқатли киши доимо одамларга ёрдам қулини чузади, ожиз ва нотавон кйшилардан хабар олиб туради. Байт:

Ожизларга ёрдам қилмоқ улўғликни оширади,
Сулаймон ҳам назар қилгай эди доим чумолига.

Мурувватли ва шафқатли одамни ҳамма ҳурмат қилади, номини эса эҳтиром билан тилга олади. Байт:

Нияти пок бўлса ҳар кимни агар,
Гул-гиёҳ ўрнига гавҳар устирар!
«Маҳзан ал-улум»

Вайрон кўнгулларни карам ганжи била обод қил.
Огаҳий

Бир ҳақимдан: «Хушхулқ киши қандай киши?» деб сўрадилар. Ҳақим: «Ҳеч нарсадан ранжимайдиган киши!» деб жавоб берди. Ёмон хулқли киши ҳақида сураганларида эса: «Ёмонлик билан яхшилик ўртасидаги фарқни билмайдиган киши!» деб жавоб берди.

Хуррабий

Тутма бадгу бирла суҳбатким, ёмон сўз захридир,
Неши занбури киби ҳар дам берур озорлар.
Мунис

Хайрли ва савобли ишлар инсонни турли ҳалокатлардан сақлайди.
Ҳадис

Аё дўстлар, нодон бирла улфат бўлуб,
Бағрим куюб, жондан туйиб, улдим мано.
Тўғри айтсам, эгри йўлга буйин тўлғар,
Қонлар ютуб, ғам захрига тўйдим мано.
Аҳмад Яссавий

Кимки мулойим бўлса саодатлик, кимки камгап бўлса садомат бўлади.
Тили ширин одамнинг дўсти кўп бўлади.
«Оталар сўзи»

ҲИКОЯТ. Бир ота ўз фарзандини дўстлари билан улфат бўлишдан ман қилар, ёронлар илтифотидан маҳрум қилишга уринар эди. Фарзанд эса унинг сўзига кирмас эди. Бир куни унга дедим: «Ота кўнглини огритишинг яхшими?» У деди: «Юзлаб одамларнинг кўнглини ўкситишдан кўра бир дилни оғритганим маъқул!»

Гавҳар учун пайдо бўлгач харидор,
Дурнинг садаф билан нима иши бор.
Хуррабий

Ҳар кимсаки андуҳ анинг кўнглида йўқ,
Таҳқиқ бил ани яхшики, одам эмас.
Толибий

Фаридундан сўрадилар: «Одамларни ўзингдан узоқлаштирмасликнинг чораси нима?» У деди: «Чидам ва мулойимлик». Яна ундан: «Мушкул нарсаларни қандай ҳал қилса бўлади?»

деб сўрадилар. У яна «Чидам ва мулойимлик билан!» деб жавоб берди. Бу борада шоирлар шундай деган:

Сўзлашув, мураса билан битажак,
Ҳар қийин масала, ҳар бир қийин иш.
Қалқону тиф билан битмаган ишни,
Юмшоқ сўзлик билан мумкин битирмак.

Абулбаракот Қодирий

Ширин сўз одамларнинг қалбини боғловчи занжирдир.
Кишида илм билан ҳалимликнинг бирга бўлиши буюк фазилат.

«Оталар сўзи»

Юзинг хуршеддек тобанда бўлсин,
Жамолинг то абад поянда бўлсин.
Такаллум қил, сочилсун дурру гавҳар
Табассум қил, жаҳон пурханда бўлсин.

Отойи

Ёмон ҳулқлуғ бирла ўлтурма зинҳор,
Отинг чиқғай «ёмон» теб, хуш бил, эй ёр!

Қутб

Ҳақимларнинг айтишича, шижоат, саховат ва хушхулқлик энг аъло фазилатлар бўлиб, бу сифатларга эга бўлган кишилар доимо улўғлик сармоясидан баҳраманд бўлганлар. Мазкур сифатлар ичида хушхулқлик алоҳида диққатга сазовордир. Негаки, шижоатга аҳён-аҳёнда иш тушади. Саховат олий фазилат бўлса-да, у барчага муяссар бўлавермайди, унинг уддасидан чиқиш учун кишига ҳар хил шарт-шароитлар керак. Аммо хушхулқлик шундай нарсаки, унга барча одам ета олади. ёқимли хулқ эгасидан барча каттакичик хурсанд бўлади. Бундай хулқ эгаси бошқаларни хурсанд қилишидан ташқари, ўзи ҳам доимо хурсанд юради, бошқалардан эса ўзига муҳаббат ва мулойимлик қайтади. Қитъа:

Абадий саодатнинг калити хушфеълликдир,
Аммо унга баъзилар доим муяссар эрмас!

Абулбаракот Қодирий

Табассум қилса лаълинг жон бағишлар,
Магар Исои Рухуллоҳ сенсен.

Отойи

Ростдан ҳам, барча нарсдан ёқимли сифат хушфеълликдир. Хушфеъллик одамга доимо керак. Чунки хушфеълликка ҳамма одам муҳтож!

Байт:

Юз миллатнинг китобин ўқиса ҳам омидир,
Одамийлик китобин ўқимаса ҳар киши!

Абулбаракот Қодирий

ҲИКМАТ. Лутфу карам аҳлига ўз қўл остидагилар билан ёмон муомала қилиш, уларга беҳуда азоб бериш, бўлар-бўлмасга хафа қилавериш нораводир. Аксинча, уларни ўз лутфу карами билан парвариш қилиши, тўғри йўл кўрсатиши ва айбларини афу этиши лозим. Дунё йўли текис эмас, биров ўз ақли билан тўғри юролса, биров қоқилади. Қоқилганни эса суюш

керак. Байт:

Бировга қилмагил жабру-жафо охир хатар бордир,
Ҳамиша яхшилиқдан кўнгил шоду, зафар бордир.
Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Бир табассум бирла хушдил қил, мани десанг агар,
Кўнгли абтар, ранги чун зар, дийдаси тар бўлмасун.
Баёний

Тулкидан: «Қачонгача овқат тополмай оч юрасан, шернинг хизматини қилсанг бўлмайдими, барча жониворлар шернинг мулозиматини қилиб, овқатидан баҳраманд бўляптилар» — деб сўрашди. Тулки: «Мен ҳам кун келиб бошқа ҳайвонларга овқат бўлиб қолишдан қўрқаман», — деб жавоб берди. Байт:

Яхши феълли киши душманинг бўлса,
Бадфеъл дўстдан кўра афзалроқ эрур!
Хуррабий

Кишига ҳасад қилма, ўзингни яхши тут,
Бу қилиқдан доим ғам-ташвиш келади.
Юсуф Хос Хожиб

Эй ўғил! Токайгача сен ўз осойишталигинг ҳақида ўйлайсан? Шундай иш қилки, сен сабабли бошқа одамлар ҳам осойишталик топиб, роҳатга етсин!

Абдибек Шерозий

Кулфат тушуб бошиға, оғу тушуб ошиға,
Келмай киши қошиға, ақрону меҳрибонлар.
Баёний

Адду эҳсон билан жаҳон гулшани обод бўлади.
«Амир Темур ўғитлари»

ҲИКОЯТ. Сулаймон Барроқ шундай ҳикоя қилибди.

— Кунлардан бир кун халифа Маъмун олдида ўтирган эдим. У заргарни чақиртирди ва унга каттагина ёқутни бериб, ундан узук тайёрлашни буюрди. Эртасига худди шу пайтда унинг олдида ўтирган вақтимда узук эсига тушиб, заргарни йўқлатди. Эшиқдан кириб келган заргар терак япроғи каби титрар эди. Маъмун ундан нима воқеа бўлганини сўради. Заргар қалтираб деди:

— Узукни тайёрлаб, энди унга кўзни урнатаётган эдим, қулимдан тушиб, сандонга тегди ва тўртга булиниб кетди!

Катталиги ва ноёблиги жиҳатидан камдан-кам ҳукмдорда бўладиган бундай ёқутнинг сингани Маъмунни қайгуга солмади ва заргарга қараб:

— Майли, хафа бўлма, бориб ундан тўртга узук яса! — деди.

Маъмундан содир бундай муомала чидам ва мулойимликнинг юксак даражаси эди. Байт:

Юмшоқликдир камолотнинг мояси,
Иzzат билан улуғликнинг сояси.
Хижолатли кўзларгадир тутиё,
Синган юрак ойнасига мумиё!
Абулбаракот Қодирий

Инсонийлиги бўлмаганнинг мулойимлиги ҳам булмайди.

«Оталар сўзи»

Анушервон Бузургмеҳрдан: «Мулойимлик нима?» деб сўради. У деди: «Мулойимлик ахлоқ дастурхонининг тузи. Ҳилм, яъни мулойимлик сўзини тескари уқисанг, милҳ, яъни туз бўлади. Ҳеч бир овқат тузсиз таъмга эга бўлмайди. Ҳеч бир хулқ ҳам ҳилм, яъни мулойимликсиз камол тополмайди!» Анушервон яна ундан: «Мулойимликнинг белгилари қандай бўлади?» деб сўради. «Унинг уч аломати бўлади», — деб жавоб берди Бузургмеҳр, — биринчи — биров сенга қовоғини солса ёки аччиқ сўзларни айтса ҳам, унга нисбатан ширин сўз айтасан, агар у ўз феъли билан хафа қилса, уни хурсанд қилишга уринасан. Иккинчи — ғазаб ўт олиб, осмонга ўрлаган пайтда ҳам, сукут қилиб, хомуш бўлиб турасан. Учинчи — бирор кимса кирдикори билан ғазабга лойиқ бўлса ҳам ғазабни ичга ютиб, ўзингни босасан!» Байт:

Ёмонликка яхшилик қилмоқ,

Оқилларнинг наздида хушроқ.

Бу маънига ҳар кимки етди,

Ёмонликка яхшилик этди.

Абулбаракот Қодирий

Эркак учун энг яхши либос — ширинсўзлик.

Хотин учун энг аъло кийим — очиқ юзлилик!

Муиниддин Жувайний

Икки нарсани киши узидан қувиши қийин: бири — соя, иккинчиси — бадфеъллик!

Хуррабий

Ўзингдан улуғлар сенга раҳм қилишин хоҳласанг, ўзингдан пастларга раҳм қил.

Меҳрибонлик фақат инсонни эмас, ҳатто ҳайвонни ҳам ром қилади.

«Оталар сўзи»

Луқмони ҳакимдан: «Сен ўзинг кўрган иллатлар ва айблардан қайси бирига даво тополмадинг?» деб сўрадилар. Луқмон: «Мен барча иллатларга ҳикмат юзасидан даво топдим, аммо даволай олмаганим бадфеъллик бўлди!» деб жавоб берди. Байт:

Ҳар ким яхши хислат топмоқчи бўлса,

Фақат яхши феълни изласа создир.

Бадфеъллик баданга ёпишган дардки,

Қанча даво қилма, барибир оздир!

Хуррабий

ҲИКОЯТ. Бир ёш йигитдан: «Гўзаллар нима учун бунчалик қўпол ва гиначи бўладилар?» — деб сўрашди. У эса: «Кимки ҳусни ва ёшлигига мағрур бўлса, мулойимлик неъматидан маҳрум бўлади!» деб жавоб берди. Байт:

Эй ўзининг ҳусни-ла мағрур,

Мендек хаста ҳолини бир кўр.

Тикан ўсиб чиққач гулингдан,

Қадру қиймат кетар қўлингдан.

Бедил ҳолин билурсан шунда,

Аммо фойда бермас ўшанда!

Хуррабий

ҲИКОЯТ. Бир барно йигит пайваста шароб ичар, гулдек юзини сўлдириб, еру дўстларининг жонига жафо тифини санчар эди. У сархушлик туфайли бечоралар дилини бндирар, жигарсухталар танини азоб ўқи билан поралар эди. Натижада дўстлари уни даволашдан кўз юмдилар, гулгун жамолига боқишдан эса дил уздилар.

Эшитишимча, бир куни унинг ҳузурида Лайли ва Мажнун ҳақида суҳбат бўлибди. Шунда у йигит: «Лайли унчалик гўзал эмас, нега энди Мажнуннинг дили унга шунчалик ром бўлган экан?» деб қолибди. Шунда дўстлари: «Мажнунни ром қилган нарса Лайлининг чиройли жамоли эмас, балки чиройли хулқи!» деб жавоб беришибди. Байт:

Дилраболар ошиқ аҳлин ўлдирур тош дил билан..
Лек қайта тиргизур хушхулқу, ширин тил билан!
Сен ғазаб бирла бирор филни енголмассан бироқ,
Бўлса юмшоқлик уни ром айлагунг бир қил билан!
Хуррабий

Булмадим умримда бир дам хотири хуррам била,
Гар илиқдин келса бир дамни кечурманг ғам била.
Бобур

Не тараф азм айласам олдимда истиқбол ғам,
Боқмай утсам ҳам келур соя каби дунбол, ғам.
Мужрим Обид

Сўзда сеҳр бор, шеърда ҳикмат.
Ҳадис

Ҳар ким одати нечук бўлғай,
Беиродат зухр этар андин.
Гулханий

Кўзгумга берардим кечқурун сайқал,
Боқдим унга тиниқ бўлган бир маҳал.
Шунча кўп кўринди ўз айбимки, мен,
Ўзгалар айбини унутдим тугал.
Паҳлавон Маҳмуд

ВАЪДА, ВАЪДАГА ВАФО, ҲАЁ, ИФФАТ ВА КАМТАРЛИК

Қиёмат кундаги одамларнинг ёмони — беҳаёлиги сабабли назардан четда қолдирилган одамдир.

Ҳадис

Вафо эрлик нишони, ул бил эй ёр,
Талим эрда чиқмаз бир вафодор.

Қутб

Ҳакимлар айтади:

— Ваъдага вафо қилмайдиган кишини яхши куришдан кўра хавфлироқ ва яхшилиқ қилсанг билмайдиган одамга яхшилиқ қилишдан кўра зиёнлироқ нарса йўқ!

Муҳаммад Зеҳний

Олам элида вафо топилмас,
Бу гавҳар эрур жаҳонда ноёб.

Нодира

Йўқ даҳрнинг вафоси, ибрат кўзи билан боқ,
Субҳнинг йўқ бақоси, гар фикри шом қилдинг.

Мирий

Ҳар ерда расм меҳру вафо кўпроқ ўлғуси,
Жамиятда ҳузуру сафо кўпроқ ўлғуси.

Оразий

Бировга ваъда берган бўлсанг, ваъданга-вафо қил!

Ваъдага вафо қилиш мард кишилар иши, улуғ кишиларнинг эса чиройли хислатларидан биридир! Байт:

Ваъдага вафодан кўра яхшироқ
Нарса йўқ жаҳонда, мундоқ уйлаб боқ!

Муҳаммад Ҳусайн

Қилсалар ҳар ваъда онинг эътибори йўқтурур,
Олданиб ул ваъдага беъэтибор улмоқ абас.

Огаҳий

Бу чаманнинг гулларида йўқ вафо, эй хўблар,
Бас, вафо қилмоқ ғанимат, ҳусни давронин кўринг.

Ҳусайн Бойқаро

Жаҳон гулзорида бўйи вафо йўқ,
Замон бўстонида ранги бақо йўқ.

Толибий

Ҳаё имондандир, ҳаё доимо яхшилиқ келтиради.

Ҳадис

Кимки босар ҳаддидин ортиқ аёқ,
Келтурур ўзига кучун ул таёқ.
Бошни талаб йўлида сен хок қил,
Пироҳани танни чу гул чок қил.
Саид Қосимий

Вафоли одамнинг дўстлари ҳам самимий бўлади.
«Оталар сўзи»

Кишидан ҳаё кетса, тездагина бало етиб келади!
Муҳаммад Зеҳний

Келса қўлдин ҳар ким аҳдин вафо қилмоқ керак,
Сидқ ила оинаи дилни сафо қилмоқ керак.
Толиб Толибий

Ҳаё кишиларни ёмон йўлдан қайтарувчи ва яхшилик сари ундовчидир. Кимнинг ҳаёси бўлмаса, унинг уяти бўлмайди. Барча қабих ишларни қилишдан ҳам қайтмайди. Кишида ҳаё бўлса, нафс унинг устидан ҳоким бўлолмайди ва ўз йўлига соллолмайди.
Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Ҳар бир ақл эгаси шарму ҳаё йўлида мустаҳкам туришни ўз ҳаёти равнақининг сабаби қилиб олса, замонанинг каттакичиги унинг ҳузурига ва суҳбатига харидор бўладилар, одамларнинг муҳаббати унга нисбатан кундан-кунга ошаверади, ҳурмат ниҳоли эса дўстлар баҳорининг тарбияси билан мақбуллик боғида нашъу намо топаверади. Эҳтиром боғининг гуллари ҳамиша кўз шамолининг зараридан таназзулга юз тутмайди. Ҳаё соҳиблари иззатда бўлгай доимо хуррам, Ҳаёсиз бўлса ҳар ким куни қолгай надоматга!
Бархурдор ибн Маҳмуд

ҲИКОЯТ. Кўршапалақдан:

— Оламга нур таратиб, ҳаёт бағишловчи қуёшни кўришдан нечун ор қиласан, бунинг сабаби нима? — деб сўрадилар.

— Ҳаё! — деб жавоб берди у.

Рубоий:

Кўршапалақ ҳолидан сўрадилар бир куни,
«Нечун офтобга боқмай, учасан фақат туни?»

Деди: «Ҳақиқий офтоб ёримнинг жамолидир,
Ёр жамоли турганда нечун ёқтирай кунни?»

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Ваъда бериб бажармаслик нақадар қабих иш, гапирмай туриб иш бажариш эса қандай чиройли! Қитъа:

Гапирмай бажарган мард киши бўлар,

Гапириб бажарса, ярим марддир у.

Гапирсаю, бироқ бажармаса гар,

У тўлиқ номарддир, эл ичра кулгу!

Абулбаракот Қодирий

Эй ҳаё маъданию кони адаб,

Сари қуйинг эрур дўкони адаб.
Адаб эрмаски отинг зикр этмак,
Деса бўлғай сани жаҳони адаб.
Оразингдан ҳаё бўлур зоҳир,
Талъатинг фош этар нишони адаб.
Рожий

Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ.
Навоий

Ҳаёю шарму одобу тавозеъ,
Эмас ҳайвонаким, инсона яхши.
Камий

Қила олғунча таъзим ва одоб биносин йиқма,
Ҳаё ва ҳурмат хилватидин ташқари чиқма.
Навоий

Ҳаё, номус имона далилдур,
Ҳаёсиз доимо хору залилдур.
Абдулла Авлоний

Иффатингни пардаси, виждоннинг ниқоби ҳаёдир... Ҳаё пардаси ила уралмиш
инсонларнинг ифбат пардаси йиртилмас.
Абдулла Авлоний

Шарм-ҳаё ҳамма ярамас ишлардан тияди,
Уятсизлик киши учун жуда ярамас иллатдир.
Ростлик, шарму ҳаё ҳамда гўзал хулқ,
Учаласи бирикса, бу севинч демақдир.
Яна бири — софлик ва ростфеъллик, бўлар,
Икки оламда кишини бахтиёр қилади.
Юсуф Хос Ҳожиб

Карам ва мурувват ато ва анодурлар,
Вафою ҳаё икки ҳамзод фарзанд.
Навоий

Айбни иқрор айламас,
Ҳеч номус ор айламас,
Панд этсангиз кор айламас,
Сўз садқаи увол экан.
Баёний

Уятли киши одамларнинг сарасидир,
Уятсиз киши — кишиларнинг тубани,
Уятсиз тили тўғри сўз сўзламайди.
Уятсиз кишидан йироқ тур, йироқ,
Уятсизнинг кўзи қаттиқ бўлади.

Ор-номуссиз кишининг юзи гўштсиз сўнгақдир,
Ор-номуссиз кишининг ўзи битмас мараздир.
Юсуф Хос Ҳожиб

Кишилар орасида етуги уятли кишидир.
Юсуф Хос Ҳожиб

Ҳаё билан камсуханлик имоннинг икки бўлагидир.
Ҳадис

Бузуқ деворлардан ташвиш бор, лекин,
Синиқ кўнгиллардан кўпроқдир ташвиш.
Паҳлавон Маҳмуд

Улуғлик айлама зинҳор, ўзингни камтар тут,
Бировда бўлса бу хислат, ажаб саодатдур.
Ҳувайдо

Дедимки, мабодо хижолат етар,
Хижолат эрур юз ўлимдан баттар.
Хиромий

Хилоф этган забунлардин забундир,
Бу дунёю у дунёси нагундур.
Хилоф этсанг агар айгон сўзингдин.
Кўтар эркаклик отини ўзингдин.
Чиқормағил оғиздин қилмас ишни,
Қилурман дема қўлдин келмас ишни.
Керак эрман деганни ваъдаси туз,
Агар туз бўлмаса андин кўнгил уз...
Сўзни бузгон киши бузмасму имон,
Ўлумса бирла қилма аҳду паймон.
Сўфи Оллоёр

Агар орадан шарму ҳаё кўтарилса ва киши кишидан уялмаса, олам низомига халал етади.
Кошифий

Бошинг гардунга етса, бўлмағил зинҳор хурсанд,
Ўзингни ҳар хасу хошоқдин, эй банда, камтар тут.
Машраб

Тутай десанг яхшилар йўлин,
Ваъда қилсанг айлагин вафо!
Ваъда қарздир ҳар инсон учун
Фарздир қарзни айламоқ адо!
Муҳаммад Зеҳний

ЯХШИЛИК, ЁМОНЛИК, ТЎҒРИЛИК ВА ЭГРИЛИК

Яхшилик кўзловчи буйнига зинҳор
Қилич тортма бўлса ҳамки гунаҳкор!
Низомий Ганжавий

Жаҳонда яхшилик инсон юзига зийнатдур,
Набот берса, заққум бил, бари ямондин кеч.
Дилшоди Барно

Яхшига қушилган кишилар яхшилик томонга юрадилар, шунинг учун сен олим, фозил, доно
ва билимдон кишилар билан ҳамсуҳбат бўл, уларнинг суҳбати кишининг дил ойнасидан ҳирс,
тамаъ ва бахиллик ғуборини супуриб ташлайди. Назм:

Софдиллик, хушхулқлик бўлар ҳаммаси.
Билгинки, одобнинг берган меваси!
Бархурдор ибн Маҳмуд

Ким яхшилик қилса, яхшилик топади,
У жабру ситамларга қарамайди.
Кимда ким ёмонлик куриб, яхшилик қилса,
Эй эзгу киши, мен сени орзу қиламан,
Эй эзгу, сенга ким туяди, айтиб бер менга
Энди бери кел, мен сенга жуда чанқоқман.
Юсуф Хос Ҳожиб

Луқмони Ҳаким ўз ўғлига деди:
— Эй углим, жилган хатоларингни улгунингча кўз унгингда тут! Аммо қилган
яхшиликларингни кўз олдиндан нари қил!
Муҳаммад Зеҳний

Мурувват бирла жонни нисор эт,
Ҳамиша яхшиликни шиор эт.
Сайқалий

Қулингдан яхшилик келмаса, ёмонлик қилишдан ҳам қоч!
Агар оғзингда яхши гапинг бўлмаса тилингни бўҳтон ва ғийбат билан булғашдан асра! Байт:
Бировга яхши гап гапиролмасанг,
Заҳар ҳам қушмагил ҳар бир сўзингга!
Муиниддин Жувайний

Меҳрки равшанлик этар фош ани,
Кимга қунаҳ кўрмаса хуффош ани.
Навоий

Одамларнинг яхшироғи ўз қалбида яхшиликка йўл очгани ва ёмонликни ҳамда очкўзликни
ҳайдаб чиқарганидир!
Муҳаммад Зеҳний

Дунё чаманининг булбулисен,

Гул шохида ошён этиб кет.

Нодира

Аблаҳни кўргилки, талашиб бир санг,

Ўзаро урушиб қилишади жанг!

Низомий Ганжавий

Ки ҳар ким аён этса яхши қилиқ,

Етар яхшилиқдин онга яхшилиқ.

Навоий

Яхши ишлар денгизининг ғаввослари шундай кишилар бўладики, яхши ишлар жавоҳирини хусну-хулқ риштасига териб, ширинзабонлик шакарини каттакичик ошноларидан дариф тутмайди ва худди обиҳаёт каби барча мижозларига тинчлик ва ҳаловат бахш этади. Қўполлик ва тундлик ниши билан ҳеч кимнинг роҳат сийнасини мажруҳ қилмайди! Фард:

Агар бир дилни оғритсанг, сени ҳам оғритар кимдир,

Ки битта сўзни тиғи юзта шамширдан эрур ўткир.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Қозининг пора олиши динсизликдир.

Ҳадис

Ҳақимлар айтмишлар: «яхшилиқни асоси уч нарсада: биринчи, барчага нисбатан риёсиз камтарликда, иккинчи, миннатсиз саховатда, учинчи, ҳақ талаб қилинмайдиган хизматда. Одамлар тўрт нарсани қидирмасликка иложсиздирлар: биринчи, яхшйлик ва ёмонликни ажратишга ёрдам берадиган илмни, иккинчи, тирикчилик ўтказишга керак бўладиган асбоб-анжомларни, учинчи, кайфиятни яхши тутадиган воситаларни, тўртинчи, одамлар билан муросани.

Буқрот ҳақим айтган эди: «Ортиқча ширин бўлмагинки, еб юбормасинлар ва ортиқча аччиқ бўлмагинки, туфлаб ташламасинлар».

Абулбаракот Қодирий

Менга не еру не ошиқ ҳавасдур,

Агар мен одам эрсам, ушбу басдур.

Навоий

Шарар оздурур сув била барҳам эт,

Улуғ бўлса, туфроғ сепиб, ут кам эт.

Мирий

Кўпчилик бирор киши ҳақида ҳукм чиқармагунча, уни яхши ёмон дейишдан тилингни тий. Инсон агар қулфланган сандиқ бўлса, уни тажриба аҳлигина оча олади.

Шаббода гулзор ичидан ўтса гул ҳидини, сассиқ ердан утса, бадбуй ҳидни келтиради.

«Оталар сўзи»

Бошқаларга зиён истама, ўзинг ҳам зиён кўрма,

Фақат яхшилиқ қил, ҳавас ва орзуни билгин.

Юсуф Хос Ҳожиб

Жолинус вафот этган пайтда унинг чунтагидан бир хат чикди. Унда қуйидаги сўзлар ёзилган экан:

«Яхши одам ушбу дунёни тарк этса-да, бироқ у тирик ҳисобланади. ёмон одам тирик бўлса-да, бари-бир улик қаторидадир».

Муҳаммад Зеҳний

Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидур,
Ҳар кимки жафо қилса, жафо топқусидур.

Яхши киши қурмагай ёмонлиғ ҳаргиз,
Ҳар кимки ёмон бўлса, жазо топқусидур.

Бобур

Келтиришларича, Анушервон замонасида икки киши бор эди. Бу икки киши Анушервон ташкил этган ўтиришларда ҳозир бўлар эдилар. Бир куни ўтиришда улардан бири баланд овозда қуйидаги байтни ўқиди:

Яхшилигим қайтсин десанг сен,

Яхшилик қил, яхши ўй уйла!

Иккинчиси эса қуйидаги байтни ўқиди:

Ёмонлигим қайтмасин десанг,

Ёмон бўлма, ёмон ўй қилма.

Бу байтлар Анушервонга ёқиб қолди. У биринчи байтни ўқиган кишига минг дирҳам ва иккинчи байтни ўқиганга беш юз дирҳам бериб юборишни тайинлайди. Ҳозир бўлганлардан бири Анушервондан:

— Эй одил амир, уларнинг байтлари битта маънога эга, нега тухфани икки хил бердинг? — деб сўради.

Анушервон унга шундай деди:

— Сўзлашда тафовут катта, биринчисининг сўзи бошдан-оёқ яхшилик ҳақида бўлди, иккинчисиники эса фақат ёмонликни эслатди. Яхши гап ҳам ёмоннинг оғзидан ёмон бўлиб чиқади, кимнинг юрагида яхшилик бўлса, доимо яхшиликка зикр қилади, ёмон кишилар эса ёмонликдан гапирадилар. Байт:

Чинни коса қачон садо қиладир,

Ўз сифати мадҳин адо қиладир!

Муҳаммад Жабалрудий

Қил яхшилиғу, демакни дохил қилма,

Миннат била яхшиликни ботил қилма.

Навоий

Яхшилик йўлида чекилган меҳнат ерда қолмайди.

Яхши одам ўзини ҳам ранжитмайди, ўзгани ҳам хафа қилмайди.

Тарих яхшини ҳам ёзади, ёмонни ҳам.

«Оталар сўзи»

Одам бўл, одамга одамийлик қил,

Одам деган отни, мақтовни ол.

Юсуф Хос Ҳожиб

ҲИКМАТ. Уч хислатга эга бўлмоқ олий даражага етмоқдир. Биринчи, сенга ситам қилган кишини кечирмоқ. Иккинчи, сенга ёмонлик қилган кишини ёмонлаб юришдан тийилмоқ.

Учинчи, ёмонлик қилганга яхшилик қила билмоқ:

Меҳрсиз, гиначи душман дилини
Тўлдирсанг мумкиндир сен эҳтиромга.
Овчини кўргилу ибрат ол ундан,
Дон билан қушларни туширар домга!
Муиниддин Жувайний

Эй фарзанд, сен панду насиҳатларга қулоқ солсанг ва улардан ибрат олсанг, яхшилаб амал қилсанг, дилинг доимо шод бўлади, кундан-кунга усаверасан!

Айтишларича, Луқмони Ҳакимнинг олдига бир гуруҳ кишилар меҳмон бўлиб келишди. Ундан ҳикматга оид нарсалардан сурашди. Шунда келганлардан бири:

—Эй ҳаким, сен фалон ерда чўпонлик қилган киши эмасмисан? — деб сўраб қолди.

—Ҳа, ўша чўпонман, — жавоб берди Луқмон, — ҳозир кўриб турибсанки, ҳакимман.

—Бу даражага қандай эришдинг? — суради яна у.

Луқмони Ҳаким унга:

— Тўғри сўзлашдан, одамларга яхшилик қилишдан, омонатга хиёнат қилмасликдан, ёлғон сўзламасликдан, беҳуда гапирмасликдан, мусибат ва қийинчиликларга мардона чидашдан, ўзини барчадан кам олишдан! — деб жавоб берди.

Муҳаммад Жабалрудий

Яхшилиғ кўз тутма ондин ким эса
Бадсиёку бадсиёку бадсиёқ.
Дўст бўлса они гар, бўлмай санга,
Бенифоқу бенифоқу бенифоқ.
Сирри пинҳонинг билурга айласа
Иттифоқу иттифоқу иттифоқ.
Увайсий

Бордир инсон зотида онча шараф,
Ким ёмон ахлоқин этса бартараф.
Навоий

Енгил ўтсин десанг ўз кунингни сен,
Ёмон билан улфат бўлма, юр йироқ,
Йўлингга дон сочиб қўяди тузоқ
Ёйни эгри куриб, тўғрилигидан
Ўқ ундан қанчалик қочганига боқ.
Паҳлавон Маҳмуд

Бировки тамаъ риштае қилғуси,
Унинг бирла бўғзидан осилғуси.
Навоий

Яхшилиги йўқ одам ёлғизликда жон беради.
Сен емасанг ҳам, авлодинг есин!
Ўтганлар захмат-ла эккан бу боғдан
Мева ер келажак авлодларимиз!
«Оталар сўзи»

Эй фаразнд, агар сен ўзгалардан яхшилик кўрай десанг, фақат яхшилик қил! Бу ҳақда шундай дейишган:

Дунёда топайин десанг омонлик,
Бировга заррача қилма ёмонлик!

Демак яхшилигинг хоҳ катта, хоҳ кичик бўлсин, уни бировлардан дариг тутма. Арзимаган бир яхшиликни ҳам бировга раво кўраманми деб ўйланиб ўтирма! Дунёда ким нимани экса, ўшани ўради.

Муҳаммад Жабалрудий

Яхшилик ёмонликни кўйдирувчи олов.
Яхши билан дўст бўлган ёмонлардан қутилар.

Бирор кимсага катта яхшилик қилган бўлсанг, уни кичик деб бил, биров сенга яхшилик қилган бўлса, уни катта деб бил!

«Оталар сўзи»

Бировнингким бировдин кўнгли қолур,
Киши юз сўз била кўнгулни олур.

Бобур

Ҳакимлардан баъзиси шундай дейди: «Кўпчилик сенга, ёмонсан деса, демак ёмонсан, агар яхшисан деса, демак яхшисан».

Муҳаммад Зеҳний

Яхшилик эт эмдики дастинг етар,
Яхши-ямон ҳар наким қилсанг ўтар.

Саид Қосимий

Бировга яхшилик қилган бўлсанг, яхшилигингни айтиб, уни камситма, бировга ичирган ва едирганингни миннат қилиб, заҳарга айланторма!

Ёмондан ошна тутма, зинҳор йироқ тур,

Ёмон дўст сени йўлдан оздиради.

Ўзинг эзгу отли бўлайин десанг,

Ёмонга қушилма, ҳушёр бўл, уйла.

Юсуф Хос Ҳожиб

Ёмонликка отланма,
Тилдан чиқар эзгу сўз.

Маҳмуд Кошғарий

Ёмон бирла умрни зое этма,
Қуру найдан киши шаккар емиш йўқ.

Сайфи Саройи

Эвазига нарса кутиб қилинган яхшилик ҳисобланмайди, балки у оддий олди-бердидан иборат холос.

Халққа хайру эҳсон қилиш нақадар улуғ фазилат! Бироқ бу хайру эҳсон беғараз бўлса яна ҳам яхши!

Мурувват майдонининг шаҳсувори булай десанг, ғараз билан иш қилиб, эвазига бировдан фойда олишни ўйлама!

Абдибек Шерозий

Нафъинг агар халққа бешак дурур,
Билки бу нафъ ўзингга кўпрак дурур.
Навоий

Кима бир хизмат этсам айлагай ўрнига юз тухмат,
Асалға захру, гул ўрнига сончар хор бир соат.
Кимаким ошнолиғ айладим изҳор бир соат,
Етар афгонки нодон дўстларнинг ихтилотидан.
Комил Хоразмий

Дунёда яхшилик ва ёмонликдан кўра узоқроқ яшайдиган нарса йўқ.
Инсон яхшиликнинг қулидир.
Яхшилиги кўп одамнинг дўстлари сероб бўлади.
Одамларни давлатинг етарли ва ишинг юришиб турганда эмас, балки камбағаллик ва
ночорлик пайтингда сина, шунда уларнинг яхши ёки ёмон эканини биласан.
«Оталар сўзи»

Ҳаром билан усиб унган ҳар бир тан дузахга лойиқдир.
Ҳадис

Яхшиликни қанча катта қилсанг ҳам, уни шунча кичик деб бил.
Бировга яхшилик қилсанг, қилган яхшилигингни яшир, биров сенга яхшилик қилса, эл
орасига ей!
Абдибек Шерозий

Одам ўлғон зебу зоҳирдин эмас,
Кимки андин фахр этар, одам эмас.
Навоий

Яхшилик қила олмасанг,
Бори ёмонлиқ ҳам қилма.
Навоий

Ҳар кишиким зулмдан ханжар чекар,
Даҳр ўзининг они бирла бош кесар.
Оразий

Кишини кўнгли келишган ва тартибли ҳар нарсага қизиқади, тартибсиз нарсалардан
нафратланади.
Абу Райҳон Беруний

Яхшилик қилишга бўлмаса имкон,
Ёмонлик қилмагин, қайтар ўзингга!
Қўполликни ташла, лутфингни кўрсат,
Мусибат боқмагай нурли юзингга!
Муиниддин Жувайний

СЎЗ, СЎЗЛАШ ҚОИДАСИ, ЎЙЛАБ ГАПИРИШ, ТИЛНИ ТИЙИШ, СУКУТ БАЁНИДА

Ростгуйликда хавфу хатар курсанглар ҳам, рост сўзланглар.

Ҳадис

Доимо тўғри сўз бўлинглар, чунки у жаннатда яхшилик билан биргадир. ёлғончиликдан сақланинглар, чунки у ёмонлик билан бирга дўзахда бўлади.

Ҳадис

Инсоният одобининг ва одамийлик асосининг улуғ қасри устунларидан бири сўзлаш ва нутқнинг қимматбаҳо гавҳарини мулойимлик ва одоб пармаси билан тешмоқдир. Ахлоқ аркининг юқорисида ўтирувчиларнинг айтишича, инсоннинг камолоти ва билимнинг баланд мартабаларидан бири чиройли гапириш ва чиройли сўзлаш бўлиб, бу боғнинг гули ақл баҳористонининг насими билан очйлади ва саодатнинг ерқин жавоҳир дастурхонини ақл савдогаригина ёза олади. Ёқимли ва қимматбаҳо сўзлари донолик ва иқбол арбобининг тожи бўлган юнон ҳақимларининг айтишларича, тил ҳар бир ақл соҳиби фазилати хазинасининг калитидир ва ҳар кимсанинг билими миқдори унинг сўзлари орқали маълум бўлади:

Ҳар киши гапирмай тургани замон,
Айб ила ҳунари бўлади ниҳон!

Бархурдор ибн Маҳмуд

Бефойда сўзни кўп айтма,
Чин айта олур тилни ёлғонга булғама.

Навоий

Ҳақимлардан бири деди:

— Қадимий ҳикматларда айтилишича, инсон ўз тузилиши хосияти билан ҳайвонлардан афзал бўдди. Унга бир оғизу, икки қулоқ ҳадя этидди. Шунинг учун у бир марта сўзламоғи ва кўп марта эшитмоғи керак!

Қанча кўп билсанг ҳам оз гапир, бироқ,
Биттани юз дема, юзни битта қил!

Ибн Камолпошшо

Кўп сўзлаб киши доно бўлмайди,
Кўп эшитиб, доно барчага бош бўлади.

Юсуф Хос Ҳожиб

Айтур сўзни айт,
Айтмас сўздин қайт.

Навоий

Сўз улчаб сўзлатилса, сўзга ўхшар,
Уқуш сўз юк эшакка теб масал бор.

Қутб

Бир куни Бузургмеҳрдан: «Сўзлаш яхшими ёки сукутми?» деб сўрадилар. У эса: «Сўзлаш!» — деб жавоб берди. Ундан: «Нега бўлмаса ўтмиш ҳақимлари доимо аксини айтиб келдилар?» деб сўрашди. Бузургмеҳр: «Сўзлаш афзал деганимнинг маъноси шуки, агар бу восита бўлмаганда эди, сукутдаги беқиёс хислатлар очилмай қоларди!» — деб жавоб берди.

Абулбаракот Қодирий

Имкони бор ҳар бир яхшилик — сўз орқалидир.

Навоий

ҲИКОЯТ. Бир киши бир ҳақимнинг зиёратига борди. У беҳуда сўзларни ҳаддан ортик валдирарди. Сўнг сўз орасида: «Энди сўзлашни бас қилай» деди. Ҳақим унга: «Йўқ, сен сўз сўзлаганинг йўқ!» — деди. Байт:

Беҳуда сўзларни сўз деб бўлмайди,
Сўз улки, эшитган олсин бир фойда.
Сўзласанг, сўзингни кўп узоқ қилма,
Малоллик етади узайган жойда!

Яна байт:

Ҳар ким кам сўзласа яхшидир сўзи,
Ундайин кишида инсон фазли бор.
Беҳуда сўзловчи палид забондир,
Кўп сўзда кўп маъно бўлмайди зинҳор.
Рост сўзни хоҳласанг қулоқ сол менга,
Лақмадан гунг киши афзалдир минг бор!

Мажидиддин Хавофий

Ўйлаб сўзлаган кишининг сўзи тўғридир,
Ўринсиз кўп вайсаган тил шафқатсиз ёвдир.
Оғиз ва тилнинг беагаи тўғри сўздир, тўғри сўзла, тилингни беа.

Аҳмад Югнакий

Сен ўзингга эсонлик тиласанг,
Тилингдан яроқсиз сўзингни чиқарма.
Билиб сўзлаган сўз донолик саналади,
Нодоннинг сўзи ўз бошини ейди.
Сўзни кўп сўзлама, бир оз озроқ сўзла,
Туман минг сўз тугунин бир сўзда кўзла.

Юсуф Хос Хожиб

Эй биродар, билгинки, уйламасдан гапиришдан кўнгилга озор етади. Жимлик ва хомушлиқдан эса ҳеч кимга озор етмайди.

Муҳаммад Жабалрудий

Одам эрсанг маъни бил дона-дона,
Ватан эрур сенга иккинчи она.
Сўзламасдин олдин сўзингни сина,
Ҳар бир сўздир умринг ичинда сина.

Анбар Отин

ҲИКМАТ. Бир ҳақимдан сўрадилар: «Ақлли киши ким?» Ҳақим деди: «Сўзни меъери билан сўзлаган, ҳаёт қадрини англаган, бутун куч ва қудратини илм ва камолот ҳосил қилишга сарфлаган кишидир!» Байт:

Чекланиб қолмагин мансабинг билан,
Билим ва фазилат изласанг агар.

Нокаслар қўлидан шакар егандан,
Золим шоҳ қўлидан сен ичгин заҳар.
Мажидиддин Хавофий

Сўзда керак маъною маънида завқ,
Сўзлагувчида сўз учун дарду шавқ.
Ҳайдар Хоразмий

Мағрури дунё бемарҳабодир,
Беҳуда ҳар сўз боди ҳаводур,
Ҳар номуносиб иш нораводур.
Толиб Толибий

Бехруз Боқлий шундай деган эди: «Дунёда менга икки нарса хушдир: бирй дилга ёқадиган сўз, иккинчиси сўз ёқтирадиган дил. Шодон кўнгилли киши шундай кишики, унинг дили сўздан файз топа олади. Ёқимли сўз шундай сўзки, у кишининг дилига шодлик еткиза олади!» Байт:

Жону таннинг қуввати ёқимли ширин сўздир,
Масиҳнинг нафасидан гувоҳлик берар элга!
Абулбаракот Қодирий

Одам улки жаҳонда яхши сўздин панд олур,
Қолмас ушбу одам, аммо олам ичра сўз қолур.
Пошшоҳўжа

Мард бўлсанг, ўз сўзингни қилма кўп беътибор.
Оразий

Сўзлаш йўли нотекис ва хавфли бўлиб, кўп хатарларга эга ва ўдламай, фикр қилмай лабни ҳеч бир сўзни изҳор қилишга очмаслик керакки, ўйламай айтилган сўз кўп бошларни фано чавгонининг гўйига айлантирган, жон хазиначини заволлик ва нуқсон қиморига ютқазган.

Сўзлашда бир неча қоида бўлиб, уларнинг ҳар бирига риоя қилмоқ лозим. Биринчиси шуки, бесабаб ва бемавридлик калити билан такаллум қулфини очмаслик лозимки, сўз гавҳари тўғри ва аниқ бўлса-да, бевақт ва бемаҳал айтилса, идрок бозорининг гавҳаршунослари ва қоида билувчилари назарида эътибордан четда қолади ва ҳеч ким уни эшитишга рағбат қилмайди.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Инсоф ила сўзга қил наззора,
Фарқ айла дур ила санги хора.
Шавқий Каттақўргоний

Кимки ямон сўзни дер, инсон эмас,
Сўзки ямондир, они ҳайвон демас.
Нишотий

Тил борки, бол келтиради, тил борки, бало келтиради.
Тил тезлигидан қадам тезлиги яхши.
Сўзловчи киши бадхулқ бўлса-да, баъзан унинг сўзларига диққат қил, гоҳо ёмон оғиздан ҳам яхши сўз чиқиб қолади.
Сўзнинг айтувчисига қарама, айтган сўзига қара.

Сўзига боқма, кўзига боқ, ўзига боқма, сўзига боқ.
Икки нарса фойдасиз: ҳикматсиз сўз ва тафаккурсиз сукут.
«Оталар сўзи»

Сўз лаззатини одами нодон билмас,
Нечунки асал лаззатини ҳайвон билмас.
Толибий

Баъзи сўз қиличдан ўткир бўлади.
Муҳаммад Зеҳний

Ҳам сўз ила элга ўлимдан нажот,
Ҳам сўз ила топиб ўлук тан нажот.
Навоий

ҲИКОЯТ. Дўстлардан бири доимо мен билан ҳамдаму улфат эди. Унга: «Киши қанчалик оқил бўлиб, садаф оғиздан гавҳар сочса-да, унинг душманлари мингта яхшилиги ичидан битта ёмонлигини топадилар!» — дедим. У эса: «Душман дўстлар гулистонининг анжуманидан гул ўрнига тикан тергани яхшироқ», — деб жавоб берди. Шеър:

Донаву дур сўзин афсона бил,
Сўзни жаҳон баҳрида дурдона бил,
Жон бўлуб ул, руҳ анинг қолиби,
Ким танида руҳ анинг толиби.
Барча кўнгул дуржи аро гавҳар ул,
Барча оғиз ҳуққасида гавҳар ул.
Навоий

Огоҳлик ва шуур неъматининг лаззатшуносларидан ушбу сўз қолганки, нутқ ва байн, хаёл ва табиат денгизи гавҳарининг ғаввоси бўлиб, ҳар бир соҳиби ҳунар ҳамда беҳунарнинг ҳоли у билан тадқиқ қилинади. Оқил кишилар ақлни амирга, фаросатни вазирга ва нутқни сипоҳга ўхшатадилар. Чунки ҳар нимаики ақл хотирасига келса фаросат уни тасдиқ қилади. Нутқ эса уни ижро қилишга киришади. Агар сўздек хабарчи бўлмаганда, дилхаста ошиқларнинг юрагидаги розини маъшуқ қулогига нима етказган бўларди?! Назм:

Мақсад варағига сўз шерозадир,
Ундан ҳоллар маълум ва овозадир.
Сўз агар бўлмаса бизга ҳамоғуш,
Ақл тили доим бўларди хомуш!
Бархурдор ибн Маҳмуд

Билгали сўз хотири доно керак,
Кўргали йўл дидаи бино керак.
Саид Қосимий

Сўздин экан руҳи равон ҳам санга,
Жону тану тобу тавон ҳам санга.
Нишотий

Бир ҳақимнинг бирда шундай деганини эшитгандим: «Оғиз ичидаги тил қин ичига яширилган қиличдир». Шеър:

Тил тиғини уткир айлама асло,
Ўз бошингни кесиб бўлмасин бало.
Ўлдирмоққа қачон ханжар қилинди,
Тил шаклида унинг шакли тилинди.
Ибн Камолпошшо

Ким истаса мазҳари каромат бўлмоқ,
Ҳар навъ ишда истиқомат бўлмоқ.
Сўздур анга мужиби каромат бўлмоқ,
Тил забтидадур анга саломат бўлмоқ.
Навоий

Қўлингдан келмаган нарсани тилингга келтирма.
Тил тинч бўлса, бош саломат бўлади.
Ҳар ким ўз оғзининг қоровули бўлса, нафаси ҳеч қачон бўғилмайди.
Нобуд бўлмасин деб тилидан инсон,
Оғиз бўлди инсон тилига зиндон.
«Оталар сўзи»

Жароҳатким етар кўнгилга тилдин,
Қилолмас ҳеч марҳам ани барҳам.
Алмаий

Сўзингга эҳтиёт бўл, бошинг кетмасин,
Тилингга эҳтиёт бўл, тишинг синмасин.
Юсуф Хос Ҳожиб

Фойдасиз сўзламаса қайси тил,
Она тил бўлғай ўша тил — она тил.
Анбар Отин

Ҳар кимнинг болалар ноғораси каби ичи бўш бўлса, унинг беҳуда овози халқ миясини,
ўзининг эса ҳалқум дарвозасини қиртишлайди. Яхши сўз бебаҳо бойлик асоси, камгаплик эса
саломатлик сармоясидир.

Ибн Камолпошшо

Сўзинг бўлса кумуш, жим турмак олтун,
Миси чиқгай сўзинг кўп бўлса бир кун.
Кўпайган сўзни бўлғай тўғриси оз,
Шакарнинг кўпидин ози бўлур соз.
Абдулла Авлоний

Сўз ақлнинг тарозусидур.
Сўз борки, тоққа кўтаради, сўз борки, ғорга итаради.
Сўз ақл ўлчовидир.
«Оталар сўзи»

Жисм бўстониға шажар сўздур,
Рух ашжорига самар сўздур,

Гулшана келди жисми инсоний,
Нутқ онинг булбули хушалҳони.
Бўлмаса сўз ажаб бало бўлғай,
Булбули нутқ бенаво бўлғай.
Навоий

Айтишларича, Баҳром Гур бир дарахтнинг остида ўтирган эди. Ногоҳ шохлар орасидан бир қушнинг овози эшитилди. Баҳром бир ўқ билан бемаврид «сўзловчи» бу қушнинг ишини тамом қилди. Қушнинг тани миҳ мисол шохларга урилди ва жони эса ўқ-ёйнинг иссиқ сихи билан тилинди. У деди: «Қуш ҳам, инсон ҳам ўз тилини сақласа омон бўларкан!» Байт:

Гарчи қуш бўлсин у ва ёки инсон,
Тилини сақласа бўлади омон.
Шамни кургач шамдон оғзин бекитди,
Чунки шамнинг тили бошига етди.
Хўрозни кўрмайсанми, бемавриду беҳангом қичқирди-ю, субҳи шрмга айланди. Байт:
Хўроз қанот қоқиб бевақт қичқирди,
Мурувват ўрнига боши қирқилди.
Ибн Камолпошшо

Сўзни кўнгулда пишқармагунча тилга келтирма,
Ва ҳарнеки кўнгулда бор — тилга сурма.
Навоий

Туз бўлубон тилни тузлукка оч,
Тушса дағи теша емас туз йиғоч.
Ҳайдар Хоразмий

Донишмандлар сўзни жавоҳирга, одамни эса конга ташбиҳ қиладилар.
Бархурдор ибн Маҳмуд

Гар худ эрур ханжари пўлод тил,
Суфта дағи инжулари сўзни бил.
Тил бу чаманнинг варақи лоласи,
Сўз дураридин бўлубон жоласи.
Тил сўз била то қизитди ҳангомамни,
Бир ҳам тия олмадим бу худ комамни.
Ҳар неча итикроқ айлади хомамни,
Ул хома қаророқ айлади номамни.
Навоий

ЭЙ ЎФИЛ, сен ҳарвақт гапирмоқчи бўлсанг, аввало гапингни яхшилаб уйла, сўнг гапир. Зарурат пайдо бўлгандагина гапиришга одатлан. Бўлмаса жим ўтир! Кўп ўйлаб, оз сўзлашда ҳикмат катта.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Ёмон сўз кескир қиличдан баттардир.
Кошифий

Қил ҳазар душман сўзиндин, эй рафиқ,

Неким ул айтса, анинг аксин эт.

Сайфи Саройи

Қадимий Юнон ҳакимларининг айтишларича, кимки беақл ва енгил бўлса, уйламай сўзлашда дадил бўлади. Бундай кишилар сўзнинг шаҳвор дур эканини ва уни беҳуда сочиш одам учун нуқсон эканини билмайдилар. Эшитишимча, Сунъо эшигида қуйидаги панду ҳикмат ёзиб қуйилган экан: «тилиюта сукутни ер қилсанг, ғам остида хор бўлмайсан!» Шайх Саъдий айтади:

Бир чолга йўлиқиб Юнон юртида,
Дедим, эй оқилу, зукко-ю, ҳушлик,
Инсонга нима иш яхшидир? Деди:
«Хомушлик, хомушлик, яна хомушлик!»

Ибн Камолпошшо

Оқил ул сўзни уринда сўзлагай,
Ҳам жавобини муносиб кўзлагай.

Сайфи Саройи

Қилма изҳори суханварлик фароғе истасанг,
Сийму зар ўрнига ер бошиға санги хора сўз.

Мунис

Ширин сўзнинг насими мақсад кемасини мурод соҳилига етказди. Нотўғри, қупол сўзнинг чақмоғи эса бир онда сўзловчининг фаровонлик хирмонини ёндиради.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Сўз борки, тингловчи танига жон киритади,
Сўз борки, айтувчи бошини ёлға беради.

Навоий

ҲИКОЯТ. Айтишларича, ўз замонасининг ерқин ҳикмат қуёши бўлган Бузургмеҳр ҳаким бошқа бир неча ҳакимлар билан баҳс юритдилар. Улар ҳакимдан ҳеч бир нуқсон тополмагач, охири: «Илм дарёсида сўзамол таъби ўрдак каби сўзувчи бўлса-да, лекин гапирётганда кўп ўйлаши малоллик келтиради!» дейишди. У эса: «Уйламай оғиз очгандан кўра, минг марта уйлаб гапирган афзал!» деб жавоб берди. Байт:

Айтилмаган сўзни айта оларсан,
Айтилганни қачон тута оларсан?

Ибн Камолпошшо

Сўз маҳзанининг нишонаси ҳам,
Маъни дурининг хизонаси ҳам —
Ҳар сўзки кўнгулдин удди мавжуд,
Хат бўлмаса бўлғай эрди нобуд.

Мунис

Кишининг бошига нима келса, тилидан келади.

Тўти сақлаёлса эди тилини,
Қафас хижил қилмас эди дилини!

Бархурдор ибн Маҳмуд

Сучук тил бирла, эй Обид, бу ғамли дилни шод этгил,
Ки жон тандин вижод этгунча бу ширин забон яхши.
Мужрим Обид

Гул каби бевақт ғунча очиб ноз қилма,
Булбул каби бепарда нағма-ю овоз қилма!
Ғайри тилни саъй қилинг билғали ёшлар,
Ким илму хунарлар ривожин андин аёндир.
Лозим сизга билув ҳар тилни она тилдек,
Билмакка они ғайрат этинг, фойдаси кондур.
Аваз Ўтар

Беҳуда очма оғиз гул каби,
Беҳуда чалма соз булбул каби!
Аввал уйлаб, сўнгра чиқаргил нафас,
Ўзинг бас айлагин, демай туриб бас!
Ибн Камолпошшо

Тилга кучи ета олган — донишманд,
Сўзга эрк берган — пасткаш аҳмоқ.
Навоий

Демишларки, ҳар кимни келганда кўр,
Бўлбтур масал, сўзни сурганда кўр.
Хиромий

Ҳайвон нуқта билан, одам дил билан боғланади.
Инсон сўзи билан танилади, ахлоқи билан мақталади.
Ақлли одамнинг сўзи жонга озиқ, ақлсиз одамнинг сўзи жонга қозиқ.
Кишининг фазилати тилидан билинади.
«Оталар сўзи»

Маъдани инсон гавҳари сўз дурур,
Гулшани одам самари сўз дурур.
Навоий

Бахт келтирувчи мусаффо руҳ манбаи ҳам тил,
Ёмонликлар наҳс юлдузининг чиқар ўрни ҳам тил.
Навоий

Лофу ёлғон сўздан қочмоқ ва бемаъни даъводан кечмоқ лозимлиги ҳақида хайрли кишилар ва илмли донишмандлар асарларида кўп сўз айтилган. Байт:
Фойдали сўзласа киши тортмас ғам,
Шунинг-чун ўйламай сўзлама, укам!
Ўйлаб гапирувчи сўзи соир, ер,
Лақма ҳозиржавоб сўздан минг бор!
Ибн Камолпошшо

Агар сўз жона пайдо қилмаса сўз,
Ани сўз демагил, эй мажлисафрўз.
Гулханий

Сўзки малоҳат билан марғуб эрур,
Зийнат анга бўлса агар хўб эрур.
Нишотий

Заковат кўрки сўздур, бу тилнинг кўрки сўздир,
Кишининг кўрки юздур, бу юзнинг кўрки кўздир.
Юсуф Хос Ҳожиб

Эй азиз фарзанд, билгинки, киши ўз тилига доимо эҳтиёт бўлмоғи, ҳар бир гапни уйлаб, сўнг гапирмоғи лозим. Киши қаерда бўлмасин ва қачон бўлмасин тилини ёмон сўздан асраса, уйлаб, мулоҳаза билан гапирса, доимо фойда топади. Айтилган сўз отилган ўқ, уни қайтариб бўлмайди. Кўп сўзда кўп хато бўлади, дейдилар. Кўп киши тили туфайли ўзини бало домига мубтало қилади. Сийнага қадалган найзани чиқариб олса бўлади, аммо дилга қадалган сўз заҳрини чиқариб бўлмайди. Сўзни уйлаб гапирмоқ ва тилни ёмон сўздан асрамоқ ҳақида ҳикоятлар кўпдир.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Тил ширинлиги — кўнгилга ёқимли, юмшоқлиги фойдали,
Чунки тил аччиқликка айланса, зарари умумий бўлур.
Навоий

Сўздин эрур маънини рангин мурод,
Бўлмаса ул сўзни дегил гирдбод.
Нишотий

ҲИКОЯТ. Нуъмон ибн Мунзир араб халифаларидан эди. Бир куни чарчаб, ариқ лабига келиб ўтирди. Шу пайт унинг лақмағўй ходимларидан бири:

— Агар бир кишини шу ариқ лабига келтириб сўйилса, қони қайси томонга қараб оқаркин?
— деб қолди.

Нуъмон:

— Буни сенда синаб кўриш керак! — деди-да, уни шу ариқ лабида сўйишга буюрди.

Ўз мақомида ва жойида айтилмаган сўз одамнинг ўзига душман бўлади.

Бошида ақли кам бўлса кишининг,

Тилида сўзи кўп бўлади, бемадор!

Ибн Камолпошшо

Гавҳару дурни қулоқ озори бил,
Сўзни қулоқнинг дурри шаҳвори бил.

Навоий

Ҳақиқатан ҳам сўзнинг лаззати уни гапиришда эмас, балки эшитишдадир:

Жимликка қасамки, сўз иссиғидан

Таним шам мисоли куйиб боради!

Абулбаракот Қодирий

Сувнинг мазаси муз била,
Ошнинг мазаси туз била,
Одамнинг яхшилиги сўз била.
Навоий

Минг оғиз беҳуда сўздан бир луқма нақд таом яхши.
Сўз кишининг юрагидан дарак беради.
Бирор ерга борганда эзмаланиб узоқ ўтирмаслик ва ўтиришда эса фақат керакли сўзларни гапириш одамнинг қадру қимматини оширади.
«Оталар сўзи»

Жаҳонда камсухан ким бўлди, асрори ниҳон бўлди,
Кимики сўзлади кўп, билки расвойи жаҳон бўлди.
Баёний

ҲИКОЯТ. Айтишларича, беҳуда сўзлашдан кўра жим ўтиришлик афзал эканлиги ҳақида Рум қайсари, Ҳинд рожаси, Чин фағфури ўртасида мунозара бўлиб ўтган эди. Улар ўзаро бир фикрга келдилар ва бир маънодаги сўзларни турли иборатда баён ипига тиздилар.

Рум қайсари шундай деди: «Айтган баъзи сўзларимдан қаттиқ надомат тортдим. Аммо айтмаган сўзларимдан ҳеч пушаймон бўлмадим!» Назм:

Айтилмаган сўздан надомат етмас,
Сўз айтилгач, ундан зарар юзланар!

Ҳинд рожаси ақл дарёсидан ноёб дур ҳозирлаб, баён ипига терди-ю, деди: «Сўз ўқи баён камонидан ҳали отилмаган экан, у менинг қўл остимдадир. Ямон оғиз камонидан отилиб чиқса, унда энди эгалик қилолмайман!» Байт:

Айтилмаган сўзни айта оларсан,
Айтилганни қачон тута оларсан?!

У давом этиб деди: «Ҳар сўз ўқи камондан учса ва ҳар калима оғиз зиндонидан кучса, уни қайтариб оламан дейиш хомхаёлликдир!» Байт:

Шошилмоқдан тийгин доимо ўзни,
Истаганда айтсанг бўлади сўзни!

Чин фағфури сўз бўстонида гулдаста ҳозирлаб, тўхфа қилган ҳолда деди: «Сўз қуши оғиз қафасида экан, унинг ихтиёри менинг измимдадир. Борди-ю у тил ошенасидан парвоз қилса, ҳеч қачон уни тутиб бўлмайди. Байт:

Қуш қафасдан учиб кетганда ҳар дам,
Тутаман деб уни тортмагин алам!

Сўз келини сўзлашув пардасидан ташқари чиқмаган экан, тил машшотасининг ихтиёридадир. Машшота уни хоҳласа баён боғига олиб киради, хоҳласа парда орқасида пинҳон тута олади. Байт:

Сўз келини жилва қилмаган замон,
Соҳибининг қўли остида пинҳон.

Хоҳлаганда уни баён қилади,
Хоҳламаса яна ниҳон қилади!

Ибн Камолпошшо

Бўлсанг оламда фасоҳат аҳлининг сардафтари,
Ҳар сўзунг бўлса балоғат қулзумининг гавҳари.
Сайқалий

ЭЙ ФАРЗАНД, дунёда омон бўлай десанг, сергап бўлма, зарурат туғилса гапир, бўлмаса жимликни ихтиёр қил. Энг ёқимли хислат ва чиройли санъат тилни сақлай билишдир.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Киши икки нарса туфайли қаримайди,
Бири — эзгу хулқи, бири — эзгу сўзи.
Мендан сенга кумуш, олтин қолса,
Уларни сен бу сўзга тенг тутмагил.
Юсуф Хос Ҳожиб

Билгинки, ёнғоқнинг ичи пуч бўлса, овози шалдираб чиқади, пистанинг ичи тўла мағиз бўлгани учун огзини юмиб, хомуш туради.

Ёнғоқлар ичида пуч бўлса ёнғоқ,
Овози барчадан чиқар баландроқ!
Ичи тўла писта асло гапирмас,
Бошдан-оёққача огзи бўлса ҳам!
Битта дурдан садо чиқарар ҳуққа,
Ичи тўла бўлса гапирмас бир дам!
Ибн Камолпошшо

Тутиб соҳибсуханлар, эй халойиқ,
Сўз айтур ҳар ким ўз ҳолига лойиқ.
Сайқалий

Тилим тинч бўлса, дилимда ўкинч бўлмайди.
Эй тилим, жим етгин, дилим тиглама,
Мени ўтга ёқиб, ўзинг йиғлама!
Сергаплик ўз душманингдир, чунки у сенинг айбларингни ошкор этади, душманингаи эса жойидан қўзғатади.

«Оталар сўзи»

Кушодруй ўлубон, айлағил тилингни чучук,
Агар десанг бўлгайки олам ичра сарвари нос.
Шавқий Каттақургоний

ҲИКОЯТ. Сўзлари адаб гавҳарининг тожи, ўзи араб ҳакимларининг устоди бўлган Собит ибн Қуррадан қўйидаги ҳикматларни нақл қиладилар: «Жисм роҳати овқатнинг озида, руҳ роҳати кам ейишда, тил роҳати кам гапиришда!» Лекин сўз айтиш лозим бўлган жойда жим ўтирмақ зиёнга йўл қўймоқ ва маломатга қолмоқдир».

Агар кўрсанг йўлда куру чоҳдир,
Агар хомуш ўтирсанг зўр гуноҳдир!

Байт:

Агарчи жим ўтирмақ хирадманд наздида хушдир,
Валекин маслаҳат пайтида хуш бўлғай фикр айтмоқ.
Билиб қўй, икки пайтда жим ўтирмақ бефаҳмлиқдир,
Керак пайтида сўз айтмай, нокерак пайтида дам урмоқ!

Яъни жим турмоқ пайтида сўзламоқ оқибатни ўйлаб иш тутувчилар учун нолойиқ ишдир. Шунингдек, гапириш лозим бўлган вақтда индамай турмоқ оқил кишилар наздида номувофиқдир.

Ақлу тадбир билан ўйлаб қарадим,
Сергап бўлса ҳар ким доим хор экан.
Айтмагайман лабу кўзни юм доим,
Аммо ҳар бирининг жойи бор экан.
Ибн Камолпошшо

Сўздур бу жаҳонаро қулзуми жарф,
Покиза маони ангадур дурри шингарф,
Бу баҳр топар кўнгуларо гунжойиш,
Лекин анга ҳар кўнгул була олмас зарф.
Огаҳий

Сўзаро бўлдим ниҳон хушбуй гуллар баргидек,
Кимки курмоқ истаса сўз ичра шон кўрса мени.
Зебуннисо

Сенга бор эса сўз билурдин мазоқ,
Узум сари боқма, сўзум сари боқ.
Навоий

Андиша бирла сўз деким, пухтани,
Ташларлар эл оғзига олмай хом, деб.
Мунис

Бузургмеҳрдан сўрадилар: «Эй ҳаким, киши учун энг яхши нарса нима?» Айтди: «Жим турмоқ, беҳуда сўзларни айтишдан кўра индамай турмоқ!» Яна сўрадилар: «Агар у ҳам бўлмаса-чи?» Айтди: «Агар у бўлмаса киши учун адаб яхшидир!» Яна сўрадилар: «Агар у ҳам бўлмаса-чи? Айтди: «Ёқимли хулқ, одамлар билан очиқ юзли бўлиш, дўсту душман билан муроса қилиш!» Яна сўрадилар: «Бу хислатлар ҳам бўлмаса-чи?» «У пайтда одамнинг ўлгани яхши!»

Муҳаммад Жабалрудий

ҲИКОЯТ. Бир ёлғончи ва беҳуда сўзловчи киши лоф кўчасига кириб, дерди:
«Мажастий» бирла «Уқлидус» билурман,
Бу фан бобида юзни мот қилурман!

Замона саҳифасида ва замин у осмон теграсида, умуман, эл орасида, нимаики бўлса, менинг кўзларимга равшан ва аён дур!

Унинг беҳуда сўзлигидан ва паришон аҳволдан воқиф бир доно деди: «Кўп баланду пастга учма, ёлғон-чилик кўйига тушма, узоққа бормай айт-чи, иягингдаги соқолинг толаси нечта?»
Байт:

Беҳуда сўзларни гапирса киши,
Гапидан ортади бошда ташвиши!
Ибн Камолпошшо

Сўзунг дурру жавоҳирдур кўнгуллар ганжина лойиқ.
Сайфи Саройи

Кўп гапиришдан сақлан, чунки кўп гапирсанг, яширин сирларинг ва айбларинг ўз-ўзидан очилиб қолади, жим етган душманларинг эса хатойингдан фойдаланиб қоладилар!

Муҳаммад Зеҳний

Ҳар киши ўз таъбича иншо қилур,
Маънилик сўз эл аро пайдо қилур.
Нишотий

Жаҳонда: «Тил югуриги бошга, қул югуриги ошга» деган мақол юради. Наштар жароҳатидан тил жароҳати оғирроқдир. Найза захмидан кўп утмай, бадан бўстони гулистонга айланиб олади ва ундан жону молга завол камдир. Байт:

Ҳасса зарби узоқ турмайин кетар,
Тилдан етган зарба бир умрга етар!
Ибн Камолпошшо

Эй ўғил, пандимга қилгил илтифот,
Сўзла кам, шундан етар сенга нажот.
Ғийбату ёлғондан авлодур сукут,
Лақмадир аблах, буни едда тут!
Кўп гапирмоқдан баданда қалб сулар,
Гарчи сўз дурри Адандан хуш бўлар.
Кимки сўзлашда фасоҳатлар қилур,
Чехраи дилни жароҳатлар қилур.
Тилни оғиз ичра маҳбус айлагин,
Тут бу зиндон ичра маъюс айлагин.
Кимки ўз айбини қурмоққа шошар,
Танида жон қуввати доим ошар!
Фаридиддин Аттор

Сенки шоҳсан, кўз билан тил сўзига тутма қулоқ,
Тил эрур исми ва лекин захрлик мор, эй кўнгил.
Муаззамхон

Тилга эҳтиётсиз — элга эътиборсиз.
Навоий

Кўнгли ва тили бир бўлган кишининг айтган сўзи бут.
Навоий

Айтадилар: «Кишининг сўзи унинг фазлини баён қилувчи ақлига таржимондир!» Байт:
Биласанми тилинг недур оғизда,
Ақл хонасига калит доимо!
Эшик ёпиқ бўлса билиб бўлмайди,
Хона ичра девми, фариштами ё!
Ибн Камолпошшо

Кўнгил махзанининг қулфи тил ва у тил калитин сўз бил.
Навоий

Ҳақимлар ва донолар таъкидлаб айтишадики, гапиришдан кўра эшитишдан фойда кўп, чунки эшитувчи ўзгалар гапидан ибратли сўз дурларини териб олади, билмаганини ўрганади,

ҳаётнинг яхши-ёмон нарсалари ҳақида таҷриба ҳосил қилади.

Абулбаракот Қодирий

Ҳар неки етар сенга лисон оғригидин,
Билгилки, қотиф дурур бу синон оғриғидин.

Навоий

Бир ҳақим деди: «Ҳикмат хазинаси жим туришда, унинг калити эса камгапликдадир!» Байт:
Жаҳонда шундай бир масал юради,
Айтилган сўз кумуш, айтилмаса зар!

Ибн Камолпошшо

Улки қилмайдур маони баҳрига ғаввослик,
Кўрмагай минчоқча гар бўлса дури ғалтон сўзинг.

Комил Хоразмий

Ҳар бир кишининг сўзи ақлига яраша бўлади.
Уз ерида айтилмаган сўз ҳеч ким йўқ ерда чалинган куйга ўхшайди.
Ҳар бир сўзнинг ўз ўрни бор, ҳар бир ишнинг ўз мавриди.
Тил кескир қилич, сўз эса қайтариб бўлмас ўқдир.

«Оталар сўзи»

Сўздин ўлукнинг танида руҳи пок,
Руҳ доғи тан аро сўздин ҳалок.

Навоий

Эй фарзанд, билгилки, Луқмони Ҳақим камгаплик ва сукут ҳақида гапираркан,
қуйидагиларни қайд этган: «Камгаплик ва сукутда шундай хислатлар бор: камгаплик
тақинчоқсиз зийнатдир, сиесати йўқ ҳайбат, девори йўқ қалъа ва либоссиз айб ёпувчи!»

Абулбаракот Қодирий

Жим туриб саломат бўлиш, гапириб маломатга қолишдан афзал.

Муҳаммад Зеҳний

Нотиқ элнинг ҳар бири инсон эмас,
Аҳли маоний они инсон демас.

Нишотий

ҲИКОЯТ. Айтишларича, бир олим киши ўз умрини наҳв илмига сарф қилган эди. Бир куни у
дарё сафарига чиқди ва мусофирлик либосини кийди. У кема тахтасида ўтириб, бироз
юрилгандан кейин кема дарғасидан: «Наҳв илмидан ҳеч нарса ўқиганмисан?» деб сураб қолди.
Дарға: «Йўқ, ўқиган эмасман» деб жавоб берди. Олим: «Тамом, умринг зое ўтибди», деди унга.
Байт:

Бу гап оғритса ҳам унинг дилини,
Жавобига тийди дарға тилини!

Ногоҳ кема катта гирдобга дуч келди. Дарға наҳвий олимдан: «Сўзишдан ҳеч нарса
биласанми?» деб сўради. Наҳвий олим: «Йўқ, билмайман» деб жавоб берди унга. Дарға:
«Тамом, умринг зое бўлди!» деди. Байт:

Жавобни эшитгач ул наҳвий киши,

Наҳв билан ўзга бўлмади иши!

Ибн Камолпошшо

Қайси бир кўнгул қаттиқ сўздан яраланган бўлса, аччиқ тил заҳарли найзадек бўлур.

Сендан тил одоби қандай бўлади, деб сўрасалар, шундай жавоб бер: яхши фикрни ифодалаш учун оғизни очиш лозим, ёмон гап учун оғизни берк тутган. Агар сендан: нималардан тилни тийиш даркор, десалар, шундай дегин: биринчи — ёлғон гапиришдан, зеро ёлғончилик одамнинг ўзига душмандир; иккинчидан — ваъдага хилоф иш қилишдан, чунки бу икки юзламачилиқдир; учинчи — ғийбат ва бўҳтондан. Зеро бу фосиқлар ишидир; тўртинчи — жанжалдан, хусуматдан, мақтанчоқликдан, ёмон дуо ва ҳақоратдан, одамларнинг ранжишига сабаб бўладиган кулгу ва масхаралашдан тилни тиймоқ лозим.

Кошифий

Бу масалдур, Обидо, халқ ичраким, қайси ятим,
Оғзи тегди ошқаю, бурнидин қачон қон келмади.

Мужрим Обид

Сўзлаш одоби шундайки, сўзни кам сўзласин, чунки лақмалик тентакликнинг нишонларидан биридир. Бузургмеҳр: «Бир кишини кўрдинги, ниҳоятда кўп гапирмоқда, билгилки, у девонадир!» деган эди. Киши демоқчи бўлган нарсасини ақл тарозусида яхшилаб тортмагач, уни баён қилиш номақбулдир. Ҳақимлар: «кўп ўйла, сўнг сўзла», дейишган. Эҳтиёж пайдо бўлмасдан бир сўзлаган сўзни такрор гапирмасин. Бирор киши бирор воқеани баён қилишга киришса, эшитувчининг бундан хабари бўлса-да, хабардорлигин ундан яширсин. Чунки гапирувчи хижолат чекиши мумкин. Ўзга кишидан сўралган сўзга жавоб бермасин. Агар савол кўпчиликка ташланса, у мазкур саволга жавоб беришга қодир бўлса ҳам, ҳаммадан аввал жавоб беришга шошилмасин. Бирор киши жавоб айтса, қониқарли бўлмаса ёки унга қўшимча қилишга қодир бўлса, оҳиста жавобини айтсин. Ўтиришда бўлаётган музокара ва мунозарага дахли бўлмаган ҳолда аралашмасин. Катталарга кинояли сўз айтмасин. Тушунилиши қийин бўлган сўзни мисоллар воситасида равшан қилсин. Мунозарада чегарадан ташқари чиқмасин. Ҳар бир кишига унинг фаҳми етадиган даражада сўзласин. Бир ҳақимдан сўрадилар: «Нега сен гапиришдан кўра кўпроқ эшитасан?» У деди: «Чунки менга иккита қулоқ, битта тил ҳада этилган».

«Махзан ал-улум»

Тил ва кўнгул яхшироқ аъзолардин инсонда.

Навоий

Тилингни ўз ихтиёрингда асра.

Навоий

Ҳеч қандай кишини, хоҳ у тирик бўлсин, хоҳ у ўлик булсин, ёмон сўзлар билан камситиб гапирмаслик керак!

Муҳаммад Ҳусайн

Танга озукдур ҳамиша тўғри лафз,

Миллату тилга хиёнат ўғри лафз.

Анбар Отин

Аҳли суҳан ким эдилар нуктасанж,

Топди алар ранж чекиб, мулки ганж.

Нишотий

Ким синса кўнгул захми забон оғриғидин,

Кам эрмас анинг оғриғи жон оғриғидин.

Навоий

Кўп демак сўзга ғурурлик,

Кўп емак нафсга маъмурлик.

Навоий

Сўзни сўзламаса, у соф олтинга тенг,

У тилдан чиқарилса, сариқ чақага тенг.

Юсуф Хос Ҳожиб

Сўз айтсанг сен фақат фойдали сўз айт,

Бу билан жой олгин элнинг дилидан.

Бўлмаса сўзламай жим ўтир, чунки,

Инсонга не келса келар тилидан!

Ибн Камолпошшо

ИЗЗАТ, ОБРЎ, УЛУҒЛИК, ҚАДР-ҚИММАТ, БУЮКЛИК, АМАЛ, БАХТ-САОДАТ

Ўз ҳаққини ҳимоя қилиш йўлида қурбон бўлган одамнинг ўлими яхши ўлимдир.

Ҳадис

Фақат уч амалгина инсон билан охират манзилига ҳамроҳ бўлиб боради. Биринчиси жорий садақа дейилади ва масжид қуриш ва хонақоҳ, мадраса солиш, мевали дарахт экиш, қудуқ қазиш ва кўприк солишдан иборат. Иккинчиси халққа наф келтирадиган ишлар қилиш. Учинчиси солиҳ фарзанд тарбия қилиш.

Ҳадис

Қадр ва улуғлик чўққисининг арзанда гавҳарини қидирувчилар, эътибор ва роҳатнинг ёқимли маъшуғи висолини изловчилар учун лозим, балки зарурки, фақат мақсад манзили томон ета оладиган йўлдан юрсинлар ва хотир бўстонига шундай дарахт эксинларки, то унинг мевасидан ва соясидан бемалол фойдалана олсинлар!

Бархурдор ибн Маҳмуд

ҲИКМАТ. Арасту шундай ёзади: «Иззат тиласанг ифбатли бўл, улуғлик тиласанг мулойим бўл, зафар тиласанг адолат йўлини тут, қадр тиласанг ростгўй бўл, нажот тиласанг сабр қил, илм ўрганмоқчи бўлсанг жидду жаҳд қил». Байт:

Дунё моли гўё булут сояси,

У ёндан, бу ёндан

Ўтар ҳар замон!

Шунинг учун молнинг эътибори йўқ,

Бир онда ўзгариб қолар ногаҳон.

Ҳушёр киши шундай кишики, доим,

Топганини элга қилади эҳсон!

Мажидиддин Хавофий

Агар иззат тилабсан камнамолиғ орзусин қил,

Қаю ажнос бисёр, суди йўқ, зиён бўлди.

Баёний

Маҳмуд Худобанда шундай деган эди: «Улуғлик шундай кишига ярашадики, у киши ўз муруввати билан озод кишиларни ром этади, асир кишиларни эса озод этади. Рустами Достон куч ва қудрати билан душманларни яксон этди, бечораларни эса озодликка етказди. Бир киши ундан: «Шундай улуғ мартаба ва олий даражага қандай қилиб етишдинг?» деб сўради. У эса мен ҳаётда ўзимга шундай деб буюрардим: «Эй жон, мард бўл, агар жангда ботирлик кўрсатиб ўлсанг яхши деган номинг қолади, ёнгсанг эл ҳурматини қозонасан, шунинг учун ўлимдан қўрқма, ўлимга ҳарис бўл!» Шеър:

Қулимда дори-ю захарим бордир,

Бири дўсту, бири душманим учун!

Абулбаракот Қодирий

Кимки, улуғроқ анга хизмат керак,

Кимки, кичикроқ анга шафқат керак.

Навоий

Инсоннинг ҳақиқий қиммати унинг илми ва шу илмига қилган амали орқали билинади.

Демак, инсон ҳақиқий қимматга эга бўлиши учун илм ўрганиши ва одобли бўлиши зарур!

Муҳаммад Зеҳний

ҲИКМАТ. Иззат ва шуҳратпарастликдан қочсанг, зорлик ва хорликка тушмайсан. Ширинликни камроқ есанг, сафро сўндирувчи дорига муҳтож бўлмайсан! Байт:

Ҳазм қилиш қувватинг етмайдиган таомни —

Ема, жисму жонингга етар ундан кўп нуқсон!

Ғазаб келган пайтда уйламасдан сўзлама,

Сўнгра узр сурамоқ бўлмайди сенга осон!

Муиниддин Жувайний

Яхши одамлар ишидан ибрат ол,

Ибратомуз хизмат айлаб, иззат ол.

Анбар Отин

Эй фарзанд! Сен ҳеч қачон улуғлик кетидан қувма! Улуғликни излаш ва барчадан устун бўлиши хоҳлаш чин инсон хислати эмас. Кийиниш ва ясан-тусан билан обрў топишни уйлама. Чунки бундай қилиш ясама обрў топишга уринишдир.

«Жовидони хирад»

Жаҳон узбошимчалари майдонда обрў қозонолмайди.

Иттифоқла бириккан бармоқлар қиличнинг ишини қилар.

Нодира

Айтишларича, иззат ва улуғликнинг сабаблари бештадир, яъни мазкур бешта сифат кимда бўлса, у одам улуғлик ва иззат отига минади. Улар қуйидагилардир: тўғри сўзлик, сирини яшира билиш, ваъдага вафо, насиҳатни қабул қилиш ва омонатга хиёнат қилмаслик.

Давлат учун кўнгилни зор этма,

Иззат учун ўзингаи хор этма.

Бобур

Банда бўлсанг манманликни зинҳор ташла,

Саҳарларда жонинг қийнаб тинмай ишла.

Аҳмад Яссавий

Ҳакимларнинг айтишларича, ҳар ким бадавлатлик пайтида дўстларига ёрдам қўлини чузмаса, бечоралик пайтида ҳеч ким унга ҳам қўлини чўзмайди. Сўрадилар: «Дўст ким?» Жавоб берди: «Оғир кунларда қўллаган киши!»

«Махзан ал-улум»

Ҳақиқий дўстунг ёрингдур улким,

Қулунг тутса оёқдин тушганингда.

Сайфи Саройи

Дўстларнинг ғамини егил доимо,

Дўстлар хурсанд бўлса дўст ҳам хурсанддир.

Ҳар кимса дўстучун кисса банд қилса,

Билгинки, ўзи ҳам лойиқи банддир!

Муиниддин Жувайний

Хувайдо ҳар кишини дўст тутай дер,
Анинг беҳимматлиғидин ёт бўлур ўз.
Хувайдо

Эй азиз, билгинки, дўст дўстнинг ёнида бўлса ҳам ёки узоқда бўлса ҳам улар бир-бирларига нисбатан ҳеч ўзгармайдилар, бир-бирининг шодлигига ҳамдард бўлади, ғам келса, бирга куйишади, дўстига яхшилик қилса уни унутади. Дўст унга яхшилик қилса ҳеч қачон унутмайди, агар дўстда хато содир бўлса кечиради, дўстига яхшилик қилса у қайтарармикан деб тамаъ кўзини тикмайди. Фақат молпараст кишилар бойлик билан барча нарсани ўлчайдиган кишиларгина шундай хаёлда юриши мумкин.

Абулбаракот Қодирий

Гарчи зоҳирда барча дўстдурур,
Бўлма эминки, душманинг йўқдурур.
Мунис

ҲИКОЯТ. Бир улуғ кишининг дўсти тунда эшик қоқиб келди. Улуғ киши ўрнидан турди, бир халта пул олди, уткир қилич осди ва канизагига шам олиб бирга юришни тайинлади. Эшикни очиб дўстига деди: «Сенинг келишингни уч нарса тахмин қилдим. Биринчи, бирор ҳодиса юз бериб, пулга муҳтож бўлдингми деб, пул олиб чиқдим. Иккинчи, душман сенга ҳужум қилдимикан деб, қилич кўтариб чиқдим. Учинчи, бирор муҳим ишинг чиқдими деб, канизагимни олиб чиқдим».

Дўсти ундан узр суради ва кўнглида унга нисбатан дўстлик ва ишончи яна ҳам ошди. Байт:
Дўстларнинг ҳожатин чиқаргил тезда,
Кам ўйла, демагин фойда ё зарар.
Муиниддин Жувайний

Ёру дўстларнинг кўнглини синдирма, юкини кўтар,
Киши кўнгли юпқа шиша мисолдир,
Уни эҳтиёт қил, қўзғатма, синади.
Кишининг кўнгли қолса, ҳаловат кетади,
Яқинлик узилади, фойда йироқлашади.
Яқинлик истасанг, кўнгил олгин, кўнгил
Кўнгил синса, яқинлик кетади.
Юсуф Хос Ҳожиб

Бир ҳақим буюради: «Дўстинг сенга насиҳат қилишдан эринса, тўғри йўл кўрсатишга уринмаса, айби-нгдан сени огоҳ қилмаса, ундай дўстдан кечмоқ ва узоқлашишдан гамга тушмоқни хаёлга ҳам келтирмаслик керак». Шеър:

Кимки айбларингни айтса агар юзингга,
Кўзларидан шод бўлиб ўпсант ҳамки оз эрур.
Абулбаракот Қодирий

Мингта одамни ўзингга дўст қиламан деб, битта одамни душманга айлантирма, чунки дўст мингта бул-са оз, душман битта бўлса кўпдир.

«Оталар сўзи»

Қариндош номувофиқ ошнодин,

Мувофиқ етти бегона яхши.
Муқаррар дўстеки бўлса нодон,
Ки андин душмани фарзона яхши.
Камий

Донолардан бири айтади:

— Ёмон кишилар билан улфат бўлишдан қочгин. Одамнинг табиати ўғридир. У яхши кишилар билан суҳбатдош бўлганда яхши хислатлардан баҳраманд бўлгани каби, ёмонлар билан улфат бўлганда ҳам улардан озгина бўлсада ёмон хислат ўгирлаб олади.

Муҳаммад Жабалрудий

ҲИКМАТ. Дўст шундай кишики, у ҳеч қачон ўз дўстидан нарсасини аямайди. Мол учун хасис ва бахил бўлган кишидан дўстлик кутиб бўлмайди. Маснавий:

Ҳар ким ўз нафсининг бўлса дилбанди,
Ёмон деган номга бўлғуси банди.
Агар одам бўлсанг дунёда оқил,
Умрингни муҳаббат йўлида сарф қил.
Ҳар ишда айлагин фикру андеша,
Яхши одатларни айлагин пеша.
Бировга ҳеч қачон ёмонлик қилма,
Ахир сен одамсан, чаенлик қилма.
Гулни хордан қутқар, хорни баргдан,
Омон бўлгунг шунда хорлигу маргдан.
Душманинг дилини исит, қилма хор,
Дўстни айланторма душманга зинҳор,
Яхшилик душманни қайтарур йўлдан,
Ёмонлик дўстларни чиқарур қўлдан.
Дўстларнинг миқдори юз минг бўлса ҳам.
Амал асосини гар қўйсалар фароғатга,
Фароғат эшиги кўнгул юзига очиладир.

Оразий

Ўз қадрини билмаган киши ўзгалар қадрини билмайди! Байт:

Ўз қадрини билмаган киши,
Ўзга қадрин билмас ҳеч қачон.
Шакар, ҳанзал фарқин билмаган,
Шакар дейди ҳанзал кўрган он!
Зилол сувни кўрмаган киши,
Мақтаб ичар кўлмакни шодон!

Муиниддин Жувайний

Кимки санинг айбингни айтур санга,
Шафқат ила лутфу карам қил анга.
Пошшоҳўжа

Қаердаки одамнинг қадри бўлмаса, сўзламай жим ўтиргани маъқул!
«Махзан ал-улум»

Етишни жазм этиб ҳар ишда бўлсанг бўл сабот ила,

Агарда қилмасанг ҳар ишингни эҳтиёт ила,
Қачон юз бергай, ўғлум, бу жаҳонда шоду хандонлик.
Оразий

Арасту ҳаким айтади: «Улуғликка эришмоқ ғоятда қийин, аммо хорлик ва забунликка тушиб қолиш жуда осон. Одамларнинг айбини қидириб юрган киши улуғлик даражасига эришолмайди!

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Қишни кўрмаган булбул баҳор қадрини билмайди.
«Оталар сўзи»

Букрот сўзи: «Элдан уялмаган кишининг эл олдида қадри бўлмайди».

Батлимус сўзи: «Хушбахт шундай кишики, у ўзгаларнинг феълу ҳаракатидан ибрат олади. Бадбахт шундай кишики, унинг аҳволидан бошқалар ибрат олади!»

«Махзан ал-улум»

Оғир тош ердан минг азоб билан кўтариб олинади, уни ташлаб юбориш эса жуда осон, усиб мартабага эришиш худди тош кўтаришга ўхшайди. Мартабадан тушиш эса тошни ташлаб юборишдек гап.

Юсуфий

Мажлисда: «Бу ердан тур», демаслари учун жойингни билиб ўтир.

Шараф наслу насаб билан эмас, фазлу адаб бидан топилади.

Суви йўқ анҳорнинг қадри йўқ.

«Оталар сўзи»

ҲИКМАТ. Ой нурли бўлса ҳам, ҳар куни кўринаверганидан қадрсиздир.

Хуррабий

ҲИКМАТ: Агар обрўйим ошсин десанг амалга шундай кишини тайинлаки, у ҳеч қачон сотқинлик қилишга журъат этмасин! Байт:

Обрўйим зиёда бўлсин десанг сен,

Содиқ кишиларга иш буюр ҳар доим!

Ҳар кимса ишонса ўзбилармонга,

Эл аро шарафи кетиб бўлар кам!

Муиниддин Жувайний

Тиларман доимо бедор аниким,

Саодат доимо бедор яхши.

Ҳофиз Хоразмий

Одам нима билан равнақ топса,

Ўшанга ёпишади.

Бола уйнинг зийнати.

Инсон номи ўлмай яшайди такрор,

Ортидан фарзанди қолганда ёдгор!

Юксалиш қийин, пастлаш осон,

Негаки огир тошни кўтариш қийин,

Ташлаб юбориш осондир!
Бахт, давлат қаерда бўлса, унга буйин бер, яраш,
Агар бахтга эришсанг, қайгу билан кураш.
Юсуф Хос Ҳожиб

На мулк билан, на мол билан, шараф фазлу камол билан!
«*Оталар сўзи*»

Агар киши эҳтиром ва эътибор гавҳарини қидирувчилардан бўлса, гавҳар каби яширин бўлсин, токи уни изловчилар орзу ғаввоси билан қўлга киритсинлар. Агар, аксинча, эътибор тамғасини нафс итининг бўйнидан олиб, гадолар каби, қўлини очиб, ўткинчиларга тамаъ кўзи билан боқадиган бўлса, тегармондек саргардон айланиб, қорин тўйдириш пайида бўлса, яхшиси обрў тилашни бир чеккага йигиштириб, тиланчилик қилгани маъқул.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Бахт ҳийла билан топилмайди, бахтиёр бўлмоқни истайсану, кеча-кундуз етасан, ғаввослардан ибрат ол, мақсадга етиш ва марварид топиш учун ўзларини денгиз тагига отадилар.

«*Оталар сўзи*»

Тўртта нарса бахтиёрлик белгиси,
Кимда бўлса ушбу тўрт кўпдир эси.
Асли поклик бахтиёрликка далил,
Бадаслга тожу тахт эрмас ҳазил.
Бахтиёрларнинг иши доим савоб,
Кимки бадбахтдир иши доим азоб.
Қалби покликдир яна бошқа далил,
Кимни қалби пок бўлмас залил,
Умримиз беш кун каби дунёда оз,
Ўйламайдир кимники ақли саёз,
Яхшимас қувмоқ даҳрнинг лаззатин,
Айламоқ лозим эрур эл хизматин.
Фаридиддин Аттор

Бахт емирур нарсанинг тўрт белгиси,
Танбалу нодон — бўлардур иккиси.
Бекасу нокас ила бўлди тамом,
Ушбу тўрт нарса нишондур, вассалом.
Кимки обрў деб иморатлар қилур,
Топган обрўйин ҳам ғорат қилур.
Ҳар киши ўз лаззатини ўйлаган,
Нафсининг айбин демак хаспўшлаган.
Фаридиддин Аттор

Бир кишини амалдан туширдилар.
Одамлар ундан қоча бошлади.
Дўстлар эса алоқани узди.
Байт:
Оғир бўлса ҳар кимсанинг рўзғори,

Ундан қочар бола-чақа, нигори!

Кунлар ўтар, ҳеч ким ундан ҳол сўрамас эди. Тунни кунга улар, дўстларидан эса хабар бўлмади, ҳаёт ўз қилмишидан пушаймон бўлиб, унинг ихтиёрига яна вазирлик лавозимини топширди. Байт:

Беқарор фалакнинг одати шулдир,
Бир кун тортиб олиб, бир кун беради.

Иззати ҳаддин кам эса хуб эмас,
Ҳаддин ортуқ даги марғуб эмас.

Қочиб кетган дўстлари яна қайтди ва юз бурган амалдорлар бош букиб салом айтди. Бир куни танишларидан бири келиб, узр суради ва ўзининг арази ва узоқлашишини ҳаётга тункади. Улуғ киши деди: «Но» кас кишиларга молу давлатинг учун тобеълик қилиш ва аҳмоқ кишиларга бахту иқболнинг учун муомала қилиш одатдир. Узр сурашнинг ҳожати йўқ!» Байт: Нокас кишилар доим дунё ортидан қувар, Билимдон кишиларга бир қайрилиб боқмас ҳам. Пашшаларнинг олдида кўплаб шира бўлса-да, Аммо тери ошловчи уйида кўп бўлмай жам!

Муиниддин Жувайний

Инсон юксак камолотга эришув йўлида ҳаракат қилганидек, ақлий билишга ҳам ҳаракат қилса, ҳеч шубҳасиз ўзи интилаётган сўнгга даражадаги бахт-саодатга эришади.

Абу Наср Фаробий

МЕҲМОН, МЕЗБОН, МЕҲМОНДОРЧИЛИК ОДОБИ

Уйингга меҳмон келса, меҳмонлар миқдори оз бўлса, бирга ўтир. Кўпчилик бўлса ўзинг туриб хизмат қил. Гоҳо уларга: «Қани, нарсалардан еб ўтиринглар» деб таклиф қил, аммо қисташни ҳаддан оширма!

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Меҳмондорчилик қоидаларидан яна бири шундайки, мезбон меҳмонлар ҳузурида одоб билан туради, меҳмонларнинг ҳар бирини эъозлайди, уларга ҳурмат ва эҳтиром кўрсатишдан бирор дақиқа бўлса ҳам тўхтамайди. Меҳмонларга ўзи туриб хизмат қилади. Меҳмон ташқарига чиқса бирга чиқади, кирганида бирга киради.

Маҳмуд ибн Муҳаммад

Уйларига меҳмон қунмайдиган кишилар ёмон одамлардир.

Ҳадид

Меҳмон ҳижолат чекар неча мезбондур таниш.

Меҳмонни эшиккача кузатиб қуйиш суннатдир.

Кошифий

Агар уйингга меҳмон келса «хуш келибсиз» деб очик чехра билан кутиб ол, меҳмонни очик юзлилик билан кутиб олиш, катта зиёфат қилиш билан баробардир!

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Меҳмондорчиликнинг қоидаларидан бири шундайки, меҳмоннинг олдига кираётганда, чиқаётганда ёки таом ейилаётганда очик юзли, ширин сўзли ва хушфеъл бўлиш лозим. Меҳмонлар олдида ҳеч бир ходим ёки мулозимни хафа қилмаслик, қаттиқ гапирмаслик, улар томонидан бирорта айб ёки нуқсон бўлса танбеҳ ва таъна сўзларини айтишдан тийилмоқ лозим. Шунинг учун донолар: «Меҳмондорчиликдаги олий иззат очик юзлилик ва ширин сўзлик» деганлар.

Бахил мезбон меҳмонни ўғри кўрар,

Берганини миннат қилиб юзга урар.

Маҳмуд Кошғарий

Меҳмонларнинг олдида ўз яқинларингни уришма, табассум қилиб ўтир, очик юзлилик киши учун катта неъматдир.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Меҳмон келгач ундан нима ейишини, кўнгли нима тусаётганини сураш лозим. Агар унинг истак ва хоҳишига қараб нарса тайёрланса, меҳмоннинг хурсандчилиги зиёда бўлади. Бироқ меҳмондан: «Бирор нарса ейсизми, бирор нарса олиб чиқайми?» деб сураш жуда ёмон одатдир. Шунинг учун сўрамасдан уйда борини олиб чиқиб, меҳмон олдига қуйиш керак.

Меҳмонга хос бўлган одоблардан бири шундайки, кимки меҳмонга таклиф этса рад қилмай бориш керак. Ўтиришга борганда эса уйнинг юқорисига ўтишга уринмай, уй эгаси қаерни кўрсата ўша ерга ўтириш зарур. Кираётганда ва ўтираётганда таъзиму тавозеъни унутмасин. Ўзлари хоҳламай турган икки одамнинг орасига суқилиб ўтирилмайди, чунки уларнинг суҳбатига тўсқинлик қилади.

Маҳмуд ибн Муҳаммад

Меҳмони йўқ қора уйдан дала-туз яхши.

«Қўрқит Ота»

Меҳмонда улуғ одамлар ўтирган бўлса, овқат улардан олдин қўл узатма, овқат олиб чиқиладиган томонга қарайверма.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Мезбон, уйида овқат тайёр бўлгач, кўп бўлса атайлабдан меҳмон олдига озгина олиб чиқмаслиги ёки ортиқча келтирмаслиги лозим.

Меҳмонни кўп ейишда айбламаслиги керакки, бу меҳмондорчилик қондасига хилоф ва меҳмон ҳақиқага хиёнат бўлади. Қушни уйдан таом чиқса бир қисмини ичкарига болаларга киргизиши мумкин. ёки меҳмон олдига қуйиб, меҳмон қўл артгач, киргазса ҳам бўлаверади.

Маҳмуд ибн Муҳаммад

Меҳмонга борсанг уй эгаси курсатган жойга ўтир, нима келтирса индамай е, мезбон ташқарига чиқса ўрнингдан турма, рухсатсиз нарса қидирма, гоҳ буни, гоҳ уни ушлайверма, аммо китоблари турган бўлса кўриш мумкин.

«Фавоқиҳал-жуласо»

Меҳмонга борганинда уй эгасидан сув ёки тузгина сураб олишинг мумкин. булардан бошқа нарсаларни сўраб олиб ейиш беодоблик ҳисобланади.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Меҳмон хотин-қизлар кириб-чиқадиган томонга қараб эмас, бошқа томонга қараб ўтиргани яхшироқ. Уй соҳибининг рухсатсиз айтилмаган ёки нотаниш одам бошлаб келинмайди. Агар соҳиби хона ишончли ва синалган киши бўлмаса, унда бунинг йўриғи бошқа. Ўтиришга киргач ён-верига кишилар билан ҳол-аҳвол сўралади.

Маҳмуд ибн Муҳаммад

Бир меҳмон: «Меҳмон учун мезбоннинг тўқлигидан кўра зарарлироқ нарса йўқ» деб ҳазиллашган эди.

Чунки меҳмоннинг одцига овқат олиб келинса-ю, мезбон овқат еб, тўйиб олган бўлса меҳмон билан бирга ейишолмайди, натижада меҳмон уялиб, бемалол ея олмаслига мумкин.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Ғам нари тур, шодлиғ тахтида меҳмонман бу кун.

Увайсий

Агар меҳмон яқин дўст бўлса, таклиф қилинмаган ҳолда келган бўлса, унга такаллуф ва ҳашам қилинмайди, бисотида нима бўлса ушани келтириб қўяди, нарса бўлмаса меҳмон қилиш учун қарз олинмайди. Уйида нарса бор бўлса-ю, бироқ бола-чақага етарли бўлса, меҳмонга қўйса, болалар оч қоладиган бўлса, у ҳолда ҳам меҳмонга қуйилмайди. Меҳмон келдими, тезда овқат олиб чиқишга уринилади, кутдириб қуйилмайди, даъват этилганларнинг кўпчилиги келмаётганлари кутиб ўтирилмайди.

Маҳмуд ибн Муҳаммад

Мусофир дили шикаста меҳмоннинг,
Дилини шод айламоқ меҳмона яхши.

Камий

Меҳмонга овқат тезда келтирилади. Ҳотам Осим шундай деган эди: «Беш ишдан бошқа ишда шошилиш ёмон хислат. Бу эса қуйидагилар: таом келтириш, ўликни кумиш, эрга бериш, гуноҳдан кечиш, қарзни адо қилиш!»

Маҳмуд ибн Муҳаммад

Ётни ёрлақагин ва емиш бергин,
Мусофирни эзгу тутгин, эй билағон доно.
Юсуф Хос Ҳожиб

Чақирилмаган ерга келган меҳмон, супурилмаган ерда ўтиради.
Меҳмон севган кишининг емиши бол бўлади.
«Оталар сўзи»

Дўстлар билан меҳмонда ейилган таом лаззатли бўлади. Аждодларимиз дастурхонга биратула барча неъматлардан келтириб қуйишни одат қилганлар. Бунинг сабаби шуки, ҳар ким ўзига ёққан нарсадан ейди. Хабарлардан маълум бўлишича, киши эрталаб бирор нарса емаса касалга чалинади. Эрталаб чой ичилмаса, бош оғришининг сабаби ҳам шу.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Ётни эзгу тутса, эр кўзи ёришади.
Мусофирни эзгу тутса, овозаси ёришади.
Юсуф Хос Ҳожиб

Икки нафарнинг овқати уч нафарга етади.
Яхши одамнинг меҳмони кўп бўлади.
«Оталар сўзи»

Бир улуғ кишини меҳмонга айтганларида «Таклифингни уч шарт билан қабул қиламан! Биринчиси шуки, бозордан атайлаб нарса сотиб олмайсан. Иккинчиси шуки, уйингда борини атайлаб яширмасдан олдимга қўясан. Учинчиси шуки, аёл ва болаларингнинг ҳақини менга едирмайсан!» — дер эди.

Бировким сенга бўлса гар меҳмон,
Ишинг бормидур — меҳмон кўнгли қон.
Хиромий

Бир кишининг уйига бир неча меҳмон келган эди. Мезбон уларни яхшилаб меҳмон қилди. Овқат еб, чой ичиб бўлдилар. Улар яна узоқ ўтиришди ва туришни ҳали хаёлларига ҳам келтиришмасди. Уй эгасининг меҳмонларга рухсат бергиси келар, аммо бекорчи меҳмонлар ҳеч қузғолмс эдилар. Мезбон: «Энди сизларга рухсат» дейишга ҳеч ботина олмасди. Улар тушунишармикан деб, либосини ечиб, оёқларини узатиб ўтирди. Меҳмонлар шунда ҳам кетиш ҳақида оғиз очишмади. Шунда у эшигини очди, ичкари ҳовлига қараб, ўз хотини билан гаплашаётган киши бўлиб: «Ҳозир-ҳозир туришяпти!» деди

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Бир куни бир азиз кишининг уйига бир қоп қовун олиб келишди. Меҳмонлар қовундан бир-иккитасини сўйиб едилар. Азиз киши бетоқат бўлиб, қолган қовунларни ичкарига киргизишни буюрди. Ўтирганларнинг ичида бир зукко табиатли киши бўлиб, у ҳам ўрnidан тура бошлади.

— Сен қаёққа? — деб сўради ундан.
— Ичкарига болалар билан қовун ейишга! — деб жавоб берди у.
Маҳмуд ибн Муҳаммад

Муғийра ибн Абдуллоҳ ас-Сақафийнинг дастурхонига эчки боласининг пиширилган гўшти қўйилган эди. Унинг ёнида бир араб меҳмон бўлиб, у эчки гўштини шиддат билан ейишга киришиб кетди. Буни кўрган Муғийра:

— Уни ғазаб билан ейишингга қараганда онаси сени бирор марта сўзганга ўхшайди! — дейди.

Араб ҳам унга:

— Сен меҳрибонлик қилиб, емай ўтиришингга қараганда, унинг онаси сени эмизганга ўхшайди! — деб жавоб берибди.

Муҳаммад Зеҳний

Бир ёш бола катталар билан меҳмонда бир товоқдан овқат ер эди. Овқат иссиқ бўлиб, боланинг қўли куйиб ея олмади. Сўнг йиғлашга тушди.

— Нега йиғлаяпсан? — суради ундан.

— Овқат иссиқ экан, ея олмаяпман, — деди бола.

— Бўлмаса бироз сабр қил, совийди, — дейишди унга.

— Сабр қилишга-ку қиламан-а, аммо сизлар тўхтаб турмайсизлар-да! — деди бола.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Меҳмон риоя қилиши лозим бўлган одоблардан яна бири шуки, меҳмон мезбонга иш буюрмасин. Чунки буюрган ишини бажариш мезбон учун оғир бўлиши мумкин. Агар меҳмон қандай овқат қилиб бериши ҳақида сўраса, енгил овқатни танласин. Улуғ кишилар доимо шундай қилишган.

Маҳмуд ибн Муҳаммад

Меҳмонли уй баракали уй.

Меҳмонсиз уй суви қуриган тегирмонга ўхшайди.

«Оталар сўзи»

Меҳмондўст бўлмаган одамдан яхшилик кутилмайди.

Ҳадис

Меҳмон келса ўтқазгил,

Ҳордиқ олиб тинч бўлсин.

Оти ҳам ёруғликда

Арпа, сомонга туйсин.

Маҳмуд Кошғарий

САБР, ЧИДАМ, ҚАНОАТ, УМИД БАЁНИДА

Сабр қилсанг агар, сабрдан бешак,
Давлатинг кўпаяр бунга қилма шак.
Сабрингни қилмасанг суст ила маҳол,
Оҳиста ёр бўлар бахт ила иқбол!
Сабрни ўзингга айла-ю шиор,
Ва сабр йўлида тургин барқарор!
Низомий Ганжавий

Сабринг аввали аччиқ, охири эса ширин!
Муҳаммад Зеҳний

Билгилки, сабрда хосият ва манфаат кўп. Сабр шундайки, мусибат ва бало айемида дод-фарёд қилинмайди, қовоқ солинмайди, юз ўзгартирилмайди. Унинг яна бир куриниши шундайки, одамлар орасида бечоралиқдан шикоят қилинмайди, тоқат ва чидам қулини тутати.
Муҳаммад Жабалрудий

Сабр ила барча эшиқдур кушод,
Сабр ила эранлар топди мурод.
Гулханий

Оғирчиликда сабр қилиш энг улуғ неъмат!
Муҳаммад Зеҳний

Сабр қилган киши бир кун топар ком,
Сабрсиз қиз эрга еднимас мудом.
Мурданинг бошйда солмагин кўп дод,
Мурда бабр тилар, наинки фарёд.
Отни ўргатмоқчи бўлсалар мудом,
Шошиб эмас, аста қилинади ром!
Низомий Ганжавий

Ишга шошиб киришма, сабр қил, эҳтиёт бўл,
Шошилиб қилинган ишнинг охири вой бўлади,
Шошилиб қилинган ишлар нечоғли ярамас бўлади.
Шошқалоқлик барча адашган кишилар иши.
Юсуф Хос Ҳожиб

Оч бўлсангда оч кўрунма, тамаъгирлик қилма.
Муҳаммад Сиддиқ Рушдий

Кимики шошилмай, сабр, қаноат билан иш қилса, қилган иши тўғри чиқади.
Ҳадис

Ранжу гам юз берса, қилма кўп фарёд,
Ундан ҳам баттари келмасин бошга!
Муҳаммад Жабалрудий

Сабр билан банддан қутулар киши,
Сабр калит эрур бекилса иши.
Сабр қилмоқ била талх бўлса комим,
Сабр каъбаси де сен менинг номим!
Низомий Ганжавий

Қачон қаҳринг келса, ўзингни тут, бардошли бўл,
Сабрли кишининг севинчи олдида.
Киши сабр қилса, бузилган ишини тўғрилайди.
Киши сабр қилса, ўз тилағини топади,
Сабр қилиб тургувчи оқ қушни тутуди
Юсуф Хос Ҳожиб

Сабр — бу барча меҳнат ва оғирликни ёнгиш ва чидамдир. Бечора ва ночор бўлса-да, ўзини бадавлат кишидек тутиш, кўринган кимсага аҳволи ҳақида ши-коят қилавермаслик, гамли айемда ҳам ўзини хандон ва очиқ юзли қилиб кўрсатишдир.

Муҳаммад Жабалрудий

Сабрли одам узоқ яшайди.
Сабри кўпнинг дўсти кўп.
Ёмон кунда сабр қилган киши яхши кунга тез етади.
«Оталар сўзи»

Яхшидур қониъу қашшоқу ғани тамаъидин,
Тутти бу важҳдин оини қаноат шуаро.
Комил Хоразмий

Қаноат ақлли одамларнинг фазилатидир. Аммо қаноат қилиш ризқ қидириш ва касб билан шуғулланишдан тийилиш ва ортиқчасига интилмасликдир. Қаноатли одам доимо зиёфат ичида ва завқу сафо орасида юрган кабидир. Чунки қаноат йўлини тутган одам ҳар нарсага қайғу ғам чекавермайди. «Фалончи уни олибди, пистончи буни олибди, мен ҳам олишим керак, нега унда бўлади, менда бўлмайди», деб жонини койитавермайди.

Муҳаммад Ҳусайн

Равнақо, кунжи қаноатдин этиб ўзи фароғ,
Югуриб ит каби қилмоқ талаби мол недур.
Равнақ

Қўлингни силка-ю боқма жаҳонга,
Қаноат айлагин битта қоқ нонга!
Низомий Ганжавий

Ризоу сабр йўлида булунг собитқадам, аҳбоб.
Комил Хоразмий

Доно кишилар: «Қаноат туганмас бойликдир, қаноатли киши ҳеч қачон камбағал бўлмайди, чунки уни ҳеч кимга иши тушмайди. Қаноатсиз киши эса гадойга ўхшайди, унинг ҳамма нарсаси бўлса ҳам кўзи туймайди, кўпроқ топишга интилади, нарса учун одамлар олдида бош эгади», — дейдилар.

«Махзан ал-улум»

Сабр била боғлиқ иш очилур,
Ишда ошиққан кўп тойилур.
Навоий

Бировнинг олдига боргандан нон деб,
Уйда жим ўтирган яхшидир жон деб.
Ҳар ким тамаъ йўлин тутса агар пеш,
Оқибат бир куни булғуси дарвеш!
Низомий Ганжавий

Қаноат қил, эй нафс, андакка ҳам,
Ки келтургуси ҳирс бешак алам.
Алмаий

Хасиснинг хонидан егандан ҳалво,
Уйингда қотган нон еганинг авло.
Шод бўлса қаноат бирла ҳар киши,
Ўлгунча бўлмаган асло ташвиши!
Низомий Ганжавий

Ҳар на ишинг битмаса тоат била,
Ҳосил бўлур сабру қаноат била.
Саид Қосимий

Чархи фалак неча менга қилса жабр,
Мен қилайин ушбу бало ичра сабр.
Дурбек

ҲИКМАТ. Дил бойлиги ва руҳ озиғи уч нарсададир: биринчи илмда, иккинчи ризода, учинчи қаноатда! Байт:

Дунё неъматини айласанг ҳавас,
Илм, қаноатга интил ҳар қачон.
Бундан бошқасига тамаъ нодонлик,
Бошқасини излар ким бўлса нодон!
Муиниддин Жувайний

Сабр била топқасен охир мурод,
Ғам еган одам бўлур, албатта шод.
Дурбек

Қаноатли киши оч ва яланғоч бўлса ҳам бойдир.
Доно бўлса ҳам амирдур.
«Махзан ал-улум»

Агар дунёда энг яхши лаззат мавжуд бўлса, у ҳам қаноат лаззатидир. Қаноатли киши роҳатда яшаши билан бирга бошқа кишиларга ҳам яхши муомалада бўлади, уларни ҳам ўзи каби шодлик сари етаклайди. Бошқалар ҳам қаноатли кишини ҳурмат қилади.

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Сабр била банда топар коми дил,
Коми дил истар эсанг, сен сабр қил.
Дурбек

Улуғ кишиларнинг ёқимли хислатларидан бири қаноатдир. Қаноатли киши ҳеч қачон хор бўлмайди. Аксинча кишида қаноат бўлмаса топган-тутганига сабр қилмай, кўпига интилса оқибат хорлик тортади. Шунинг учун ҳам шоирлар дейдилар:

Бўлса агар суву парча қотган нон,
Ўзга косасига кўз тикма инсон.
Бўлсанг агар тожу тахт учун муҳтож,
Заминни тахт деб бил ва қуёшни тож.
«Махзан ал-улум»

Топар кимса сабр айламакликдин муфид,
Эрур сабр хурсандликка калид.
Хиромий

Азизим, ҳар ким қаноат бойлигига эга бўлса кимсага ялинмайди. Ҳар ким хирс балосига мубтало бўлса, унинг ҳаёти доимо озор ичидадир.

Хожа Самандар Термизий

ҲИКМАТ. Қаноат меваси роҳат, камтарлик меваси муҳаббат.

Байт:

Қаноат айлагин, эй ҳушёр киши,
Қаноат роҳатдан беради нишон!
Мажидиддин Хавофий

Қаноатли кишининг ҳамиша қорни тўқ.

«Оталар сўзи»

Кеча-кундуз тилайдурман худойимдан саодатни,

Ки даф айлаб тамаъ утин ўзи бергай қаноатни.

Сайёдий

Қаноатнинг яна бир қуриниши ейиш-ичишда билинади. Озгина овқат ейишга қаноат қилган киши кам касал бўлади. Байт:

Кўп ема гўрдаги қуртлар мисоли,
Оз ерга бел боғла гўё чумоли,
Бир табиб бир куни бир ажиб ҳикмат,
Эл учун айтганмиш қилиб марҳамат:
«Егин, ичгин доим кўнгул тортгунча,
На фақат буғзингдан тошиб ортгунча!»
«Махзан ал-улум»

Сўрадилар: «Қаноат нима?» Айтди: «Бировларнинг қулидаги нарсани кўриб маънос бўлмаслик. Таъмагирликдан қочиш, чунки таъмагирлик албатта камбағаллик сари етаклайди!»

Муҳаммад Зеҳний

Мен деб эдим атайин сабр маконин,
Нодон элким, айлади вайрон қаноат.
Увайсий

Хомтамаъ одами одам дагул,
Ақлу басорат била ҳамдам дагул.
Саид Қосимий

Киши учун энг фойдали диоли ёритувчи нарса қаноатдир. Энг зарарли ва нафратли нарса ҳирс ва ғазабдир.

«Жовидони хирад»

Сабр-бардош — Оллоҳдан, шошқалоқлик шайтондан.
Ҳадис

Ҳар кимса борига қаноат қилса,
Ажабланма, тушмас бировга иши.
Юрагида кимни тамаъ бўлмаса,
Ҳеч кимсадан бўлмас қўрқув, ташвиши!
Муиниддин Жувайний

Сабр шундай бир кучли нарсадирки, ғазабни шижоатга, шиддатни ҳалимга, катталикни тавозеъга, ймонликни яхшиликка айлантирмакликка қуввати етар.

Абдулла Авлоний

Оз овқатга қаноат қилмоқнинг фазилатларидан бири шундаки, одамнинг илм ва ҳунарга бўлган интилишида дангасалик ва ҳафсаласизлик қопламайди, ошқозон овқатни ҳазм қилишдан ожиз бўлмайди, кишининг сезги аъзоларининг сезувчанлиги бузилмайди. Байт:

Сув гарчи бўлсада ширину зилол,
Ортиқча ичилса келтирар малол
Тароқни курдингми минг тиши бордир,
Ҳар сочга чанг солиб доимо хордир.
«Махзан ал-улум»

ҲИКОЯТ

Ўқигандим, икки зийрак бир юртда,
Бир чашма қошига келган вақтда.
Бири оз ичишдан улди ногаҳон,
Бири кўп ичишдан таслим қилди жон.
Еб-ичиш йўлини билмайин қандай,
Очлигу тўқликдан улдилар шундай.
Қутулай десанг гар тезда улмоқдан,
Қорнингни шиширма ортиқ емоқдан.
Низомий Ганжавий

Ҳар киши замона ҳодисаларининг зарбасига сабр этса, албатта, умид уқи мурод нишонига тегар. Сабр қилувчига балолардан ҳеч зарар етмас. Чунки сабр шодмонлик калитидир ва роҳат эшиги бундан бошқа калид билан очилмас.

Кошифий

Машхур садафсен, гавҳари ноёб эрур кўнглинг,
Мусаффосен бу хижрон шомида моҳтоб эрур кўнглинг.
Увайсий

Машхур Юнон исмли ҳақимнинг олдида бир киши: «Инсон учун ўз орзусига етишдан буюк саодат йўқ!» деб қолди. Шунда Юнон унга: «Оз-кўпга қаноат қилиб яшашдан кўра буюкроқ бахт йўқ!» деб жавоб берди.

Муҳаммад Зеҳний

Ташлагил ҳирсни, қаноат пеша қил,
Шум ўлимнинг панжасин андеша қил!
Фаридиддин Аттор

Икки тоифа одам бўлади: бири топганига қаноат қилмай қидиришда бўлади, иккинчиси эса тополмайди, бироқ қидиришда бўлади.

Қаноатли киши қийинчиликка, виждонли киши бечоралик куйига тушмайди.
«Оталар сўзи»

Сабр билан ишлар битар, шошқалоқлик бошга етар.
Кошифий

Очликнинг ғамидин урма бошингга тош,
Урёнлик учун олма икки кўзингга ёш.
Қонё булу узни ҳақга таслим этгил,
Тўппи топилур агар эсон бўлса бош.
Рожий

Ҳақимларнинг айтишича, қийинчилик пайдо бўлганда доду фарёд қилиш ўрнига ва бу воқеадан дўсту душманларни хабардор қилишдан кура, сабр ва чидам йўлини ихтиёр қилиб, қаноатни шиор қилмоқ яхши. Негаки бундан хабар топган дўстларнинг кўнглига хижолатлик тулади, душманлар эса хурсанд бўлади. Шунинг учун чидам йўлини тутиб,бу балодан қандай қутилиш йўлини уйлаш керак.

Абдулбаракот Ҳодирий

Қаноатли қул озод, озод тамагир эса қулдир.
Умидсиз одам равнақ тополмайди.
«Оталар сўзи»

Неча ким қуш ҳавода қанот урса,
Бўлур тушмоққа охир тур қурса.
Қойиқ оқғон сув кўпруklar йиқар тарк,
Сан ақрунлуқ бирла бунед қил барк.
Уруғниким солар ерга экинчи,
Сабр бирла бошин кўтарур экинчи.
Ошуқғон терк орар, югуриб йўл олмаз,
Ким ақрун сурса тун-кун борса толмаз
Қутб

Нафс йўлига кирган киши расво бўлур,
Йўлдан озиб, тойиб, тўзиб, гумроҳ бўлур.
Нафсинг сени охир дамда гадо қилғай,
Дин уйини ғорат қилиб, адо қилғай,
Оқил эрсанг, нафси баддин булғил безор.

Аҳмад Яссавий

Худойим ҳар не берса қил қаноат,
Юракни қилма миннатдин жароҳат.
Бу меҳнат бирла топсанг парча нон,
Кишининг миннатидин улдур осон.

Сўфи Оллоёр

Одамийга сабру қаноат керак,
Сидку иродат ила тоат керак.

Саид Қосимий

ТАКАББУРЛИК, ХУДБИНЛИК, ҒАРАЗ, РИЁ, КАМТАРЛИК, ТАМАГАРЛИК

Кучинг борки кибрга бўлма йўлдош,
Кибр бир кун кўзингдан тўккуси ёш.
Такаббур бўлмаса одам жаҳонда,
Яшар иззатдаю, бўлғай омонда!
Муҳаммад Ҳусайн

Худойим ҳар на берса қил қаноат,
Юракни қилма миннатдин жароҳат.
Бу меҳнат бирла топсанг парча нон,
Кишининг миннатидин улдур осон.
Сўфи Оллоёр

Кимдаким манман деб, ўзини баланд тутса, уни на халқ, на тангри севади.
Аҳмад Югнакий

Кибрнинг либосини ечгил устингдан,
Бир кун қилмасин зор ила ҳайрон!
Муиниддин Жувайний

Кибр ва гурурдан узоқ бўл, кибр кишини эл орасида хор, беқадру беэтибор қилади.
Муҳаммад Ҳусайн

Чун қадам кўйдинг бу йўлға бўлма бематлаб вале,
Фаҳри зиллат бўл, талашма ғурбати мансаб вале.
Анбар Отин

Эй ўғил, ҳар кимда бўлса ушбу тўрт, Бошқа бир тўрт туғилур нохушу мурт. Кимки худбиндир охир расво бўлур, Серғазаб доим пушаймондан ўлур. Ҳам такаббурнинг кўпаюр душмани, Сарғаяр хорлик туфайли бу тани. Чунки хорлик кимсада пайдо бўлур, Шумлиғидан эл аро расво бўлур. Жаҳлини ютмас эса ичга киши, Доимо пушаймон емоқдир ташвиши. Кимни кибрдин баланддур гардани, Айланур дўстларни бари душмани!
Фаридиддин Аттор

Такаббурга салом берма, саломга жавоб қайтариш унга оғирлик қилади, жавоб бермагани эса сенга оғир туйилади. Ростгўйлик охират кунида нажотга муяссар қилур.
Кошифий

Қилма ҳаддингдан тажовуз, топмайин десанг шикаст,
Кибр ила мағрурлар, кўрдингми, қандог бўлди паст.
Оразий

Худбин бўлма, худбин самарсиз бўлар,
Ҳунарбин бўл, худбин ҳунарсиз бўлар.
Дононинг огзидан чиққан сўздир кон,
Осмону ердан ҳам улкан бегумон!
Муҳаммад Зеҳний

Тор кўнгуллик беклар, манман деманг, кенглик қилинг
Тўқсон икки бовли ўзбек юртидур, тенглик қилинг.
Бирни қипчоқу хитоу, бирни юз, найман деманг,
Қирқу юз, минг сон бўлиб бир жон ойинлик қилинг.
Турди

Худбинлик инсонга заволлик келтиради. Кимки худбин бўлса халқ назаридан қолади. Эй азиз, агар сен инсон бўлай десанг худбин бўлма, йўқса сен ўз жонингни хатарга ташлаган буласан. Агар сен улуғликни хоҳласанг камтарлик йўлини тут! Шеър:

Ўзни паст олди-ю усиб чиқди дон,
Қамиш бош кўтариб эзилди гирён!
Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Қилсанг такаббур шармандадурсен,
Ҳар гову хардин ҳам гандадурсен.
Толиб Толибий

Инсон ўзини бошқалардан ортиқ деб билмаслиги, ўзини ақлли, ўзгаларни ақлсиз деб тасаввур қилмаслиги, ҳар қандай яхши ишни ўзига лойиқ ва ўзгаларга нолойиқ деб ҳисобламаслиги зарур. Борди-ю юқорида айтилганларга йўл қўйса, демак, бу худбинлик бўлади. Худбин одамлар ўз камчиликларини курмайдилар, кўрсалар ҳам уни камчилик деб ҳисобламайдилар ёки тан олишни истамайдилар. Бошқаларнинг камчилигани куриб қолсалар, шов-шув кўтаришга уринадилар. Байт:

Яхшилар айбидан кўз юмгин ҳар он!
Ҳасад кўзи билан боқмагил зиён.
Ўз айбинг курмоққа юз марта кўз оч,
Ўзгага бир бор ҳам кўз очишдан қоч!
Муҳаммад Ҳусайн

Ғурур этма аслинға, қил касби фазл,
Эрур мўътабарроқ насабдин ҳасаб.
Мунис

Минсанг, эй шоҳ, фалак маркабини кун янглиқ бўлма мағрурки, ул ашҳаб эрур асру асов.
Мунис

Таъмагирлик уламолар қалбидаги ҳикматни ҳам кеткизади.
Ҳадис

Ҳар кимсага менсимаслик назари билан қарама,
ҳар бир ожиз чумолига ҳақорат кўзи билан боқма.
Эҳтимол уларнинг куринишлари аянчли бўлса-да, вужуди одамийлик хислати билан лиммолимдир.

Шеър:
Каттакичик бу йўлда бир-бирига муҳтождир,
Баъзан ўргимчак ини пинҳон тутар одамни!
Ерга қўйган бошини ердан дона олади,
Кимки бурнин кўтарса, қонатиб олар уни.
Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Найза бўлб тузлигинин сарбаланд,
Чирмаш учун банд аро қолмиш каманд.
Навоий

Биров сени ўзингда йўқ сифатлар билан мадҳ этса, ундай одамга ишонма, чунки ўша сенда
йўқ ёмон сифатлар билан ўзга ерда сени ёмонлашга қодир.
«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Қайдаким чубчуқ малахни кўрса бўлур шаҳбоз,
Вале шаҳбоз олдида бордур малаҳдин ҳам забун.
Пошшоҳўжа

Ҳар қуш ўз овозидан шодланади.
«Оталар сўзи»

Кимки бировни унда йўқ яхши сифатлар билан мақтаса, бу мақтов эмас, балки хавф, яъни
унинг устидан кулиш билан баробар.
Муҳаммад Ҳусайн

Айбни айлаб хазар қил,
Огаҳий касби ҳунар,
Ким эса жинси бўлмоқ эмас маъюб хўб.
Огаҳий

Ўлгандан сўнг мақталиш иккинчи ҳаёт, тирикликда ёмонланиш эса ўлимдир.
Одамни унда йўқ сифатлар билан мақташ ўта таҳқир этишдир.
«Оталар сўзи»

Камтарлик дарахтин ўтқазсанг агар,
Муҳаббат мевасини ейсан ҳар қачон!
Муиниддин Жувайний

Қор қанча қалин ёққани билан ёзга етмайди.
«Қўрқит Ота китоби»

Одам ўлгон зеби зоҳирдин эмас,
Кимки андин фахр этар, одам эмас.
Навоий

Чекмасмен оқшомлар шамнинг миннатин,
Чунки, фикрим шамдан шуълалироқдур.
Паҳлавон Маҳмуд

Бир доно шундай деди: «Риёкорлик билан қилинган яхшилиқдан ҳеч кимга билдирмай,
хилватда қилинган гуноҳ афзал!» Байт:
Риё билан эл кўзида бўлгандан, яхшироқ
Хилват ичра май ичиб, юзлаб гуноҳ қилганинг!
Абдулбаракот Қодирий

ҲИКМАТ. Иккиюзламачи дўстдан қотил душман яхши!

Байт:

Дўст улки, доимо ростни гапирар,
Душман эса айбинг тутади пинҳон!

Муиниддин Жувайний

Такаббурлик калтабинлар ва инсонийлик тариқидан чиққанларнинг хислатидир.

Кошифий

Фаразгўйга салом беру қоч!

Танқид бўлмаган ерда юксалиш ҳам бўлмайди.

«Оталар сўзи»

Ғийбат қилувчилар ўлимтик егувчи қуртларга ўхшайди.

Кошифий

Қайда курсанг кўнгли синуғ марҳам бўлғил,

Андоқ мардум йўлда қолса ҳамдам бўлғил,

Уммат бўлсанг ғарибларга тобеъ бўлғил,

Оят, ҳадис ҳар ким айтса, сомеъ бўлғил.

Аҳмад Яссавий

Мўмин кишида қуйидаги икки хислат бўлмаслиги керак: бахиллик ва ахлоқсизлик.

Ҳадис

ПАНДУ НАСИХАТГА ҚУЛОҚ ТУТИШ ВА МАСЛАХАТЛАШИБ ИШ КЎРИШ

Бирон ишни қилмоқчи бўлсам, кенгашиб олиб, кейин Қуръондан фол очардим ва Қуръон ҳукми билан иш қилур эрдим.

«Амир Темур ўғитлари»

Носиҳи содиқ эрурки беғараз,
Бил анга оламда топилмас эваз.

Навоий

Насиҳатнинг яхшиси шундайки, у одамни ёмонликдан узоқлаштиради.

«Оталар сўзи»

Ҳар кимнинг феълу атворида нуқсон бўлса, унинг қилган насиҳатини ҳеч ким қабул қилмайди. Байт:

Сўзларингни эшитмаса ҳеч кимса,
Беҳудага чекма жабру жафони.

Ўз нафсингга уқи аввал насиҳат,
Бузмай юрсин токи аҳду вафони!

Мажидиддин Хавофий

Айда мустаҳкам ишингни эй улуғ ўғул,
Ҳар на ким ҳикмат эли дер айла қабул.

Оразий

Бир ҳаким зарурат юзасидан бир ҳоқимнинг олдига борган эди. Ҳоқим унга: «Мен учун бир икки оғиз панду насиҳат сўзларини айтсанг, токи ундан ўзимга хулосалар чиқариб олсам», деди. Ҳақим унга шундай жавоб берди: «Панду ҳикматни эшитиш жуда осон, аммо уни амалга ошириш қийин. Панду ҳикмат ҳар ким учун ҳар хил таъсирга эга. Панду ҳикмат нодон учун шур ерга ёққан емгир, олим учун жилови йўқ от, адолатли бўлмаган подшо учун емғири йўқ булут, инсофли ҳоқим учун сурур ва бахт тулпоридир!»

Ҳоқим бу сўзларни зарҳал билан ёздириб қўйди ва доимо уни ўқиб турадиган бўлди.

Абулбаракот Қодирий

Ҳеч бир ишни донишмандлар билан маслаҳатлашмасдан бурун бошламагил.

Кошифий

Эй ўғул, бўлма ёмонлар улфати,
Толиби дунё, аёл ҳамсуҳбати.
Меҳри дунё оташи сўзон эрур,
Ҳам ёмон улфат балойи жон эрур.
Заҳри бор дунёни гуёки илон,
Гарчи зоҳирда эрур нақши аён.
Кўринур зебо ажаб қилсанг назар,
Заҳридан жонга бироқ бордир хатар,
Золи дунё бил келиндек безанур,
Ҳар замон янги куёв деб изланур.
Мақбул улдурки, бу жуфтдан бўлса тоқ,
Орқасин ўгирсаю, қилса талоқ.

Ул куёвга боқур кулиш билан,
Сўнг ҳалок қилгай заҳарли тил билан!
Фаридиддин Аттор

Бир ҳаким айтди: «Йиғилиш ёки ўтиришда баъзи кимсаларга насиҳат қилиш тўғри эмас. Аввало ул кишининг феълу атворини ҳисобга олмоқ зарур. Шундай кишилар бўладики, насиҳат қилсанг ва айбидан огоҳ қилсанг, ўз камчилигини оғзингдан эшитиб билиб олади. Лекин раҳмат айтиш ўрнига сенга бир умр душманлик қилиб юради!»

Абулбаракот Қодирий

Машваратсиз, бетафаккур қилса ҳар иш ҳар киши,
Ул кишининг оқибат бўлғай паришонлиқ иши.
Толиб Толибий

ҲИКОЯТ. Бир дўстим олдимга келиб, деди: «Менга насиҳат сўзларидан айтиб, бир маслаҳат берсанг! Мен унга дедим: «Эй рафиқ, менинг ҳам дилимда шу нарсага етмоқ ранжи, насиҳат ганжини топмоқ ранжи бор!» Мисра:

Айтгил, менинг учун қилсин насиҳат!

Лекин ҳакимларга тақлид қилиб, бир неча оғиз сўз айтишим мумкин. Шояд ўша сўзлар сенга таъсир қилса:

Амал қилмас эсанг айтган сўзимга, Қабул қилмас эса ўзга ажаб йўқ!

«Улар қайси сўзлар?» — деб сўради у. «Кам егин,— дедим унга, — токи ўзинг ранж тортмагайсан. Кам ухла, то идрокинг маънодор ганжни фаҳмлашдан ожиз бўлмагай. Кам емоқ яна кам демоққа боғлиқдурким, кам ейилган вақтда кишида гапириш учун қудрат ва ҳавас кам бўлади». Қитъа:

Душманингдир нафси амморанг,
Кўчайишга йўл қўйма асло!
Ҳаддан ортиқ оч қолдирма ҳам,
Тўйдирмагин ортиқча аммо!
Қочиб кетса бўлар душман қўлидан,
Агар душман ўзимда бўлса найлай!
Ҳаким Қооний

Носихо дарди дилимни билмасанг, маъзурсан,
Чунки билмайдур, бале, соҳилдаги ҳоли ғариқ.
Гадоий

ҲИКМАТ. Қилинган насиҳат қабул шарафига мушарраф бўлмаса бунинг илллати кўпроқ насиҳатгўйнинг нўноқлигига боғлиқ. Чунки олим комил бўлса, қилаётган ваъзу насиҳатининг остида бирор ғарази булмаса, эшитувчининг қабулига муяссар бўлади. Байт:

Насиҳатнинг таъсири бўлмаса ҳеч кишига,
Таажжубмас, дилида ғарази бор кишининг.
Яхши камон бўлса-ю, камонгар уста бўлса,
Ўқи нишонга тегмай қолмас зинҳор кишининг.
Мажидиддин Хавофий

Бўхл элига демагил, эй зубдаи даврон сўзунг,
Ҳайф этар, қадрини билмай, сифлаи нодон сўзунг.
Комил Хоразмий

Бир ҳаким ўз ўғлига шундай насиҳат қилган экан: — Эй ўғлим. Қилаётган ишингда кичкина гуноҳ бўлса ҳам уни кичик деб ҳисоблама. Одамларга яхшилик қилишнинг толиби бўл, бу ишингдан сенга фойдалар етади. Кучинг борлиги учун душманни ҳадеб эзаверма, жонидан тўйгач пайт пойлаб, ўзингни ҳалок этади. Бировнинг ёлғончи эканини билсанг, гапида жон бордир деб, яна унинг гапига чиппачин ишонма! Шубҳали ва гумонли ишларга қўл урма, сўровчини ноумид ҳолда қайтарма. Ўзингга ёқмаган нарсаларни бировга раво кўрма. Бировга қилинган ҳар бир яхшилик ёки ёмонлик куни келиб ўзингга қайтишини эсингдан чиқарма!

«Жовидони хирад»

Маслаҳат шошмаслик билан, иш эса суръат билан бўлади.

«Махзан ал-улум»

Илм, ҳикмат ўргангин, бўлма мағрур,
Мақтанчоқни шармандаси чиқди, кўр.
Маҳмуд Кошғарий

Азизим, доно одамнинг ҳушёрлари ғафлат шаробидан маст бўлган ёшларга насиҳат ва танбеҳ жазосини беришлари муносиб ҳолдир. Билим майдонининг бедорлари эса ахлоқ кўчасидан адашган беҳабар кишиларга адаб шапалоғини уришлари лойиқ ишдир. Ҳақиқат юзасидан айтилган ҳақ гап гўзаллар юзидан уят терини оқизса-да, шояд улар шу туфайли ўз обрў эътиборлари ҳақида мулоҳаза қилиб, ёмон феълларидан кечишар ва ёмон кишиларнинг суҳбатидан қочишар. Байт:

Терлар чиқди юзингга қилган насиҳатимдин,
Мендан хафа бўлмагин, обрўингни уйлайман.
Ёмон билан кам ўтир, десам терга фарқ ботдинг,
Келажагинг ўйлаб мен ҳақ гапларни сўйлайман!
Хожа Самандар Термизий

Фийсоғурус ҳаким насиҳатларидан сайланма. У айтди:

— Эй азиз, сен доим фозил кишилар билан дўст тутин, уларнинг суҳбатини қидир, ўз нафсингни кўп ейишдан сақла, ғазабланишдан, кўп ухлашдан, қабиҳ ишларни қилишдан қоч! Улимни ҳамиша едда тут, шунга қараб иш қил, касбу маишатда уртача йўл тут.

Яна унинг сўзи:

— Ҳар ким дўст тутишга қодир бўлмаса, душманга қарши иш тутишда ҳам ожиз бўлади. Кишини сўзига қараб эмас, ишига қараб билиш мумкин!

«Жовидони хирад»

Урганишни истамаган кишига насиҳат қилма! Аҳмоққа насиҳат айлаган инсон, Шур ерга уруғни ташлагансимон!

«Оталар сўзи»

Форс донишмандларидан Барзу ал-Ҳақим насиҳатлари. У ёзади: «Ҳар бир нарсанинг пайдо бўлиши учун бир сабаб бўлади. Шунинг учун нимаики пайдо бўлган бўлса, аввало унинг сабабини қидирмоқ лозим, яхши ҳаёт кечириш сабаби мураса, сирнинг ошкор бўлмаслик сабаби бировларнинг сирини очмасликда, иффат сабаби ўзгаларга ёмон ният билан кўз тикмасликда, гина сабаби бадфеъллик, дўстлик сабаби очиқ юзлилик, жудолик сабаби азоб, адоват сабаби хилоф, хорлик сабаби тамаъ, иззат сабаби қаноат, нажот сабаби ростлик!»

«Жовидони хирад»

Насихатчининг калтаги ёмон саломидан афзал.

«Оталар сўзи»

Искандар Юнон заминидан сафарга отланар экан, устози Арастатолисга қараб деди: «Менга насихат бер!» Арастатолис унга деди: «Илм ўрган, ҳар қандай илмни ўрганишдан ор қилма!»
Байт:

Уқишдан тийилма, ўғлим, бир замон,

Бесаводлик ўти куйдирар ёмон!

Агар обрў ва шарафим зиёда бўлсин десанг, ҳақ нарсани ноҳақ дема. Агар равнақ топай десанг, ўз фойдангни уйлаб иш тутма. Ўз айбингни кўришга урин, айбли киши доим хижолатда бўлади. Кимки сени айбингдан огоҳ қилса, унга ғазабингни сочма, балки уни хурсанд қил!

«Махзан ал-улум»

ҲАКИМЛАР ПАНДНОМАСИ

Келтирибдурларки, Искандар Зулқарнайн кунлардан бир кун Арасту, Афлотун ва Буқротга ҳикматли сўзларни ўз ичига олувчи бир «Панднома» ёзишни буюрди. «Мен уларни ўқиб, — деди Искандар, — саво-лимга жавоб топиб, бошимга тушган мушкул ишларимни ҳал қила олай!»

АРАСТУ ПАНДНОМАСИ

Эй Искандар, дилингни илм билан обод қил, илмсиз кишилар билан суҳбат қурма, умрингни беҳуда ўтказма, муваффақиятларингга мағрурланма, ҳасадчиларни уйингга киритма, сийнангни гина-кудуратдан холи тут, бировга нисбатан гина сақлама, ёмонлик қилишдан қоч, яхшилик қилишга интил, яхши кишиларни яхши сўз ва яхши ҳадялар билан сарафроз қил, тарбия таъсир қилмайдиган кишилар билан яқинлик қилмагинки, бури ёки илон аҳён-аҳёнда зарар етказди, аммо зарари ҳалокатли бўлади.

Эй Искандар, биров билан маслаҳатлашадиган бўлсанг ақлли ва доно кишиларни топиб маслаҳатлаш, олийҳиммат кишилардан ёрдам сура. Ҳар бир масалани шу масалани тушунган ва шу масалага дахли бор одамлар билан биргаликда ҳал қил, пастҳиммат кишилардан ҳеч вақт яхшилик қосил бўлмайди.

Эй Искандар, қупол кишиларга қуполликни «ҳадя» қил, куч ва тадбир билан қулга тушириб бўлмайдиган душманни мулоимлик ва ширин сўзлик билан ўзингга мойил эт, бирор ерга элчи юбормоқчи бўлсанг айтмоқчи бўлган масалангни чуқур биладиган ва шу масалада билимга эга бўлган кишини юбор, акс ҳолда ишларинг бузилади.

Эй Искандар, мақтовларга учма, қўли очиқ ва саховатли бўл, бирор ерга етсанг у ердаги синалмаган сувлардан ичма, бирор ерда нотаниш мевага дуч келсанг, унинг фойда, зарарини билмай туриб ема!

Назм:

Ҳар ким доно бўлса ейиш бобида,

Билмаган нарсасин емайди зинҳор.

Бирор йўлда зарар кўп бўлса агар,

Кучи кўп бўлса ҳам юрмайди зинҳор.

Синалмаган йўллар яқин бўлса ҳам,

Синалган узокдан қолмайди зинҳор!

Эй Искандар, сафар ва саеҳатга чиққанда шунчалик юк олгинки, уни кўтариб юришдан ўзинг безор бўлмагин, бунинг устига кучдан ҳам қолмагин. Шароб ичишни одат қилмаки, у

беҳушлик ва гофилликка олиб боради. Ўзинга садоқатли ва вафоли кишиларни ҳамиша азиз тут. Қийинчилик онларида ўзингни маҳкам тут ва умидсизликка тушма. Кимки бировларга ситам қилаверса, ўзи ҳам узоқ яшамайди. Биров сенга ситам қилган бўлса ёки сен бировга яхшилик қилган бўлсанг, ҳар икковини ҳам унут. Тунда берилиб ухлаб, ғафлатда қолма, тун бедорлигини ўзинга давлат деб бил. Муродишта етган вақтларингда ханда уриб кулмаки, атрофда турганларга хунук куринади. Агар иш аксинча бўлса, ғамгинлигингни бировларга биддирма. Бировдан қурқадиган ва жангда ёнгилиб қочган кишилар билан ҳамроҳлик қилма!
Назм:

Жангдан қочиб келган бўлса ҳар киши,
Ўзгага ваҳима солишдир иши.
Зафар ерим бўлсин десанг ҳар нафас,
Ботир кишиларга бўлгин ҳамнафас!

АФЛОТУН ПАНДНОМАСИ

Эй Искандар, дунё ишларини тиғ ва тадбир билан изга солиш мумкин. Аммо тиғ ва тадбир ўзаро бирга бўлса, нур устига нур бўлади. Шунинг учун сенинг ҳар бир мажлисинг ва ўтиришинг доно-ю донишмандлардан холи бўлмасин. Дунёга ибрат кўзи билан қара. Ҳушёр яша, ғафлатга, ортиқча еб-ичишга ружуъ қилма, чунки улардан турли нуқсонлар ҳосил бўлади. Масалан, кўп ейишдан ҳазм аъзолари ишдан чиқади. Кўп гапиришдан эса одамнинг обрўси кетади. Ўлим ҳақ бўлгани учун улмасдан аввал қиладиган яхши ишларингни қилиб қол.

Нечун қоринни деб ҳар ён чарх урмоқ,
Очкўзлик отини ҳар ёнга сурмоқ!

Ҳар бир киши ишини амалга оширишда ақлу тадбирни ишга солиши лозим. Жаҳл ва ғазаб юзидан иш тутмаки, охири пушаймонликдир. Қийин ишда ғамган бўлмаки, барча мушкуллар оҳисталик билан ҳал булади.

Назм:
Барча мушкул ишнинг бордир чораси,
Чигаллар ечилмай қолмайди зинҳор.
Умид ипларини узмагил ҳеч вақт,
Булут қора бўлса ҳамки бегубор.
Ёмғиридан яшнаб гуллайди олам,
Сени ҳам бир куни яшнамоғинг бор!

БУҚРОТ ПАНДНОМАСИ

Эй Искандар, дўстларинг ва ҳамнишинларинг ақлли ва довюрак кишилардан иборат бўлмоғи лозим, бундай кишилардан одамнинг ақли ва довюраклиги ошади. Илмсиз ва феъли бузуқ кишилар ҳар ерда одамга панд беради, бадном қилиб қўяди. Таомни ҳеч вақт ёлғиз ема, кимдир ҳамиша ҳамроҳинг бўлсин. Юртингда ҳар бир кимса ўз топганини ея олса ва биров зулм қилиб, тортиб олмаса бу сенинг обрўйингни ошишидир. Ҳирсга кўнглингдан асло жой берма, бир вақтда овқат ейишни одат қилки, доимий еяверишдан касаллик содир бўлади. Ҳўл-иссиқ ва қуруқ-совуқ нарсалардан тенглаштириб егинки, мижозингни муътадил қилиб туради. Лутфу меҳрибонликни ўзинга шиор қилки, бу сифатлар инсониятнинг энг олий сифатларидир. Молу давлатни ҳам эҳтиёт қилиб ишлатки, уларнинг ҳам алоҳида уринлари бор.
Назм:

Узинг еб, ўзгага берсанг, эй инсон,
Номинг улуғ бўлар, вужудинг инон!
Бирор мақсадга етишни уйласанг, аммо унга етишиш қийин бўлса ҳеч ғам ема, сабрни

маҳкам ушла, золим ва ситамкор кишиларга ёрдам қилма! Назм:

Қиличнинг зарбаси тушмасин бошга,
Десанг зулм қилма кекса-ю ёшга!
Золимлар зулмини йўқот жаҳондан,
Ожизлар қўлини тутгин ҳар онда!

Овқат ейишдан аввал уни ҳазми ҳақида уйла, овқатнинг ширин ва ҳаловатига учиб, ҳазм қилолмай, қийналиб юрма. Сирка еганингдан кейин асло сут ичмагинки, қорнингга оғриқ туриб ҳазм қилишдан ожиз буласан. Сўзни мулойимлик билан гапир, оз га-пир, кўп гапириш гарчи ёқимли бўлса ҳам девоналикдан нишондир. Шеър:

Жимликдан бўлмади ҳеч ким пушаймон,
Кўп гапдан зарарлар юз берди ёмон!

Бойлигингга мағрурланма, унинг усти чиройли кўринса ҳам, ичи ниҳоятда ифлос бўлиб, кишини минг турли балоларга дучор қилади. Барча ишда шошмасдан ўйлаб иш қил. Сирингни ҳаммага айтаверма, илмсиз кишиларнинг айтган гапига ишониб иш тутма, ўтган ишга қайғурма, умрингни зое ўтказма! Шеър:

Дилимда қанчалар сўзим бироқ,
Шакарнинг кўпидан озидир созроқ!
Оз сўздан киши ҳеч бўлмас пушаймон,
Кўп сўздан кишига етади зиён!
Абулбаракот Қодирий

АФЛОТУННИНГ ЎЗ ШОГИРДИ АРАСТУГА ҚИЛГАН НАСИХАТЛАРИ

У қуйидагича буюради:

— Ҳамма илм пайдан бўлиб, қалбинг ҳам, кўзинг ҳам доимо бедор бўлсин, уйқу ва оромни уйлаб бугунги ишни эртага қолдирма, уйқуга етишдан олдин ўтказган кунинг ҳақида сарҳисоб қил, шу куни сендан қандай хато содир будди ёки шу куни сен яхши нарсалардан нимани ўргандинг, шу ҳаққа уйла. Бадбахт шундай ки-шики, ишининг оқибатини уйламайди, гуноҳ ишлардан ўзини тиймайди. Дунёда лаззат топса боши осмонга етиб шод бўладиган, бирорта қайғуга дуч келса ҳаммадан кўра кўпроқ фарёд кўтарадиган олимни олим деб ҳисоблама. Барчани бирдек сев, сержаҳл бўлма, жаҳлингни сочаверсанг бора-бора у сенинг одатинга айланиб қолади. Бугун биров сенинг олдингга муҳтож бўлиб келса, унинг ҳожатини чиқаришни эртага қолдирма. Бирор киши бирорта балога дучор бўлса, унга кумак қулини чуз, ҳар кимнинг гапини тўғри ёки нотўғри эканини билмай туриб, текширмай туриб, ҳукм чиқарма. Дунёда ҳикматдан фойдалироқ нарса йўқ. Ҳаким шундай кишики, унинг сўзи билан қиладиган ишлари бир бўлади. Қайси ишда бўлмасин сусткашлик қилма, яхшилик қилишда чегара бор деб уйлама! Ҳакимлар ҳикматини ёд ол, мол-дунё ҳирсини кўнглингдан қув, ёқимли одоблардан кўз юмма, барча ишларни ўз ақлингга қулоқ солиб, чамалаб сўнг амалга ошир, тубан ишларга қул урма, ҳамма билан гаплашганда ҳам кам-тарликни қўддан берма. Бировни хор санама, ҳамиша адолатни ўзингга шиор қил!

Абулбаракот Қодирий

Келтиришларича, Луқмони Ҳаким асли ҳабаш миллатидан бўлган экан. Унинг келиб чиқиши ва нашъу намо топиши ҳақида тарихчилар ва тазкирачилар жуда кўп нарсалар ёзишган. Биз бу ерда уни келтирамиз десак, сўз узоққа чўзилади. У ўздан қоддирган насиҳатлари билан машҳур бўлган. Унинг табаррук сўзларидан қуйидагилар келтириладиким, у ўз ўғлига наси-ҳат қилиб айтган экан:

— Эй ўғлим, сен доимо сабру чидамни ўзингга йуддош қил, нафсингни куйига кирма, уни қийнашни энг улуғ йўл деб бил, топганишта қаноат қил, керагидан ортиқча топишга интилма,

таомдан очу, ҳикматдан тўқ бўл, одамларга қўполлик қилма, оғзинга нима келса гапираверма, ана шундагина сен турли хил балолардан омон буласан. Одамлар сенда йўқ сифатлар билан сени мақтаса, алданма!

Эй ўғлим, нима гапирсанг ҳикмат ва насиҳатлардан гапир, гапирган гапларингга аввало ўзинг амал қил, ўз касбинг ва мартабангга яраша гапир, одамларни ғазаб пайтида сина, дўстларни эса бошингга кулфат ва муси-бат тушганда сина, доимо ёқимли ишларни амалга оширишга урин, гап гапирсанг далил ва ҳужжат билан гапир, ёшлигингни ғанимат бил, доно кишилар билан ҳамсуҳбат бўл, дўстларингни ҳурмат қил, одамларга очиқ юзлилик билан боқ!

Эй ўғлим, ота-онангни доимо ҳурмат қилиб, хизма-тида бўл, устоз ва муаллимингга жону дилингдан эҳти-ром кўрсат, ота-онадан ҳам ҳурматлироқ деб бил барча ишларда ўртача йўл тут, киришга қараб чиқим қил, сахий бўл, меҳмонни эъзозла, унга тилингни эҳтиёт қил, душмандан бир лаҳза ҳам ғофил бўлма, кам тамаъ бўл, бирор гапни гапиришдан аввал унинг жавобини беришни ўйла, баҳил ва такаббур кишилардан узоқ бўл, қаноатни ҳақиқий бойлик деб ҳисобла!

Эй ўғлим, доимо илм қидирувчи бўл, қайсар бўлма, ўз айтганингда туриб олма, ўзгалар гапини ҳам эъти-борга ол, мураса йўлини тут, ҳамиша одамлар ичида бўл, улардан ажрама, кексаларни ҳурмат қил, барчанй эхтиром билан тилга олгин, кимнинг тузини тотган бўлсанг, унинг ҳақини адо қилишни унутма!

Эй ўғлим, уст-бошингни тоза тут, ким билан гаплашсанг, унинг ўзига лойиқ бўлган гапни гапир, тунда кишилар билан суҳбат қурсанг сўзни юмшоқ ва оҳиста гапир, сўзлаётган вақтингда бир кишига қараб гапираверма, ҳаммага назар сол, кам емоқ ва кам ухламоқ сенинг севган ишинг бўлсин! Ўзингга нимани раво қурсанг уни ўзгаларга ҳам раво кўр, қилган ҳар бир ишинг эса ақлу ҳикмат юзасидан бўлсин! Ўзинг яхши билмаган ва ўқимаган ҳолда бировга ўргатма ва устозлик қилма!

Эй ўғлим, сир сақлай билмайдиган кишиларга, айниқса, болаларга сир айтма, ҳамма ҳам яхшилик қилади, деб ўйлама, кишини нокас ва бахил эканини билсанг ундан яхшилик чиқади, деб хаёл қилма, бировнинг ҳожати тушиб олдинга келса ноумид қилиб қайтарма, ўзингдан катталар билан ҳазиллашма, уйда бор нарсаларингни душман кўзидан яширин тут, ўз ака-укаларингни ҳурмат қил!

Эй ўғлим, бир кўришдаёқ синамай туриб, бировга кўнгил қўйма, ўз қадрини билмайдиган кишилардан яхшилик умид қилма, офтоб чиққунча ухлама, ҳадеб кулаверма, бадном кишиларга суҳбатдош бўлма, кексалар ва улуғ кишилар олдига тушиб олиб, улардан илгари юрма, одамлар гаплашаётган пайтида уларнинг сўзини бўлиб, гап солма, меҳмоннинг олдида бировга ғазабингни сочма, бошингаи эса қуйи солмасдан ўтир!

Абулбаракот Қодирий

|

Кимки маслаҳатлашиб иш тутса, ҳеч қачон пушаймон бўлмайди. Кимки тежамкорлик билан ўртача йўл тутса, ҳеч вақт камбағал бўлмайди.

Муҳаммад Зехний

Бир ҳаким шундай дейди:

— Дўстинг берган маслаҳат туфайли иш тутсанг-у, бироқ натижа ёмон бўлиб чиқса, сен дўстингни маломат қилма, унга: «Сен айтгандек қиламан деб, ишим чаппасидан кетди, нега ҳам сенга маслаҳат солдим-а!» демагин. Чунки яна иш юзасидан ночор унга маслаҳат солсанг, маслаҳати тўғри бўлса-да, оқибати ёмон бўли-шидан қўрқиб, сенга айтмайди.

«Ғавоқиҳ ал-жуласо»

Азизим, мушкул воқеаларда ва оғир ҳодисаларда маслаҳатлашишдан кўз юмиб бўлмайди. Маслаҳат қилмоқчи бўлсанг, маслаҳатни ҳикмат аҳли ва тажриба билан қилки, уларнинг

ақллари ўткир ва фикрлари теран бўлади. Чунончи айтадиларки:

Теран фикрни доим кексалардан қидиргин, Баҳор сувлари кўзда мусаффолик топади.

Тажрибали кексалар шижоатли ёшлардан кўра чора ва тадбирга устароқдирлар. Байт:

Ёшлар билан жангу жадал ичра кир, ёнгиш тадбирин кексадан қидир. Гарчи ёшлар бўлса ботиру чаққон, Аммо кекса дили чорагадир кон!

Хожа Самандар Термизий

Ҳакимлар айтадилар:

— Ақлли киши билан маслаҳатлашсанг, унинг ақли сенга ҳам юқади, ундан кўп нарсани ўрганасан. Киши ўз ақлига суюниб иш қилганда кўп хатоларга йўл қўйиши мумкин.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

АЗИЗИМ, машварат, яъни маслаҳат бу — ақлли кишиларнинг кенгаши. Оқил кишилар қаерда бўлишмасин, бир муҳим масалани ҳал қилишга киришсалар, мушкул нарсалар ҳам оқибатда яхши натижа билан тугайди. Бу сўзга маънолар гавҳарининг хазинаси бўлмиш мавлавий Жалолиддин Румийнинг сўзлари гувоҳдир:

Мушкул ҳодисани кўрса хирадманд,

Бу мушкулдан қўли бўлиб қолса банд.

Ўз ақлига ўзга ақлин қилар ер!

Ақл ҳал қилмоққа бўлар мададкор!

Ёлғиз шамдан хона бўлмаса равшан,

Бошқа шамлар ёнар бу шамдан!

Хожа Самандар Термизий

Ҳакимлар айтадилар: «Бирор иш ҳақида маслаҳатлашмоқчи бўлсанг, битта оқил киши билан маслаҳатлаш, кўпчиликка айтилган маслаҳатли иш нуқсондан холи бўлмайди. Бир араб олими: «Ақлдан улкан бойлик, нодонликдан катта бахтсизлик ва маслаҳатдан кучли суюнчиқ йўқ!» деган эди.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Кимки ўз фикрига мағрурланиб иш тутса, йўлдан адашади, кимки ўз ақлига суюниб, ўзгалар билан ҳисоблашмаса, хорлик тортади.

Муҳаммад Зеҳний

Доимо парҳезгар бўлмоқ ва доимо кишилар билан маслаҳатлашмоқ керак.

Муиниддин Жувайний

Ҳар бир ишда лозим маслаҳат қилиш, Маслаҳатсиз асло ҳал бўлмайди иш! Синалмаган кишидан маслаҳат сурама!

«Оталар сўзи»

Ҳакимларнинг айтишича, одам улдирган, хотинлар атрофида кўп айланадиган, қурқоқ ва юраксиз кишилар билан маслаҳатлашиш нораводир.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Ҳакимлар айтадиларки, ақл соҳиби бўлган киши етти хил киши билан кенгашмайди: улар нодон, ҳасадчи, риёкор, қўрқоқ, молпараст ва ҳою-ҳавасга берилган кишилардир. Чунки нодон киши бефаҳмлиги туфайли хато ва ярамас маслаҳат беради. Душман эса сени ҳалок бўлишингни уйлаб, маслаҳат беради. Ҳасадчи эса қулингдаги молу мулкингни совурилишини

истайди. Риёли киши эса сени қандай қилиб бўлса-да, сен нимани хоҳлаётган бўлсанг, ушани қилаверишга ундайди. Молпарастнинг фикри-зикри мол йигиш бўлгани учун берган маслаҳати орқали бирор нарса ундириб олишга уринади. Ҳою-ҳавасга интилган нафс бандаси эса ўзининг нуқсонли ақли билан кишини тўғри фикрдан четлатади.

Олимлардан Аҳнаф айтади: «Очнинг қорнини тўйдирмай туриб, ташнанинг чанқоғини бостирмай туриб, асир кишини озод қилмай туриб, камбағалнинг ҳожатини чиқармай туриб, бирор иш юзасидан маслаҳату машварат қилма!»

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

БАХИЛЛИК, БАДНАФСЛИК, ОЧКЎЗЛИК, ҲАСАД, ХАСИСЛИК

Одамларнинг энг ёмони ўз аҳли аёлига бахиллик ва қизғончиқлик қиладиганидир.

Ҳадис

Бухл азиз одамини хор этар,
Эл кўзида ит каби мурдор этар.

Ҳайдар Хоразмий

Бахиллик одамнинг ўз молига жону дилидан ёпишиб олишидир. Бахил одам ўзининг ейиши ва кийиниши учун ҳам пул сарф этишни истамайди. Масалан, нон, мева ва шунга ўхшаш нарсаларнинг янгисини олишга қудрати етса ҳам эскисини олади, либосларнинг янгисини сотиб олмай, эски ва йиртиқларини харид қилади, тоза, мусаффо ерда яшаш ўрнига қоронғи, зах ва саломатликка зарар етказувчи жойларда яшайди.

Хаёлиддин ал-Ҳасаний

Бахилнинг юзига кўп қарасанг бағритош бўласан.

Муҳаммад Сиддиҳ Рушдий

Ҳар киши нокас билан ҳамкосадур,
Минг шарофатни касофат босадур.

Машраб

ҲИКМАТ. Ҳинд ҳакимларининг киноя қилиб ёзишларича, ўз мол-мулкларини яхшилик йўлида сарфламайдиган бахил кишилар «сахий» кишилардир. Чунки узлари емай, ҳаммасини ўзгалар учун қолдирадилар. Қитъа:

Туриб дарё лабида бутимор қуш,
Чекар дарё сувидан доимо ғам.
Ўзича уйлаган ичсамми ё йўқ,
Агар ичсам бўлар дарё суви кам.
Дилида ҳиммати йўқ ҳар бахилнинг,
Шу қушга ўхшаган феълу ҳуши ҳам.
Ҳирсининг ўткирлигидан нонини,
Ўз ўзига қурмагай лойиқ, укам.

Ҳаким Қооний

Ҳасад балоси улкан фасодлар пайдо қилур. Чунки ҳасад бағоят жирканч хислатдир.

Кошифий

Одамларнинг олийжаноби ўзига нисбатан одамларда муҳаббат уйғонишига уринувчи, одамларнинг бахи-ли эса ўзига нисбатан дўстларида нафрат туғдирувчи кишидир:

«Махзан ал-улум»

Барча элдан тупроқ каби паст бўлгин,
Барча элдан елдек тиҳидаст бўлгин.

Ҳаракат қил, элни айлагин ризо,
Қўл-оёғин ўпу қилма норизо!

Низомий Ганжавий

Бахил яхшилиқни ёмон кўради, ёмонлиқка эса қарсақ уради. Бахиллик бир тикон, агар у кимга ботса ўлдирмай қўймайди. Бахил одам йўлдош бўлмайди, борди-ю, йўлдош бўлиб қолса, қорин шишиб ўлади.

«Оталар сўзи»

Борма айтмаганнинг дастурхонига,
Қўл узатсанг, қадринг тушар, нонига,
Қўшма ўзгаларнинг барра кабобин,
Қотган нону совуқ сувинг сонига.

Паҳлавон Маҳмуд

Эй оқил, бахилликни ўзингга шиор қилиб, мол-пул топишнинг пайдан бўлма. Ҳасад ва бахиллик кўчасидан қоч. Ўзгаларга доимо мадад қўлини чўз. Ҳасад ва рашқдан ҳеч ким фойда курмаган. Аксинча эл орасида хору зор бўлиб, эътибордан четда қолган. Мол-мулкинган бекорга сақлама. Уни эл фойда кўрадиган нарсаларга сарфла. Фақат аҳмоқ одамларгина юз меҳнату алам билан бойлик тўплайдилар. Ундан на ўзи фойда топади-ю, на ўзгалар манфаат кўради! Бундай жоҳил кишилар кўриб билиб туриб, кўрганлардан ибрат олишмайди. Нафси аммора куйига кириб, ранж ва кулфат кўрадилар!

Муҳаммад Жабалрудий

Бахил киши ўз мол-мулкининг қоровули ва ўзгаларга қолдирадиган мероснинг хазиначисидир.

Муҳаммад Зеҳний

Эй азиз, араблар орасида «Бахиллик оловдир» деган мақол бор. Чунки бахиллик ўз соҳибини ғам ўтида ёндиради. Араблар бировни бахилликда айбламоқчи бўлсалар, уни «Нодир бахил» дейдилар. Бу сўзнинг келиб чиқишига Нодир исмли киши сабаб бўлиб, унинг тарихи қуйидагича экан. Айтишларича, Бани Ҳилол қавми орасида Нодир исмли киши бўлиб, у бахилликда маълум ва машҳур бўлган экан. У ҳар куни ўз туяларини суғориш учун қудуқдан сув тортиб олар, қудуқ ёнидаги ҳовузчага қуйиб суғорар ва туялардан ошиб қолган сувни ҳовуздан яна қайтариб олиб далага сепиб юборар ёки ортиқча сувни ифлослаб қуяр экан. Бундай қилишдан унинг мақсади, бошқалар мен чиқарган сувдан туясини сугормасин, дер экан. У ҳар куни шу одатини такрорлашни қўймас экан. Унинг яна бир қилиғи бўлиб, туялари тезгина тезаклаб, тупроққа аралаштириб юборар экан. Чунки тезакдан утин сифатида бошқалар фойдаланишини хоҳламас экан. Шунинг учун уни «Нодир бахил» дейишар экан. ўша кундан бошлаб ким бахил бўлса уни «Нодир бахил» дейиш одат тусига кириб қолибди.

Муҳаммад Жабалрудий

Узинг муҳтож була туриб сахийлик қиламан дема.

Муҳаммад Сиддиқ Рушдий

Хасисдан ким эдар дурри шоҳвор тама,
Кўнгул сажанжали тамаъ мукаддар эдар,
Соқий бу кўзу сафосиндадур ғубор тамаъ.
Қаноат аҳлининг аҳволи халқдан мастур,
Эдар разолати ҳолингни ошкор тамаъ.

Нодим

Бахил одамга ҳамма одам ёмон бўлиб куринади.

Бахил учун дунёда роҳат йўқ.
Бахилнинг ўз дарди ўзига етади.
Ҳар қандай оловни сундириш мумкин, аммо бахиллик оловини сундириб бўлмайди.
Юзинг қора бўлса айб эмас, юрагинг қора бўлмасин.
Бахилга меҳмон бўлган киши ҳеч қачон қорин оғриғига учрамайди.
«Оталар сўзи»

Ҳар кимнинг нафси уни чегарадан чиқариб юбор-са, бу унинг ўлиmidир.
«Маҳзан ал-улум»

ҲИКМАТ. Ҳар ким қайсар нафс куйига гирифтор бўлса, барча балолар остида хор бўлади.
Фард:

Нафсини тиймаса киши бўлур хор,
Нафс уни қилади кўча-куйда зор.

Киши тирик экан, нафси билан курашда мағлуб бўлмаслиги керак. Нафс шундай душманки, манманлик ва қайсарлик унинг шиоридир. Нафс шундай такаббурки, кибру ҳаво унинг ҳамроҳидир. Байт:

Нафсингни улдирсанг ғамдан озодсан,
Душманинг бўлмайди, доимо шодсан.

Эй азиз, ҳар ким нафсининг оғзини тиндирса нафс шундагина уни саргардонликдан тиндиради. Агар мард бўлсанг нафсинг буйинини уз, йўқса балолар домига дучор бўлиш режасини туз.

Муҳаммад Жабалрудий

Ибн ал-Ҳорис айтади:

— Бир йигит бойлик қидириб уйдан чиққан эди. У йўл юриб чарчаб, бир харобанинг олдига келиб ўтирди. Ногоҳ унинг кўзи деворга ёзиб қуйилган қуйидаги сатрларга тушади:

Эй қаршимда ўтирган, сени куриб турибман,
Билдимки қайғу-ғамдан юрагинг тула қондир.

Қийнамагил ўзингни, борингга сабр айла,
Қаноатли кишидан ғаму-кулфат ниҳондир.

Йигит бу сатрларни ўқиб, бойлик топиш фикридан қайтди ва уйига кетди.

Муҳаммад Зеҳний

Оқил инсон топганига сабр этар,
Сўнг ўзининг нафсига ул қаҳр этар!

Аблаҳ одам аблаҳи шундай одам,
Доимо нафс куйида ўргай қадам!

Фаридиддин Аттор

ҲИКМАТ. Ҳар кимнинг нафси ақлига хизмат қилса, ундай кишига бахт ва давлат юзланади. Ҳар шнинг ақли нафсига хизмат қилса, бахту иқбол ундай кишидан юз угиради. Байт:

Нафски ақлга буйсунса агар,
Иқбол дарахтидан мева ер киши.

Ақлдан зиёда бўлса агар нафс,
Одамнинг кунба-кун ортар ташвиши.

Муиниддин Жувайний

Эй фарзанд, нафси амморанг куйига кириб, керагидан ортиқча молу мулк топишга интилма,

Ўзингни элу-юрт олдида шарманда қилма!

Муҳаммад Жабалрудий

Ҳасад аслида ҳиммат пастлигидан ва таъб хасислигидан вужудга келади. бўлар жоҳиллик натижасидур. Ҳасад ақлнинг нуқсонли эканлигига равшан далилдир.

Кошифий

Кишига берса ким моли ҳаромий,
Умид этса савоб ул марди омий.
Бўлур кофир умид этган ул инсон
Билиб олиб дуо қилғон ҳам ул он.
Сўфи Оллоёр

Кишининг ўз нафсидан қочиши Шердан қочгандан фойдали.

«Оталар сўзи»

ҲИКМАТ: Ўз нафсини деб бойлик қидиришдан қочиш натижаси роҳат, эл молидан таъма ипини узиш натижаси муҳаббат, ўзгалар сирини билиб, айбини топаман дейишдан қўл ювиш натижаси юксак хулқдир.

Байт:

Оғир меҳнатларга йўлиқди ҳар ким,
Тамаъ кўзини тикса, дўсту душманга.
Қилган тамасига етмаса агар,
Гина билан озор берди кўп танга.
Тамагирнинг умри ғам билан ўтар,
Оқибат дер бир кун «эвоҳ, аттанг!»
Ҳар кими шод ила хандон яшади,
Борига сабр этса бормай «ман-санга».

Мажидиддин Хавофий

Ҳар ким тамаъ йўлин тутса гар пеш,
Оқибат бир кун бўлғувчи дарвеш!

Фаридиддин Аттор

Тамаъни тарк эт чиқ гўшаи қаноатаро,
Санга йўқ ўзга жаҳон ичра амният.

Комил Хоразмий

Тамагирлик ёмон хулқлардан бири ҳисобланади. Тамагир одам ўз орзуларини рўёбга чиқариш учун турли қабихликлардан ҳам қайтмайди, ҳеч қандай гуноҳдан қурқмайди, ёлғон гапирмай юрмайди, ёлғон сўзини исботлаш учун ёлғон қасамлар ичади. У ҳар хил ҳийлаларни ўйлаб топади ва ҳаром ейди.

Хаёлиддин ал-Ҳасаний

Бошқалардин ўзини баланд тутган одамга бахт кулиб боқмайди.

«Куркит Ота китоби»

Тўғри юргани учун ўқ ўз йўлида,
Эъзоз топди, кўргил, шоҳлар қўлида.

Дилингни тўғри тут, балодан қўрқма,
Ёқут ич-у, асло вабодан қўрқма.
Қандай создир киши кажликдан қочар,
Ростлик ғалабага доим йўл очар.
Низомий Ганжавий

Эй АЗИЗ, билгилки, одамзод дунёда қўлида борига қаноат қилиши лозим. Шундагина у одамларга тамаъ қулини чўзмайди. Кимки ортиқча нарса қидирса, меҳнатлар домига тушади, одамларнинг назаридан қолади. Натижада ундай киши надомат турига ва маломат уқига дучор бўлади. Билгилки, тамаъ барча балоларни келтиргувчи ва жумла офатларни қўзғотувчидир. Агар қушлар одамлар қуйган донга тамаъ кўзи билан боқмаганларида, дом ҳалқаси уларнинг бўйнига тушмаган бўлур эди. Агар инсон тамаъ камарини белига боғламаса, хорликнинг ботқоғига ботмайди.

Эй биродар, тамаъ қилмагил, тамаъ —
Одамни харобу хору зор қилар.
Икки оғиз тингла мендек носихдан
Сени ҳаёт ичра бахтиёр қилар!
Муҳаммад Жабалрудий

Тамагир кўпгина нарсаларга тамаъ кўзи билан қарайди. Бироқ ҳеч нарсага етолмайди, барибир муҳтожликда қолаверади. Бойлик кишини ҳеч вақт ҳақиқий саодатга етказолмайди. Тамагир эса бахту саодат одамга салтанату кумуш орқали келади, деб уйлайди.

Эй биродар, мунофиққа бўлма улфат,
Ким улфатдур, боши узра юз минг кулфат.
Аҳмад Яссавий

Тамаъ орқали тупланган молу давлат тамагирнинг ўзигагина эмас, ҳатто меросхўрларига ҳам яхшилик кел-тирмайди. Тамаъ инсоний хислатлардан маҳрум этади.

Хаблиддин ал-Ҳасаний

Хорликлар боши тамаъ билгил,
Доимо аззаман қанаъ билгил.
Навоий

Неча инсон нафси деб бўлди хароб,
Бошига тушди ани ғам беҳисоб.
Кимни ранжитсанг бориб узрингни айт,
Чунки душман доимо пойлайди пайт.
Ҳар киши пул ила мол орзу этар,
Бас, қаноатла бу орзуга етар.
Фаридиддин Аттор

ҲИКМАТ. Қайси бир дил бўлмасин агар унда тамаъ тулқини бор экан, доимо домга тушиш хавфи бўлади. Тамаъ ғафлат деворининг пушти паноҳи, ботил андишалар денгизининг ғаввоси. Байт:

Кимда тамаъ бўлса унда ғафлатдир,
Ғафлат замирида юзлаб офатдир.

Агар киши тамаъ ипига илинса бало чоҳига қулайди. Қушларга боқ, ўзлари осмонда парвоз қилсалар ҳам ердаги дон тамасидан домга илинади. Фард:

Бир сиқим буғдой тегирмон тошини сарсон қилар.

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Ёмонликни шахобчалари кўп бўлса ҳам, уларнинг асоси тамаъ, ғазаб ва илмсизликдир.

Абу Райҳон Беруний

Тамагир бўлмаслик керак. Кишининг бошига тамаъдан турли балолар келади. Сал нарса учун киши ғазабланмаслиги керак, чунки киши учун дунёда ғазабдан кучлироқ нарса йўқ. Ғазаб келган пайтда киши ўзининг нима қилаётганини ўзи билмайди. Одам кишиларни ўз феълига мослаштиришга уринмаслиги керак. Балки одамлар қандай феълда бўлса ўша феълга мослашмоқ керак.

«Махзан ал-улум»

Тамагир билан асло яқин бўлма,

Шубҳасиз у сенга душман бўлади.

Юсуф Хос Хожиб

Кишидаги энг ёмон хислат ўта бахилликдир.

Ҳадис

ҲИКОЯТ. Айтишларича, бир шаҳарнинг атрофидаги далада қўйлар отари бўлиб, чўпон ўз қўйларини қўриқлаш мақсадида итини посбон қилиб тайинлади. Ит содиқлик билан қўйларни қуриқлар, ҳеч бир жон-зотни қўйлар яқинига яқинлаштирмас эди.

Кунлардан бир кун, далага яқин тоғда тулки ит билан тил топишиб қолди. Тулки итга иккиюзламачилик қилар, итнинг кўнглида эса, у билан айшу ишрат қилиш тамаъси жўш урар эди. Ит шу тамаъ туфайли тулкига ҳар куни биттадан қўзи инъом қила бошлади.

Қўйларнинг камайиб бораётганини сезган чўпон бир куни ўзича: «Садоқатли итим бўлса-ю, нега бундйя ҳол юз бераяпти?» деб уйладида пойлашга тушди. Во-қеадан огоҳ бўлгач, «ўзингдан чиққан балога қайга борурсан давога, тулки итни йўлдан урибди», деди. Шеър:

Посбон оетига кирдию тикон,

Ўғри матоларни умарди осон.

Азизим, кўрдингми, тамаъ инсонларнигина эмас, ҳатто ҳайвонларни ҳам йўлдан оздирар экан. Шунинг учун имкони борича тамаъ домига тушмасликка урин!

Муҳаммад Жабалрудий

Шикоят қилма, эй тамагир, нопок,

Тупроқдан ор этма, чунки ўзинг хок!

Чўпни ҳам элтолмас бу сувдан ҳеч ким,

Гавҳар сенга бўлсин, менга бас хошок!

Паҳлавон Маҳмуд

Ҳар ким озод бўлиб, шармандалиқдан холи булай деса, тамаъдан узоқ бўлиши керак.

«Махзан ал-улум»

Тамаъси кўпнинг, инсофи оз бўлар.

«Оталар сўзи»

Тамагир ўзи қилаётган хатони ўзи билмайди.

Пасткаш одам бирор кимсани севса, ё қурққанидан севади ёки тамаъгирликдан.

«Оталар сўзи»

Иzzат бермас, нақцу дирам борлиги,
Ким бўлди тамаъдин кишининг хорлиги.
Навоий

ҲИКМАТ. Очкўз кишини тарбия қилмоқ ўз об-рўйини тўкмоқдур. Ундай киши ўзгаларга яхшилиқ қилса, очкўз ёмонлиқ қилмай қолмайди. Байт:

Нокасларни қилма тарбият,
Яхшилиққа ёмонлиқ қилар.
Чаёнларни парвариш қилсанг,
Ниши билан вужудинг тилар.
Муиниддин Жувайний

Киши ўз ҳақидан бировга бериши қийин, аммо бермаслик очкўзликдир.
Олчоқ одамда номус бўлмайди.
Жавоҳир бўлсада эшакнинг юки,
Бари бир эшакдир, ялтираб туки!
«Оталар сўзи»

ҲИКМАТ. Киши сахий дўстдан сақланганидан кўра хасис дўстдан асрангани яхшидир. Байт:
Ҳар кимсада бўлса қабиҳ бир одат,
Бу одатни қилар бир куни такрор.
Чаённи кўр тошга уради нишин,
Ваҳоланки тошга ўтмайди зинҳор!
Муиниддин Жувайний

Хасислик кишининг қадрини йўқотади, фалокатларга дучор этади.
«Оталар сўзи»

Киши қанчалиқ бадавлат бўлмасин, у хасис ва бахил бўлса, эл ичида обрўсиз ва қадрсиз бўлади.
Абулбаракот Қодирий

Ҳирс ва тамаъ — дунёга бўлган муҳаббат ва нафсо-ниятнинг маҳсули ҳамда эгрилик ва хиёнатнинг муло-зими. Фард:
Тўғри бўлиб, эл кўнглига ёқа олсанг агарда,
Эгри бўлиб назарлардан қолиб кетмоқ не учун?!
Бархурдор ибн Маҳмуд

Эй ўғил, билгилки, ҳирсу тамаъ ярамас нарсадир. У кишиларга хорлик ва расволик келтиради. Шунинг учун ҳам: «Хорлик тамаъдан келади» деганлар. Бундай ёмон сифатдан қочмоқ сарафрозлик кўчасига кирмоқдир.
Муҳаммад Жабалрудий

ҲИКМАТ. Дунёнинг барча ёмонлиги қулфланган бир уйга яширинган. Унинг калити бойликка бўлган ҳирсдир. Байт:
Бойлик учун тузоқ қўйган ҳар кимса.
Ғамдан бошқа нарса кўрмади харгиз!

Муиниддин Жувайний

Ҳирсли вақтингда ҳукм чиқарма.
Тинч яшай десанг, қўлингда бориға қаноат қил.
«Оталар сўзи»

Парҳезгарлик бўстониинг гуллари ҳидидан фаросат бурни билан ҳидлай оладиган ҳар бир киши туғён ва ёмонлик манзилларининг энг аввали бўлган ҳирс ва тамаънинг тиконзор даласига азм этишни асло ихтиёр қилмасин! Ўз уйининг маъмур ва молининг сероб бўлиши учун иблис фирибига учиб, бировларнинг маишат қасрини хароб этишга уринмасин!

Бархурдор ибн Маҳмуд

Қаноатсизликдан келадиган офатлар беҳисобдир. Шулардан бири хасисликдир. Ҳасад эса давоси йўқ дард. Кимки ҳасад қилиб, бу дардга илиниб қолса, ўлмасдан қутулмайди.

Хаёлиддин ал-Ҳасаний

Тўртта нарса борки, эй авлоди пок,
Барча элни айлағай қалбини чок.
Тўрттадан аввалгиси бўлган ҳасад,
Ундан ўтсанг худбинлик то абад,
Жаҳлини ичга ютолмаслик бири,
Ҳам бахилликдан кечолмаслик бири.
Эй ўғил, келма яқин бу тўрттага,
Олмасин сени бу феъллар ўртага.
Кийнадан кечгилу зардек пок бўл,
Хокка айланмай элингга хок бул!

Фаридиддин Аттор

Эй азиз фарзанд! Бахиллик ва ҳасад иллатига дилингда асло жой бермаганки, ҳасад давлатинг уйини вайрон қилса, бахиллик иззат чаманини пайҳон қилади:

Кимки ҳасад ўтин ёқса жаҳонда,
Бу ўт унинг ўзин қуймас омонда!

Хожа Самандар Термизий

Эй фарзанд, билгилки, мунофиқ ва ҳасадгуй кишилар таъсири яхши одамларни йўлдан чиқаради. Доно ва олимлар суҳбати эса кишига боқий умр бахш этади.

Беҳуда сўзлар айтилаётган мажлисга тушиб қолеанг, бундай мажлисдан қоч!

Муҳаммад Жабалрудий

Дунёда ҳасад ва гинадан оғирроқ ранж йўқ. Чунки ҳасадчи одам одамларнинг шодлигидан пайваста ғам остида юради. ўзгалар роҳатидан доимо заҳмат тортади.

Муҳаммад Ҳусайн

Ҳасадчи киши одамларнинг шод ва хушҳоллигидан доимо ғам чекади ва алам тортади! Ҳа дунёда ҳасад ва бахилликдан кўра ёмонроқ дарду алам йўқ! Шундай экан, бундай кишилардан узоқ юр, уларнинг суҳбатидан қоч! Назм:

Дармон қабул қилмас иллатдир ҳасад,
Ҳасадчининг доим ғамидир беҳад!

Муҳаммад Жабалрудий

Айбсиз одамни кўрган ҳасадчини жаҳли чиқади.
Баданнинг созлиги ҳасаднинг озлигидан.
Ҳасадчининг моли ўзига насиб этмайди.
«Оталар сўзи»

Ҳасиснинг нонига узатганда қўл,
Филларнинг остида ўлган кўп маъқул!
Низомий Ганжавий

ЭЙ АЗИЗИМ, сенинг бу нафсинг еб туймайдиган хасисий нарса. Агар унга йўл берсанг сени балолар домига туширади. Унга қарши курашсанг, уни енгишинг мумкин. Йўқса сени офатлар чоҳига фарқ қилиши муқаррардир. Шеър:

Очкўзларнинг бадавлат бўлганин ким курибди,
Тўлмагунча кўзига тупроқ асло туймайди!
Муҳаммад Жабалрудий

ҲИКОЯТ. Айтишларича, Лоҳур шаҳрида бир илмли киши бўлиб, ўта хасис эди. Тийинлаб пул тўплар, ҳатто ўзи тузукроқ ейишга ҳам оғринар эди. У жон берса берарди-ю, аммо бировга нон бермас эди. Топган олтинларини ниҳоятда пинҳон тутар, доимо жонини ҳовучлаб яшарди. Айёрликда қилни қирқ ёрадиган шогирди бўлиб, ўз хўжайинининг олтинларидан воқиф эди. У қандай қилиб бўлмасин ўша олтинларни қулга туширишга уринар, аммо очкўз хўжайинини алдашга ожизлик қилар эди.

Орадан йиллар ўтиб, хўжайин касалга чалинади. Улишни муқаррар эканини билгач, олтинни кўзи қиймагани учун, бола-чақа қилишдан ҳам кечган хўжайин нима қилишини билмай қолди. Сўнг бирдан бир қарорга келиб, олтинларни юта бошлади. Ҳамма-сини ютиб бўлгач жон берди.

Унинг ўлганини эшитган одамлар йигилиб, кўмиш чорасини кўрдилар. Ўзаро пул тўплашиб, барча маросимини адо қилишдилар. Орадан бир неча вақт ўтгач, шогирди хўжайиннинг уй ва ҳовлиларини қидириб, олтинларни топа олмади. Боши қотиб, ўйга толди. Узича: «Хўжайин ўз олтинларини ҳеч қаёққа олиб бормаган, унинг на қариндоши ва на хотини бор. Олтинлари-ку уйда бўлиши керак, аммо ҳамма ёқни остин-устун қилдим. Ҳеч ерда йўқ. Энди нима қилиш керак? Шунча аерлигим билан наҳотки хўжайинимнинг хазинасини топа олмасам?» деди. У қидира-қидира топа олмагач, бошига бир фикр келиб қолди. Тўғри гўристонга борди. Хўжайиннинг қабрини очиб, жасадининг қорнини ерди ва олтинларнинг ҳаммасини йиғиб олди.

Муҳаммад Жабалрудий

Бир киши ўғлига деди:
— Нафсингни шундай машқ қилдирки, токи у амрингга қулоқ соладиган бўлсин!
Ўғил сўради:
— Мен қайси пайтда ақлли бўлишим мумкин?
— Нафсингга ҳоким бўлганингда! — деди.
«Махзан ал-улум»

Номуродлар кўнглини оғритма.
Муҳаммад Сиддиқ Рушдий

Ҳасад шундай дардди дори-ю-дармон,
Қабул қилмас, дилни ўртар беомон.
Дейдилар ҳар ҳасад элга зиёндин,

Аmmo ҳасадчига элдан ҳам зиён!
Муҳаммад Ҳусайн

САХОВАТ, ҲИММАТ, ОЛИЖАНОБЛИК, ҲАДЯ, ШОДЛИК ҲАҚИДА

Бул сахий сен, эй биродар, бул сахий бўлмагай ҳар хил бало бошда дағи! Доимо мардлик
била мардона бўл, Ким сахийдир қуллар они барча қул!

Фаридиддин Аттор

Саховатли киши шундай кишики, биров сўрамай, олдиндан ўзи билиб ҳадя қилади.

Абдибек Шерозий

Қилган ишим бўлмасин деса бас,

Эр фақат ўз мақсадини уйламас!

Фаридиддин Аттор

Кишилар евузи — бу эзма кишидир.

Кишиларнинг қадрлиси — саховатли кишидир.

Юсуф Хос Ҳожиб

Биров сенга муайян бир меҳнатни сингдирса,

У меҳнатни унутма, мисли улик бўлма.

Эй асл киши, одамгарчиликни қўйма,

Кишиларга доим одамгарчилик қилиб тур.

Кел мол деган ном олма, одамгарчилик қил.

Одамга одам бўл, одамгарчилик қил.

Юсуф Хос Ҳожиб

Эй ўғил! Саховатингни киримингга қараб қил! Чунки ёнингдаги пулингни ёирданига совуриб
юборсанг, саховатингаи кейин нима бидан амалга оширасан?!

Абдибек Шерозий

Сахий одам дуигманлик ва адоватдан қочган, ўз қалбида муҳаббатга йўл очган бўлади.
Сахий киши мисдан ясалган кўзага ўхшайди: тез тайёрланади-ю, аммо узоққа етади. Очкўз
киши муҳаббатдан қочган, ўз қалбида адоватга йўл очган бўлади. Очкўз киши сопол идишга
ўхшайди, уни яшаш қийин-у, лекин тез синади.

Юсуфий

Халқнинг етуги сахий кишидир, сахийлик шараф келтиради.

Аҳмад Югнакий

Улуғлик тиласанг сахий бўл, сахий

Сахийни севар ҳақ таоло, ахий.

Сайфи Саройи

Суннат эрмиш кофир бўлса, берма озор,

Кўнгли қаттиқ дилозордан худо безор.

Оқил эрсанг эранлаға хизмат қилгил,

Амри маъруф қилғонларни иззат қилғил.

Аҳмад Яссавий

Имконинг кўтаришига қараб сахийлик қил, бировларга тақлид қилган ҳолда сахийлик

қилма! Қарз олиб, бунинг эвазига қилинган сахийлик қандай сахийлик бўлади, бошқаларнинг молидан олиб, бировларга едиришдан нима фойда?!

Абдибек Шерозий

Бойлигинг бўлганда танглик қилмагин,
Йўлинг очиқ бўлса, ланглик қилмагин!

Фаридиддин Аттор

Билгилки, саховат мақтовга лойиқ феълдир. У инсонга сайқал берувчи безакдир. Сахийликнинг натижаси яхши номлилик, эзгулик берувчи безакдир. Сахийликнинг натижаси дўстларнинг кўпайишидир. Одамзот учун саховатдан яхшироқ ва азизроқ ёқимли сифат йўқ! Байт:

Кимда гар сахийлик одати йўқдир,
Яхшилик кутмоқнинг ҳожати йўқдир.

Бир ҳақимдан: «Кишининг барча ҳунарларини йўққа чиқарадиган нарса нима?» деб сўрадилар. У эса: «Бахилликдир!» деб жавоб берди. Яна ундан: «Кишининг барча айбларини бекитадиган нарса нима?» деб сўрадилар. У эса: «Сахийликдир!» деб жавоб берди.

Абулбаракот Қодирий

Бахил бўлма, эй саховатли киши,
Саховатли деган мангу қолади, ўлмайди.

Юсуф Хос Ҳожиб

ҲИКМАТ. Олийҳиммат ва соҳибдавлат шундай кишики, яхши хулқ ва чиройли одат билан катта канизни ўз муҳаббати домига илинтиради, дўстлик уруғини кўнгил ерига экади, азизлар ва улуғлар йўлига ибрат кўзи билан боқади, қариндош-уруғлар ҳақини имкони борича адо қилади, дўстларини қулидан келганича ҳурматлайди, улиб кетган ёру-биродарлари авлодини яхшилик билан тақдир этади.

Муиниддин Жувайний

Бировким анга ҳиммат улди баланд,
Эрур одам аҳли аро аржуманд.

Навоий

Битиклик келди ҳимматидин нишона,
Ки ҳимматсизни паст этди замона.

Навоий

Халққа лутфни кам қилмағил,
Ҳеч кишига жавру ситам қилмағил.

Пошшоҳўжа

Етушмакни ўзига қилса армон,
Керакким ҳиммат ила урғай ақцом.

Толибий

Искандар Зулқарнайн айтган эди: «Киши ўзининг олий ҳиммати билан азиздир. Мард шундай кишики, гапирмасдан туриб, қилмоқчи бўлган ишини адо қилади. Номард киши гапириб туриб ҳам адо қилмайди. Яна ундан сурадилар: «Қандай қилиб жаҳонга эга бўлдинг?»

У деди: «Ҳақимларнинг сўзига ва маслаҳатига амал қилдим, улуғларнинг ишини кичикларга ва ки-чикларнинг ишини эса улуғларга буюрдим!»

Абулбаракот Қодирий

Адолат натижасида юрт обод, эл фаровон, хазина мўл, шаҳару қишлоқлар яшнайдди.
Кошифий

Обу оташу боду ток бўлди,
Ҳар ким танида чу пок бўлди.
Сайёдий

Саховатли бўлмасанг майли, аммо исрофгар бўлма.
Саховат билан исроф бошқа бошқа нарса.
«Оталар сўзи»

ҲИКМАТ. Олийҳиммат киши Ҳумо қушига ўхшайди. Пастҳиммат киши эса қузғун кабидир, улаксалар эса унинг улуши бўлади. Байт:

Ҳар кимсада бўлса Ҳумодек ҳиммат,
Ҳар иллатга ундан топилар даво.
Ҳимматсизлар эрур мисоли қузғун,
Ундан келур даво ўрнига вабо!
Муиниддин Жувайний

Келса агар хонанг узра ғариб меҳмон,
Бор нарсангни олдига қуй, бўл меҳрибон.
Маҳмуд Кошғарий

Кимгаким бор ҳиммат ила эътиқод,
Оқибат ул амр топар ул мурод.
Дурбек

Кишининг қадри унинг ҳимматиға яраша бўлади.
Ҳадя муҳаббатни оширади.
Дўстлар учун ажаб ёқимли хислат,
Бир-бирин ҳадя-ла айлаб турса шод.
Ўзаро ҳадялар шундайин кучки,
Дилда муҳаббатни айлағай бунёд!
Ҳасиснинг ҳадяси совуннинг кўпиги,
Берганингни унут, берганни едда тут.
«Оталар сўзи»

Кишиға ҳиммати мардона керак.
Нодира

Ичириб элга қошуқ бирла шурба,
Чумуч сопи билан кўзини чиқарма.
Сайфи Саройи

Ҳимматсиз киши эр сонида эмас

Ва руҳсиз киши тирик демас.

Навоий

Қарамсиз киши мевасиз дарахтдир, мевасиз еғочни кесиб ёндиргин.

Аҳмад Югнакий

Арратек эт базл кейин-илгари,

Теша бикин йўнма ўз-ўзунг сари.

Ҳайдар Хоразмий

Сахий кишининг таоми шифодир.

Ҳадис

Кишининг саховати унинг динидир.

Муруввати ақли, насаби эса хулқидир.

Ҳадис

Одамлар билан мурсою мадорага киришиш ҳам садақа ҳисобланади.

Ҳадис

Меҳрибон ва раҳмдил бўлмоқ умрнинг ва ризқнинг баракали бўлишига олиб келади.

Кошифий

Сахийлик бамисоли жаннатнинг дарахтларидан биридир. Унинг шохлари дунёга осилиб туради. Кимики шохларидан бирини тутиб олса, у жаннатга бошдаб боради.

Ҳадис

ОЗ ВА КЎП ЕЙИШ ҚОИДАЛАРИ, ИЧКИЛИК, САЛОМАТЛИК, ТАБИБЛАР

Кўп демак бирла бўлмағил нодон,
Кўп емак бирла бўлмағил ҳайвон.
Навоий

Кўп ейиш оз ейишдан ҳам маҳрум қилади.
Баданнинг қуввати овқат, руҳнинг қуввати илмдир.
Қорин емоқдан завқ олади, ақл эса ҳикматдан.
Нон — ҳаёт демак.
«Оталар сўзи»

Ҳурматли устозим айтар эди: «Иллатнинг пайдо бўлишига тўрт нарса сабаб бўлади: ёмон сув, аччиқ тутун, бадбуй хид ва ҳазм бўлиши қийин қаттиқ емиш!

Ҳикмат аҳилларининг китобларида иллатни пайдо қилувчи нарса олтига дейилади: тунда кам ухлаш, кун-дузи кўп ухпаш, пешобни узоқ тутиш, туқ қоринга яна овқат ейиш, кечаси совуқ сув ичиш ва ортиқча жинсий алоқа қилиш!

Одамзот кўп ейишни асло одат қилмаслиги керакки, ҳақиқатан ҳам кўп ейиш ҳайвонлар одатидир. Ҳикмат қонун қоидаси буйича эса номақбулдир. Демак, инсон овқат ейиш борасида ниҳоятда эҳтиёт бўлиши керак, имкони борица кам ейиш, тўғри келган пайтда еявермаслиги, ҳақиқий иштаҳа келган вақтда овқатланиши лозим. Ана шундай қилган киши табибга асло муҳтож бўлмайди.

Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Жомий

Икки нарса кўнгилни фасодға элтур: бири — тула ейиш, бири — тула уйқуламоқ.
Муҳаммад Сиддиқ Рушдий

Оз е, ҳамиша е.
Қанчалик мусаффо бўлса ҳамки сув,
Ортиқча ичилса келтирар қайгу!
«Оталар сўзи»

Десангки таомим зое бўлмағай, едур,
Ва тиласангки, либосим эскирмағай, кийдур.
Навоий

Абул Аббос қассоб шундай дер эди: «Очликдан бетоқат бўлмагунимча, асло таом емадим, шунинг учун табибга ҳеч ишим тушмади!» Фард:

Табобатда шундай ёзганин курдим,
Очлик даво эрур барча иллатга!
Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Жомий

Кўп ейдиган одамнинг саломатлиги кам бўлади: Кимки кўп ейишни айласа одат, Ичию ташили қашлағай иллат!

«Оталар сўзи»

Нафсин ултурган эр бўлур ғозий,
Эр эсанг ҳосил эт анинг бикин от.
Сайфи Саройи

Дард ўзи шаҳд агар захар эрур,
Бадр кавокиб аро анвар эрур.
Ўз еридин алар қилса интиқол,
Иккиси ҳам улгуси пажмурда ҳол.
Сайфи Саройи

Ейиладиган овқатлар тоза ва соф бўлмоғи керак. Масалан, офат етмаган тоза буғдой, шу буғдой унидан қилинган овқатлар, гушт эса соғлом ҳайвон гўшти бўлиши билан бирга яхши пиширилиши, шарбатлар мижозга мос бўлиши, узум ва анжир каби мевалар эса яхши пишган бўлиши лозим.

Камолиддин Исмоил Бухорийнинг тиб китобида ёзилишича, кишининг қорни тўқ бўлса-ю бошқа овқат олдиға келтириб қўйилса, ундан асло емаслиғи керак. Бундан ташқари қаттиқ ва оғир меҳнатдан кейин нозик овқатлардан, сут ёки балиққа ўхшаган нарсалардан еб бўлмайди. Чунки бу пайтда ошқозон ниҳоятда қизиб кетган бўлади ва унга тушган нозик овқатлар қизиб кетиб, тезда бузилади. Ошқозонда иссиқлик урнаб қолганда кишилар совуқ овқатлардан танаввул қилишлари, масалан, ғур узум ёки ошқовоқ ейишлари керак.

Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Жомий

Кўп ейиш очлиқдан зиён.
Сув оз-оздан ичилса фойда.
Озга қаноат қилмаган кўпга етмайци.
«Оталар сўзи»

Овқатларни бир-бирига аралаштириб еб бўлмайди. Масалан, қатиқни ғур узум суви билан, барча турдаги овқатлардан кейин эса урик ва шафтоли еб бўлмайди. Ғур узум билан балиқни, сирка билан саримсоқни, пиез билан саримсоқ пиезни — бўларни ҳам аралаштириб еб бўлмайди. Барча мева турларидан кейин эса совуқ сув ичиш мумкин эмас. Бундан ташқари асал билан қовун-ни, товуқ гушти билан балиқни, саримсоқ, боқла, ай-рон, қатиқни ҳам аралаштириб еб бўлмайди.

Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Жомий

Қилур мардни нафси аммора хор,
Эсинг бўлса, берма эътибор.

Кишининг топган овқати ҳалол ва покиза бўлсада бироқ ундан кўп еса, қуйидаги зарарлар ҳосил бўлади:

Биринчи, кўп ейишда одамда эзилиш, баъзан ўлим ҳосил бўлади. Кишида фикр ботил бўлади. Ҳакимларнинг айтишича, меъда қозонга ўхшайди ва у доим юрак остида қайнаб жўшиб туради. Ундан чиққан ҳарорат ва буғ юракка таъсир қилиб, унда бузилиш пайдо бўлади.

Бошқаларнинг айтишича, мия гуёки бир уй бўлиб, ақл эса уни ёритувчи чироғидир. Меъдадан ҳосил бўлувчи буг кучи мияга боргач, ақл чироғининг нуруни пасайтиради.

Иккинчи, одам кўп ейиш, кўп овқатланишга ўргангани сари унда овқатга бўлган ҳирс ошаверади. Шунинг учун устод Абу Жаъфар: «Ошқозон ажаб аъзодирки, оч қуйган саринг туқлиги ошади, туйдирган саринг очлиғи кўпаяди!» деган эди.

Учинчи, кўп ейишдан ваҳима ва касаллик кўпайиб, фаҳму-фаросат пасаяди. Шунинг учун олимлар: «Кўп ейиш зийраклик ва доноликни йўқотади!» дейдилар. Бошқа тоифа табиблар эса: «Кўп ейиш ақлни ёмонлик томон ўзгартиришдир!» дейишади.

Тўртинчи: кўп ейиш тан оғирлашишига сабаб булади, бадан сустлашади, бундай ҳолатда уйқусизлиқдан қутулиб бўлмайди. Шунинг учун: «Кўп едингми, ўзингни қотган ҳисобла!» деган

эди баъзи донолар.

Абулбаракот Қодирий

Овқат ейишдан аввал қўлни, оғизни ювмоқ лозим. Ёғли қўл билан либосни ва дастурхонни ифлос қилишдан эҳтиёт бўлиш керак. Оғизни катта очмаслик ва луқмани катта олмаслик керак. Овқатни тез ютиш ва оғизда узоқ тутиш ноурин. Бармоқни овқатдан қўл тортмасдан аввал яламаслик керак. Дастурхондаги ҳар хил овқатларга қарайвермаслик, овқатни ҳидламаслик ва тишлаб кўрмаслик керак.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Билгилки, барча овқатларни тури ейилиш қоидасига қараб фойда ёки зарардан холи бўлмайди. «Ажойиб алмахлуқот» китобида ёзилишича, иллат пайдо бўлишининг сабаби киши ўз миждозига ёқмайдиган овқатни ейишда, барча дардларнинг боши эса миждозга ёқмайдиган овқат ейишдир. Кам овқат ейиш билан даволаниш барча овқатлардан афзалдир.

Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Жомий

Еб-ичиш қоидаларидан бири шуки, хон ёки дастурхон атрофига ўтиришдан аввал, қўлни ювмоқ керак.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Овқат ейишдан аввал уй эгаси биринчи бўлиб қўл ювади. Овқатдан кейин эса барчадан кейин ювади. Бундай қилишнинг сабаби шуки, кечиккан ёки тасоди-фан келиб қолган киши билан овқат ейишни давом эттиради. Токи янги келган киши уялиб қолмасин. Аммо қўлга уй эгасининг ўзи сув қуймоғи ва меҳмон биродарларига ўзи хизмат қилмоғи керак.

Маҳмуд ибн Муҳаммад

Ақл ва фаҳм хонининг соҳибалари ва ахлоқ дастур-хонининг лаззатшунослари шундай айтадиларки, агар икки рафиқ хон ёки дастурхон устида шерик бўлсалар, одамият ва инсоният одобининг тақозосига кўра, овқатга бир-бировидан аввал қўл узатишга шошилмаслиги ва бир-бирига таклиф ва илтифот юзасидан иул тутсинлар. Монанди ит ва тунгаз ҳамда бошқа ҳайвонлар каби ўзини овқатга отмасликлари керак. Кимки ёш жиҳатидан кичик бўлса, ёши каттароғи овқатга қўл узатмагунча сабр қилмоғи лозимки, бу зарур ахлоқ қоидаларидан ҳисобланади.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Овқатни кичик-кичик олиш, оғизни унги томонида чайнаш, овқат билан бирга қўлни оғизга тикмаслик керак. Овқатни яхшилаб чайнаб ютгандан сўнгина бошқа луқма учун қўл узатиш лозим. Овқат фақат ўз олдидангина олинади. Таом ейилаётган пайтда киши ўз оддига қараб ўтириши, ўзгаларнинг олиши ва ейишига қаралмайди. Овқатни иссиқ ҳолда емаслик, уни пуфламаслик лозим. Чунки пуфлаганда оғиздан тупук чиқиб, овқатга тушиши мумкин. Таом ейиш асносида яхши кишилар ва яхши ишлар ҳақида гаплашиб ўтириш керак.

Маҳмуд ибн Муҳаммад

Қўл билан овқатдан олаётган пайтда чап қўлни овқат олаётган қўлни тагига тутиш, дон ёки ёғнинг ерга тукилишининг олдини олишга интилиши, кишининг кўнглини айнитадиган овқат ёки ишлар ҳақида зикр қилмаслик лозим. Косадан овқат ичаётганда овозини чиқармаслик, лаган остига нон қуймаслик керак.

Маҳмуд ибн Муҳаммад

Меваларни ейишдан аввал ювиш керак. Чунки кўп жониворлар меваларнинг устига ўтирган бўлади. Айниқса узумни шундай қилиш кўпроқ таъкидланади. Ювиб емаслик баъзида ўлимгача олиб келади. Овқатдан кейин қўл ва панжаларни ювиб тозаламоқ зарурдир. Оғизни ва қўлни ашнон билан ювилса, уни хушбўй ва мулойим қилади ва панжаларда қувват пайдр қилади. Уй эгасининг қоидаси шундайки, у овқатдан аввал қўлини ювиб, овқатдан сўнг энг охирда ювади. Ўтиришларда қўл ювишни чўзмастик ва бошқаларни мунтазир қилиб қўймаслик зарур. Сувдан тезда қўл тортмоқлик керак, токи бошқаларга навбат тезроқ етади. Қўлни либосга артмаслик керак. Бу тамизсизлик аломатидир. Агар дастрўмол бўлмаса, қўлни юзга ёки соқолга суртмоқлик керак.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Овқат ейиш учун ўтиришда аввало доно ва олим кишилар энг юқорига утқазилади. Сўнг эса ёши, илми жиҳатидан юқорига ўтказилган кишиларга яқинроқ кишилар таклиф этилади. Бордию, урта ва охирги даражада бўлган кишилар юқорига ўтиб қолган бўлса, уларни турғизиш ва ёши ҳамда илми жиҳатдан устун бўлган кишиларни тепага ўтқазиб мумкин.

Маҳмуд ибн Муҳаммад

Дастурхонда тансиқ таом бўлса-ю, оз бўлса, унга ҳирс билан ташланмаслик керак. Аксинча, уни илтифот юзасидан бошқаларга ҳавола қилмоқ лозим. Овқат ейи-лаётган пайтда ҳар ким ўз шеригининг еяетган лўқмасига қарамаслиги, ўз олдидан олмоғи, бироқ мева-чева бўлса, бошқа жойдан ҳам танлаб олмоғи мумкин.

Оғзига солинган овқатдан суюк ёки бошқа бирор номуносиб нарса чиқса, оғзидан олиб дастурхонга қўймасин. Масалан, оғзида суюк бўлса, уни ўзгаларнинг диққатини жалб қилмасдан, бекитиб олсин. ўзгалар иштаҳасини бузадиган ва иффатини кетказадиган ҳаракатдан ниҳоятда эҳтиёт бўлсин. Оғзидан қайтариб олинган нарсани қайтариб идишга солмасин. Шундай йўл тутсинки, ундан қолган овқатдан табаррук сифатида ичувчи ўзга кишиларнинг нафратини қўзғотмасин.

Киши меҳмон бўлса қўлини мезбондан олдин артишга ҳаракат қилсин. Кўпчилик қўл тортса, у ҳам кўпчиликка эргашсин. Оч бўлса ҳам бунинг аҳамияти йўқ. Борди-ю, мезбон бўлса ўзгалар қўл тортганда ҳам у қўл тортишдан тийилиб турсин. Чунки меҳмонларнинг бирортасида ейишни давом эттириш хоҳиши бўлса уялиб қолмасин.

Овқат орасида сув ичиш истаги пайдо бўлса, сувни оҳисталик билан ичсин. Токи ичаётганда кишилар унинг оғзи ва халқумининг овозини эшитмасин. Одамлар овқат еяетганда тишини ковламасин. Тишдан чиққан нарсани шундай жойга ташласинки, токи одамларнинг нафратини қўзғотмасин. Қўл юваётганда қўлни ва тиш остини тозалашга алоҳида диққат қилсин.

«Хулосат ал-ҳукамо»

«Хулоса» китобидан маълум бўлишича, овқатни асло ҳиддамаслик, овқат орасида сув ичмаслик, борди-ю ичиш лозим бўлиб қолса, пиёла ёки идишни ёғли қўли билан булғамасликка ҳаракат қилмоғи лозим.

Маҳмуд ибн Муҳаммад

Ахлоқ неъматининг лаззатидан баҳрадор бўлган кишилар айтадиларки, чақирмаган жойга қорин туйдириш мақсадида бормоқ, шундай қудратли селдирки, бу сел обрў ва иззат асосини ва томирини бутунлай қўпориб ташлайди. Ёки у шундай бир шуъладирки, унинг завол қилувчи яшини иззат ва ҳурмат хирмонини ёндириб юборади.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Овқатдан қул тортгач, овқат сўнгидан ширинлик емоқ, масалан, қанд ёки асал ейиш фойдалидир

Маҳмуд ибн Муҳаммад

Бугун ейишга нарсаси бўлмаган одам сендан нон нася олса, унга раҳм қил, аммо гушт нася олган одамга шафқат қилма. Биринчиси ҳақиқий ночор, иккинчиси эса нафс бандасидир.

Уз дардини табибдан яширган одам ўз-ўзига хиёнат қилган бўлади.

«Оталар сўзи»

ҲИКОЯТ. Бир табиб бир кишининг олдига борган эди. Унинг икки хил овқат еб ўтирганини курди. Унга: «Икки овқатни аралаштириб ема, улар қорнингда келишолмай жанг пайдо қилишади!» деди. У киши қулоқ солмай еяберди. Аммо эртасига касал бўлиб қолди. Сўнг ўша табибга одам юборди. Табиб келиб унга «Айтмаганмидим, бу икки овқатни ема, улар келишолмайди, деб», дея таъна қилди. У деди: «Йуқ, гапинг нотўғри, улар келишиб олишди, мени оёқдан қулатиш ҳақида иш олиб боришмоқда!»

Абулбаракот Қодирий

Киши олдидаги овқатга қул чўзма,
Ўз олдиндаги овқатни егин, эй зариф.

Фозий

Бўлма коми нафс учун ҳар сифланинг олдида паст,
Обрўсизлик юкин чекмакка миздур ўлмағил.

Фозий

Ҳайф, юз минг ҳайф ўзингни айладинг расвои халқ,
Тутмайин нафсингни ҳирсу оздин офоқ аро.

Роқим

Беморнинг дарди кечаси зураяди:
Кеча узун, ой ботмас,
Дардлининг тонги отмас!
Танбалдан сув сурасанг, табиблик қилади.

«Оталар сўзи»

ҲИКОЯТ. Бир табиб бир одамнинг одцига келиб: «Мен сенга учта нарса олиб келдимки, улар сендан ўзга кишига арзимади!» деди. «Улар нималар экан?»— суради улуғ киши. Табиб баён қилиб деди: «Сочни буяйдиган рангни, у билан сочингаи бир бор бўясанг, умринг охиригача бошқа оқармайди. Иккинчиси, ҳазм дорисини, ундан истеъмол қилсанг, ҳар қандай қупол ва қаттиқ овқатни ҳам бир онда тилкалаб ташлайди. Учинчиси, шундай бир дорики, ундан истеъмол қилсанг йигитлик айеминг қайтиб келади ва гўзаллар билан истаганингча айшу ишратда бўлишинг мумкин!» Табиб сўзини тугатгач, улуғ киши унга қараб деди: «Сени олиб келган соч буеғи аддов мояси, мағрурлик нишонаси, қариганда ёшларни қилигини қилиш одамга ярашмайди. Қари кишига оқарган соч ҳам зийнатдир. Мен оқ сочларимни қора зулматга алмашмайман. Айтган ҳазм дорингга келсак, мен куринган овқатни бўктириб, уравермайман, унақа одамлардан эмасман. Менинг шиорим, кам емоқдир. Еганда ҳам сен айтгандек кўр-кўрона кўринган овқатни эмас, ошқозоним ҳазмига ожиз бўлмаганларини ейман, учинчи дорингга келсак, бундай дори ҳою-ҳавасга берилган аҳмоқ одамларга керак. Ўзининг савобли ишларини ташлаб қўйиб кун буйи хотинларга хушомад қилиб, ўтирадиган киши бахтсиз

кишидир.

Абулбаракот Қодирий

Гарчи зоҳирин тўғридиндур нафс,
Жаълинг уйида ўғридиндур нафс.
Нафс тавсанини ром қил ўзингга,
Қодир ул ҳар ва сўз десанг сўзингга.

Бобур

Кимки ориф эрса ўз нафсига,
Даҳрни бир зарра кўзга илмағай.

Толибий

Тозалиқдан қочган киши хасталик домига илинади.
Оғриган кўз кўр бўлиб қолган кўздан яхши.
Дорингга қувониб заҳар ичма.
«Оталар сўзи»

Нафс ёғисин мағлуб этгил.
Ишларингаи борини хўб этгил.

Бобур

Аждаҳо билан уруш қилган киши полвон эмас,
Паҳлавон улдурки, ғолиб бўлса, ким ўз нафсига.

Пошшоҳўжа

Олимлардан бири Низомиддин дейди: «Қуйидаги нарсалар ёқимсиз, хунук ва нораводир: ўзғадарни масхаралаш, кўп кулиш, аччиқ нарсаларни кўп ейиш, мевалари пишиб турган дарахт тагига бтиш, ёки унинг остига ҳожат ушатиш, соч ёки соқолни бошқа кишилар тароғи билан тараш, қозондан қул билан овқат ейиш, жамоат олдида тупуриш, сичқон еган нарсани ейиш, бозорда кўпчиликнинг назари тушиб турган ерда овқат ейиш, гўристонда ўтириб овқатланиш, у ерда қаҳ-қаҳ уриб кулиш!»

Абулбаракот Қодирий

Ема зарра ҳаром огушта нондин,
Бўлур гоҳи нажас бир қатра қондин.

Сўфи Оллоёр

Дўстим эрталикнинг ғамини ема,
Бу бир нақд нафсни ғанимат билгил.

Паҳлавон Маҳмуд

Тамоққа эҳтиёт булинса, умрга фойдалидир,
Овқатни оз ейилса, бу оғизга лаззатлидур.

Юсуф Хос Ҳожиб

Ичимлик ичма, тубанларга аралашмай юр,
Эмин юр, доим эзгу бўласан.

Синалган, танилган кишини маҳкам тут.

Ундан сенга туман минг манфаат тегади.
Ҳар қанақа сўзни ҳам тингла, лекин ишонма.
Кўнглингдагини очма, қаттиқ ва маҳкам тут.
Юсуф Хос Ҳожиб

Масти иқбол ўлма, идбори била оғритма бош,
Тотмағил бу бодани, зинҳор махмур ўлмағил.
Фозий

Ичимлик ичма, зинҳор зинога яқинлашма, хазар қил.
Бу икки нарса гадолик тўнини кийдиради.
Юсуф Хос Ҳожиб

Хамрдин яхши йўқ жаҳонда неъмат,
Бўлмаса гар хумору дардисари.
Гадоий

Билимли ичимлик ичса, билимсиз бўлади,
Билимсиз маст бўлса, ножўя ишлар қилади.
Ичимлик ичма, ичимлик ичса, кишининг бахти кетади,
Ичимлик ичса, киши телба, тентак бўлади.
Қайси нарсага меҳнат кўп сарфланса,
Ўша нарса севимли, азиз бўлади.
Юсуф Хос Ҳожиб

Тўғраб еган гўшт яхши,
Чанқаб ичган сув яхши.
«Қўрқит Ота китоби»

Ёш йигитлар кезибон лафқау ҳар растааро,
Қўлида шишаи май, оғзида куфр ила наво.
Ҳар каби ҳанграшибон шаҳрни айлаб ғавғо,
Йўқ алар юзларида ҳеч дами шарму ҳаё.
Бўлубон хар каби ўтгай ҳамма хандон халойиқ.
Нодим

Ичимлик ичма, эй майпараст, бўғзининг қули,
Май ичанг, сенга гадолик йўли очилади.
Маст бўлгач, киши телба, тентак бўлади.
Кимнинг ҳиммати бўлмаса, у ўликдир,
Иккала дунёда ҳам у бебахра бўлади.
Барча халққа кўнгилдан меҳрибон бўл,
Доим ҳайрли иш қил, ўзинг эзгулик топ.
Халққа манфаат келтир, зарарли бўлма,
Феълингни яхши тут, ёмонларнинг касофатини бос.
Юсуф Хос Ҳожиб

Бадмастқа дамодам ичмоғидан не баҳр,
Ки одамийлик қатлиға ичар қадаҳ-қадаҳ захр.

Навоий

Ўлим касалликнинг натижасидир, касаллик қоннинг бузилиши, сафро, қора сафро ва шиллиқ кўпайиши натижасида пайдо бўлади. Бу тўрт элементнинг ҳолати эса овқатланишга боғлиқдир, овқатланиш усимликка боғлиқ. Ўсимлик ердан чиқади, чунки ҳар қандай кўкат ердан усиб чиқади.

Абу Наср Фаробий

Хуш ўткар умри азизинг, жаҳон ғамини ема,
Май ич тириклик аро сиҳати бадан яхши.

Ҳувайдо

Ичиб захри қаҳрингни хушнудмен,
Керакмастурур шахду-шарбат манго.

Комил Хоразмий

Сиҳат тиласанг кўп ема,
Иzzат тиласанг кўп дема.

Навоий

Соғлом бўлмаган киши шеър ёзолмайди.

Мискин

Ким бўлса табиати муолиж,
Жисмидин этар маразни хориж.

Навоий

Ҳакими ҳозиқу бодиенат,
Жами аҳли беморона яхши.

Камий

Оғримай жони ва билсун ул киши жон қадрини,
Дарди йўқ бедард на билсун дори-дармон қадрини.

Ҳувайдо

Физо емак уч турлик бўлур:

Орифлар физоси — кунда бир маҳал.

Мўмийлар физоси — кунда икки маҳал.

Ҳайвонлар физоси — кунда уч дафъа ва ундан ортуқ.

Муҳаммад Сиддиқ Рушдий

УЙЛАНИШ, ЭР-ХОТИН, ЯХШИ АЁЛЛАР ХУСУСИДА

Айлар ишингга чу бўлур дастрас,
Вақтидин ўткарма ани бир нафас.
Навоий

Йигитни балоғат ёшига етиши билан уйлантириб қўймоқ зарур. Шунда у зино қилиш пайига тушмайди, одамларнинг номусли қиз-жувонларига ёмон назар билан қарамайди.

Бархурдор ибн Маҳмуд

ҲИКМАТ. Хотинсиз уй — жонсиз жасад. Қайси уйда хотин бўлмаса, чироғи йўқ базмга ўхшайди. Ҳақимларнинг айтишича, хотини йўқ эркак қарори йўқ энгил нарсага ўхшайди, бундай эрнинг ҳеч ерда қуни-ми бўлмайди. Ҳаёт гулдастасини боғлаб турувчи шероза ва ҳаё чаманини яшнатиб турувчи гул аёллардир. Маснавий:

Уйланса-ю бўлса бола-чақаси,
Манманлигу кибр кетар барчаси.
Жаннатмисол обод бўлади хона,
Хотин одам учун бўлса ҳамхона.
Яккалик шарафмас, балки аблаҳлик,
Якканинг ҳаёти берар гувоҳлик.
Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Ҳикматдур манга маҳбубу марғуб,
Киши маҳбубини махфий этмоғи хўб.
Хиромий

Тириклик еру дилдор ила хуштур,
Тирикликни нетарсан, бўлмаса ёр...
Киши ёлғиз жаҳонда бўлмади шод,
Нечаким оламда бўлса шаҳриёр.
Пошшоҳўжа

Шундай одамлар борки, муҳаббат бўстони ораб, уйланишга қадам қўймадилар ва бу файз боғининг гулзоридан гуллар термадилар, доимо ғам уйида узлари якка-ю танҳо ўтирадилар. Баъзи бир калтабин ва ақлсиз кишилар эса пул кам, деб ёки аёлни эплаб боқиш ғамидан қурқиб зебо ва бахтиёр аёллар висолдан юз ўгирадилар. Аммо маълумки, уйланиш йўлида ва унинг сарфу харжи йўлида, қанча нарса ишлатма-синлар, бўларнинг бари кейинчалик ўз ўрнига тушиб кетади. Аммо бу йўлни босиб ўтишда қуйидагиларга амал қилмоқ керак: шундай қизга совчи қўймоқ керакки, бу қизнинг чехраси очиқ, юзидан олижаноблик ва ифбат намоён бўлсин, поклик ва покизалик пардаси орқасида тарбияланган ва чиройли иш ва одатларга ўрганган бўлсин! Бундай қиз энг яхши ҳадя бўлиб, ёшлик ва ҳаёт дастурхонининг лаззатини зиёда бўлишига олиб келади.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Хотин содиқ ани севгил азиз эр,
Ҳар оғир ишда ҳам доим сени дер.
Унга дўст бўлгил, уни севгил, кўнгул бер.
Унинг сўз баҳридан гавҳарларин тер.
Сайфи Саройи

ҲИКМАТ. Дили бузуқ, ўзгаларнинг покдомон ва ифбатли қиз ва жувонларига кўз олайтирувчи нопок кишилар ҳақиқий разил ва ифлос кишилардир. Улар ўз қилмишлари билан гуноҳ ботқоғига ботадилар.

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Парвариш қилдим кўнгулни бир ўзимга ер деб,
Бевафо хўбларни севди, бўдди хасми жон манго.

Отоий

Қўлдошингни ҳурмат қил,
Ўзгаларга юзланма.

Боқолмасанг товўфинг,
Қуш боқай, деб сўзланма.

Маҳмуд Кошғарий

Махфий қолмасинким, парҳезгарлик варақаларини ушлаб турувчи шерозанинг таянчи бу уйланиш ва покиза аёлларга совчи қуйишдир. Уйланиш ва покиза аёлларга муҳаббат қуйиш одамнинг кўнгил чироғини равшан бўлишига ва кишиларнинг ҳаётдан баҳра топишига, таносил аъзоларининг саломатлигига сабаб булади!

Бархурдор ибн Маҳмуд

ҲИКОЯТ

Бор эди ҳарис мулла нобакор,
Шаҳват тўфонидан дили доим зор,
Қулида уқирди бир шогирди ёш,
Ҳар кун шогирдидан бу мулла бебош.
Онасига тинмай салом йўлларди,
Қани бир келса, деб доим уйларди.
Бир кун дадасига деди онаси:
— Қулоқ солинг, тингланг дадаси,
Мулланинг кўнглида шум нияти бор.
Боплаб таъзирини бермоқлик даркор.
Маълумингиз уйда бордир тегирмон,
Тегирмонга солинг неча қопда дон,
Таклиф қилиб келай бунда муллани,
Тасодифан келиб қолингда сиз шунда.
Тегирмонга олиб кирай муллани,
Янчитиб олайлик барча ғаллани.
Эри рози бўлди кедци мулла ҳам,
—Хуш келдингиз! — деди хотин ўша дам.

Бир дамгина улар бўлганда хушҳол.
Эри тақиллатди эшикни дарҳол.
Хотин тегирмонга бошлади уни,
Мулла донни янчиб чиқарди унни.
Қийналиб ҳориган бечора мулла,
Қайтиб келди уйга тун бўлган палла.
Эру-хотин кулиб бўлишдилар шод,

Ғалла ҳам янчилди, хона ҳам обод.
Маслаҳат қилишиб бир кўн ногаҳон,
Ўғли ўқиш сари бўлганда равон,
Деди: «Даданг кетди бугун узоққа,
Муллага айт келсин тезда бу ёққа!»
Ғазаби жуш уриб кетди-ю мулла,
Деди: «Яна олиб келдими ғалла?!
Онангга айткил мен эшшак эмасман,
На тупроқ, на ғалла ғамин емасман!»
Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Тажрибалардан маълум бўлишича, чиройли хулққа эга бўлган аёлларнинг эрлари ҳам шундай хулққа эга бўлар эканлар. Аксинча ёмон хулққа эга бўлган аёлларнинг эрлари ёмон хулққа эга бўлиб, уларда евузлик хислатлари пайдо бўлиб, бошқалар билан ҳам қупол муомалада бўлар эканлар.

Оилавий масалада эр билан хотин ўртасида тотувлик ва маслаҳатлашиб иш тутиш бўлмаса, бундай оила азоб ва машаққат масканига айланади. Бундай оиладан лаззат кетади, роҳат йўқолади, болаларнинг тинч-лиги бузилади. Оила аъзолари ўртасида уруш ва жанжал чиқмаслигининг олдини олиш аёлларимизнинг вазифаларидир.

Эр билан мураса ва мадорада яшаш учун аёлларимизга қуйидаги икки нарсага амал қилиш зарур. Биринчи, эрнинг табиатини, мижозини ва хулқини билиш, шунга қараб муомала қилиш, масалан, эр нимадан кўпроқ хурсанд бўлса, ўшани қилишга уриниш, қандай нарса ғашини келтирса, уни қилмасликка ури-ниш зарур. Эрнинг ҳаракатларини билиш ва ўшанга асосланиб иш юритиш тотувликни келтириб чиқарадиган муҳим омиллардан биридир. Иккинчи, вафодор, садоқатли ва ишбилармон аёллар ҳақидаги ҳикоя, шеър ва дostonларни кўп ўқиш, ёмон, хулқсиз ва беҳаё аёлларнинг қилмишлари ва унинг оқибатида турли хил балоларга гирифтор бўлганликлари тўғрисидаги воқеалардан ибрат ва керакли хулосалар чиқара олиш керак.

Олимат ал-Банот

Чунки ҳар ишда эшитган тенг эмас кўрган била,
Беҳуда тую тамошо ичра борғонидин не ҳаз.
Бош оқарғон, тиш тўкулғон бир қари фартутға,
Сухбати барно, жувони шўх жавлондин не ҳаз.
Увайсий

Энг яхши аёллар шундай аёлларки, улар кўп фарзанд туғиб берадилар, эр билан мураса қилиб яшайдилар, эрнинг қудрати етмайдиган нарсани талаб қилмайдилар, эр нимани совға қилса, шукр чехрасини очиб, хурсанд қиладилар. Улар доимо эрнинг кўнглини оладилар, эрнинг муҳаббати қушини табассум билан сайд қиладилар, одоб ва ҳаё юзасидан эрнинг ҳузури гулзорида беҳуда сайр қилавермайдилар, эрнинг топганини сақлашга ва сирларини очмасликка ҳаракат қиладилар. Агар кишига бахт мададкор бўлиб, ҳар томонлама камолатга етган бундай хотинни тасаруфига киргиза олса, у одам шундай хотинни ўзининг бошидаги гавҳар тожи деб ҳисоблаб, унинг олдида ўтказилган чаманзор айемини ғанимат билмоғи керак. Чунки ҳеч қандай харидор бундай қимматбаҳо неъматни даврон бозоридан ғайрат даллолининг ҳаракати билан ҳеч қачон қўлга киргиза олмайди.

Бархурдор йбн Маҳмуд

Ёрсиз эл оҳи гамандуд эрур,
Ёнса ёғоч ёлғуз иши дуд эрур.

Навоий

Оқила хотин ўз эрининг ҳақиқий кўмакдошидир. Бундай хотин ўз эрининг сўзларини ҳеч вақт ерда қолдирмайди. Менсимасдан қарамайди. Уни ҳар бир ишда қўллаб-қувватлайди. Аммо оқила хотин эрга итоат қилиш керак экан деб, эр бошлаган ҳар хил қабиҳ йўлларга юравермайди, аксинча ўз эрининг ёмон ва жинойтга олиб борадиган йўллардан қайтаради.

Бадхулқ ва беъмани эрга учраган аёлнинг асосий вазифаси шундан иборатки, у бор кучини сарфлаб, эрининг нотўғри йўлдан кетаётганини тушунтириши, унга ваъзу насиҳат қилиши, барча чора-тадбирларни қўллаганда ҳам эрининг тузалишига ишонч йўқ бўлгач, ундан кўнгил узиши, қутулиш йўлини қидириши керак.

Олимат ал-Банот

Чу ҳикмат бирла ёрим ёр бўлди,
Хаёл этганларим гулзор бўлди.
Мажлисий

Билгилки, билимли, ҳаёли ва виждонли оилада тарбия топган бокира қизлар ҳаё ва иффат, меҳр ва муҳаббат эгалари бўлиб, улар билан қурилган ҳаёт тотли ва тинч бўлади.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Илм ўқумоқ ҳар бир эру хотинга фарздур,
Илму дониш яхши зийнатдур хотин-қиз аҳлига.
Қуй қадам илм уйига, тумор, маржонинг унут.
Абдулла Авлоний

Эр билан тинч-тотув яшашнинг яна бир муҳим шартларидан бири қуйидагилардир: эрни ўзига ром қилиш учун ҳамиша ўз баданини озода тутиш, либосларини ҳамиша покиза қилиб юриш, сочларини тартибга солиб, уларга оро бериб юриши лозим. Шу ўринда бир араб аёлнинг ўз қизини куёвга узатаётганида айтган гапларини келтириб ўтиш фойдалидир. У ўз қизига шундай насиҳат қилган экан:

— Эй қизим, сен ўз ўрганган уйингдан кетиб, нотаниш бир хонадонга тушмоқдасан. Сен у билан шундай муомала йўлини тут: сен ер бўл, у эса осмон бўлади. Демак, сен унинг олдида ер каби камтарин бўлсанг, у осмон каби олижаноб бўлади. Осмон шифоли емгири билан ерни кўкартиргани каби у ҳам ўз меҳру-шафқати билан сени ҳушнуд этади. Яна сен унга канизак бўлсанг, у сенга қул бўлади.

Қизим, куёвингдан кучи етмаган ва сотиб олишга қудрати етмаган нарсаларни талаб қилма! Агар шундай қилсанг, орадаги тотувлик йўқолади, турли хил-жан-жаллар юз беради. Ўзингга хушбуй нарсалар билан оро бер, нохуш ҳидлардан сақлан! Покизалик ҳамиша йўл-дошинг бўлсин! Ўзингни аччиқ пичинг сўзлар айтишдан сақла, тилингни ширин қил, юзингни ҳамиша очик тут. Эринг сендан фақат юмшоқ ва ширин сўзла-рингни эшитсин. Ярашмайдиган, эски либосда ёки юзларингга оро бермаганинг ва сочларинг тартибга солинмаган ҳолда унинг олдида ўтирма!

Араб аёли ушбу сўзлар билан қизини куёвга узатган экан.

Олимат ал-Банот

Кимгаким эрлик асари ердир,
Бир демас ар қилгани минг бордир.
Навоий

Мусулмон одамнинг энг яхшиси хушхулқлидур.

Ҳадис

ҲИКМАТ: Энг яхши хотин шундай хотинки, у ҳаёли ва ориятли бўлади.

Энг муҳим оилада сочинлик ва бараканинг сабабчиси бўлади.

Муиниддин Жувайний

ҲИКМАТ. Араб қабиласидан бўлган Ҳадя Аддий ўз хотинини жонидан севарди. У ўз ҳаётини усиз ҳаром деб биларди. У касалликка чалиниб, узида оғир заифлик юз берганини мушоҳада қилгач, ўлим элчиси эса яқинлашиб келаётганини кўргач, хотинига деди: «Мен ҳаётимдан умидимни уздим, ҳаёт офтоби ботиб бормоқда, ҳозир кўнглимда бир орзудан бошқа орзу йўқ. У ҳам бўлса, мен ўлгандан кейин сен нима қилмоқчи-сан, шуни билмоқ истайман!» Байт:

Саволим жавобга арзиса агар,

Гапир осонгина чиқсин бу жоним!

Хотин эрининг қандай севишини биларди.

У фикр билан эрининг мақсадини англади ва эрга чиқиш-чиқмаслигини сураётганини билди. У ўша ондаёқ пичоқни олиб, бурнини кесиб ташлади. Байт:

Севган ери агар қулоқ солмаса,

Ўлик ҳисобланур ҳар тирик киши.

Тирик ҳисобланур вафо йўлида,

Кимни ҳалок қилса ўлимнинг ниши!

Муиниддин Жувайний

Хотинларнинг энг яхшиси шундаки, ҳам бола ўстиради, ҳам меҳр курсатади.

Эрига тик гапирмаган хотин хотинларнинг афзалидир.

Яхши хотин эрни ёшартиради.

«Оталар сўзи»

Қошки, кулбам аро якбора ёрим келсалар,

Йўллариға жон нисор айлай нигорим келсалар.

Анбар Отин

Хотинларга хос бўлган энг гўзал ва қадрли безак иффатдир. Иффати йўқ аёл нурсиз, яланғоч бир гавдадан ўзга нарса эмас. Иффатни сақлашга уринмаган аёллар ҳеч қачон муҳаббат ва илтифотга сазовор була олмайдилар.

Опа-сингиллар! Сизлар учун энг зур бойлик ва энг улуғ мартаба, энг улкан фазилат иффатли бўлишдир. Иффатли аёл гарчи камбағал бўлса-да, бироқ маънавий жиҳатдан бадавлат ҳисобланади. Иффатсиз аёллар қанчалик бадавлат бўлишмасинэл назарида фақир ва беҳурмат ҳисобланадилар. Бўйнига тақилган маржон, бош ва кўкракка тақилган гавҳар, сандиқ тула пуллар билан ҳам иффатни сотиб бўлмайди. Иффат шундай зўр бойликдирки, унинг асло баҳоси йўқ.

Иффатни нақадар буюк фазилат эканлигини билиш учун унинг таркибига кирадиган ва ажралмас қисми бўлган хислатлар билан танишиш лозим. Ҳақимларнинг ёзишларича, поклик, қаноат, шошилмаслик, очик юзлилик, ихлос, тартиб, саховат.

Олима ал-Банот

Хотиннинг иффати — эрнинг иззати.

Вафоли хотиннинг баҳоси йўқдир,

Вафосиз бўлса ғар кўзига ўқдир!

«Оталар сўзи»

Гул ғунчалигида хор иландур,
Очилди бир ўзга ер иландур.
Толибий

Агар ҳар кимса сени севмас, борма анинг сори.
Аваз Ўтар

Агар жангчи уй томон келса, у бахтиёр аталади.
«Таъбирнома»

Хотинсиз кишининг уйи тула ранж,
Хотин бўлса тулар уйга зару ганж.
Пайванд қилса ниҳол мева етказар,
Аччиқ бўлса агар уни кеткизар!
Муҳаммад Жавҳар Заминдор

СИР САҚЛАШ ВА ТИЛНИ ТИЯ БИЛИШ

Агарчи тил сақламоқ кўнгулга оғирдур, аммо
Сўзни сочиб юбормоқ бошга офатдур.
Навоий

АЗИЗИМ, ҳар қандай одамга ишониб сирингни айтма, ҳар қандай душманга эса зулмингни
ҳаддан оширма.

Душманинг дўст бўлиб қолиши ва дўстинг эса душманга айланиши мумкин!
Хожа Самандар Термизий

Виждонли одамнинг қалби сирлар хазинасидир:
Эй мажлисда ўтирган киши,
Бундаги сўз сенга амонат.
Мажлис сирини ифшо айласанг,
Амонатга бўлур хиёнат.
«Оталар сўзи»

Ошкор қилиб бўлмас сирларинг бўлса,
Дилиннга жойла-ю, унга муҳр бос.
Эл оғзига тушгач зиёни кўпдир,
Икки лаб ичидан сир чиқса беҳос!
Мажидиддин Хавофий

Қизил тил сени қисқа ёшли қилади,
Эсон булай десанг, сен уни маҳкам боғла.
Юсуф Хос Ҳожиб

Афлотун ҳаким айтади:
— Дунёда энг ожиз ва нотавон одам ўз сирини яшира олмайдиган кишидир. Агар киши ўз
сирини асрай олмаса, ҳеч қандай дўст уни асрашга қодир эмас!
Абулбаракот Қодирий

Душман билмасин ва эшитмасин деб, яшириб юрган сиринг бўлса, бу сирни ҳар кимга
айтма. Одам ва олам бир хил турмайди, дўст, деб юрганинг бир куни душманга айланиб
қолиши мумкин. Бундан ташқари кўлингдан келмаган ишни қиламан, деб бировга ваъда берма.
Хайрли ишйи амалга оширишга шошил!
Муҳаммад Жабалрўдий

Сирингни пинҳон этмоқчи бўлсанг, бировга ишониб айтма, чунки сенга ўзингдан бошқа
жонкуяр йўқ.
Кошифий

Киши ўз сирини беш хил кишига айтмаслиги ке-рак. бўларнинг биринчиси — макру-ҳийлали
аёл, иккинчиси — балогатга етмаган бола, учинчиси — тен-так, тўртинчиси — бировга тобеъ
киши, бешинчиси — синалмаган дўст.

Енгилтак ва макр соҳибаси бўлмиш аёлга сир айтган кишининг иши гўё оловга пахта
ташлаб, унга «куйма!» деб буюрган кишининг ишига ўхшайди. Болаларга сир айтган кишининг
иши эса сувга кўза ташлаб, унга «хул бўлма!» деб буюрган кишининг ишига ўхшайди. Тентакка

сир айтган кишининг иши гўё му-шукка гушт ташлаб, унга «ема!» деб буюрган кишининг ишига ўхшайди. Бирор тасодиф туфайли бировга қарам ва тобеъ бўлиб қолган кишига сир айтган кишининг иши гўё ит одцига суяк ташлаб, унга «ғажима!» деб буюрган кишининг ишига ўхшайди. Синалмаган дўстга сир айтган кишининг иши гўё ўзини ўзи дарёга отиб, дўстига хитоб қилган ҳолда, «мени ғарқ бўлишдан қутқар!» деган кишининг ишига ўхшайди.

Абулбаракот Қодирий

Икки ошно бўлмаса иттифоқ,
Ҳам сирдош эмасдур эрур ул нифоқ.
Хиромий

Бир подшо рикобдорлик вазифасини бажарувчи мулозимга қараб: «Бир сирым бор, аъёнлардан ҳеч кимга айтишга кўнглим бўлмапти, уни сенга айтмоқчиман!» деди. Рикобдор унга:

Жоним таним ичра бор экан пинҳон,

Сиринг жоним ичра яширин мудом, — деб жавоб берди. Подшо унга: «Акамдан хафаман, унинг зарари менга етмай туриб, вужудининг тиконини мамлакат чаманидан юлиб ташламоқчиман!» деди.

Рикобдор аҳвол саҳифасига бевафолик рақамини чекиб, унинг акаси олдида борди ва бўлган воқеадан уни огоҳ қилди. Подшонинг вақтида чора-тадбирни кўриб қочиб қутулди.

Орадан бир қанча муддат ўтгач, подшо ўлди ва унинг ўрнига акаси тахтга ўтирди. Унинг биринчи фармони рикобдорни улдириш ҳақида бўлди.

У рикобдорга деди:

Тилинг бўлса эди сир учун йўлдош, Қиличдан узилмас эди хаста бош! Шундай қилиб, рикобдор маломат ўқиға нишон бўлди ва кўрнамаклик қуръаси унинг ҳабтига тамга бўлиб босилди.

Хожа Самандар Термизий

Дўстим деб ишониб, сир айтма, эҳтиёт бул.
Аҳмад Югнакий

Ўзгалар ҳақида сенга хабар келтирган киши сенинг ҳақингда ҳам бошқаларга хабар етказди.

Бировнинг сирини сенга ошкор қилган киши сенинг сирингни ҳам бошқаларга ошкор қилади.

Инсоннинг сир сақлаши бировга сир айтиб пушаймон бўлишидан яхши.

Абдибек Шерозий

Десанг ўлмасун ёшурун сўзум ушбу олам ичида фош,
Дема ҳаргиз олдида сирин аҳли башарни маҳрами роз этиб.
Огаҳий

АЗИЗИМ, сир сақлашда эҳтиёт чорасини жойига қўй! Хусусан ноумид дўстлардан ва сендан кўрқувда яшайдиган душманлардан сирингни қаттиқ яшир! Чунончи айтадилар:

Сендан умидини ўзган дўстларга, Дилдаги сирингни айлама изҳор, Сендан кўрқиб юрган кимсаларга ҳам, Сир айтмоқни асло қилма ихтиёр!

Кўп кишилар борки, улар ўз сирларини сақлай билмасликлари туфайли ҳалокатга дучор бўладилар. Байт:

Сирлар ичкаридан чиқиб ташқари, Неча ботирларни қилар сарсари! Қандай яхши гапни

айтмиш бир ҳушёр, «Бошинг керак бўлса — сир сақлаш даркор!»

Хожа Самандар Термизий

Сиринг ҳамон ичингда экан у сенинг асирингдир, ташқарига чиқса сен унга асир бўласан.
Уттиз икки тиш орасидан чиқишга муваффақ бўлган сир — ўттиз икки маҳаллага тарқалади.
«Оталар сўзи»

Кимки ўз ҳаддини билса, тилини сақласа, беҳуда сўзлардан қочса, дўстларини ҳижолатга солмаса, унинг саломатлиги доимий ва пушаймонлиги эса кам бўлади. Байт:

Соғлиғу ёшлигинг бор экан бардам,
Мақсудинг муяссар бўлади ҳар дам.
Шундай яшагинки, иш қилсанг бирор,
Душман таънасини еб юрма зинҳор!
Муҳаммад Зеҳний

Инсоннинг қўли қисқа бўлса, тили узун бўлади.
Мушукни курмайсанми, итдан ожиз келганда, унинг юзига чанг солади.
«Оталар сўзи»

АЗИЗИМ, тинчлик тарафдори бўлган тил бир оги сўз билан юзлаб мушкул тугунни еча олади, бемаҳ ейилган фитна қузғатувчи сўз эса сўзловчининг буйш ни сиртмоққа туширади. Чунончи айтадилар:

Ақлинг билан тагига боққин, Фойда-ю зиёнга тўла бойлик у!
Хожа Самандар Термизий

Икки кишининг бирга ўтириб қилган суҳбатидаги гаплари амонатдур. Суҳбатдошининг сирини фош қилиш ҳаромдир.

Ҳадис

ҒИЙБАТ, ТУҲМАТ, БЎҲТОН, ЎҒРИЛИК, ОМОНАТГА ХИЁНАТ ХУСУСИДА

Бировнинг айбини гапириб киши,
Ўзининг айбини қилади ошкор.
Бировни ёмонлаб гапирса сенга,
Сени ҳам ёмонлаб гапирмоғи бор!
Муиниддин Жувайний

Ғийбат — биродаринг ёқтирмайдиган сўзлар билан у тўғрида гапиришдир.
Ҳадис

Одат бўлса ҳар кимга ғийбат,
Ишонмагин унга ҳеч қачон.
Ёмонласа бировни сенга,
Ёмонлайди сени ҳам пинҳон.
Қора кўнгил бўлган-чун давот,
Икки тили бордир бегумон.
Бири — унинг қалами бўлса,
Ёзган хати — иккинчи забон!
Муиниддин Жувайний

Ғийбат қабиҳ феъллардан биридир. Ғийбат оз бўлса-да, келтирадиган зарари денгиз каби бепоён! Бирор кишининг орқасидан гапириш, айбини топиш, ёмонлаш, бола-чақаси, хотини, ҳулқи, бойлиги ҳақида бемаза гапларни гапиришнинг барчаси ғийбат ҳисобланади.

Хаёлиддин ал-Ҳасаний

Ғийбат, бадгўйға солма қулоқ,
Доим ўшал тоифадан бўл йироқ.
Пошшоҳўжа

Яхши одамнинг ғийбатчилари кўп бўлади:
Жаҳонда бир қизиқ қоида юрар,
Бол тутган ҳар қулга ари ниш урар...
Яна хазиналар бўлмас илонсиз,
Гуллар эса бўлмас тиконсиз.
«Оталар сўзи»

Аралашдингми, фитна кўтаради, кўр,
Бири — ғийбатчи, чақимчилик қилувчи.
Бири — иккиюзлама киши, тамагир.
Юсуф Хос Ҳожиб

ҲИКМАТ. Бир киши олдинга келиб, бировни ғийбат қилса, уни рост айтаяпти деб уйлама. Балки уни бу феълдан қайтар. Ўзинг ҳам бундай сўз ва феълдан ҳазар қил!

Муиниддин Жувайний

Донолар айтадилар:

— Бирор киши олдинга келиб, биров ҳақида ғийбат гапларни гапирса, ундай одамнинг гапларига ишонма, чунки у сени ҳам бировга ёмонлаб, устингдан ғийбат қилиши мумкин!

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Фаразгўй ағёрлар сўзиға бовар қилмаким,
Дилсиёҳлик келтирур ўртада ғаммоз озгина.
Анбар Отин

Бир киши Мусъаб ибн Забир оддига келиб, Аҳнаф ҳақида қурқинчли, уйдирма ғийбат гапларни гапирди. Мусъаб Аҳнафни чақиртириб келди. Унга хитобан воқеани баён қилди. Аҳнаф уйдирмачи кишининг ёлғон-чи ва ғийбатчилигини айтиб, ўзини оқлашга киришди. Мусъаб деди: «Унинг айтган гапларига адолат юзасидан қараганда ишончга лойиқдир!» Аҳнаф унга деди: «Агар сенда ишонч ва адолат бўлганда эди, ғийбатчининг сўзиға қулоқ солмаган ва уни уйингдан ҳайдаб чиқарган бўлардинг!»

Муиниддин Жувайний

ҲИКОЯТ. Абу Таййиб ат-Тоҳирий дўсти Бани Самони тинимсиз ғийбат қилар эди, Бир куни ибн Аҳмад деган киши унга: «Қачонгача одам гўшти билан нон қўшиб ейсан?» деди. Абу Таййиб шу кундан бошлаб ғийбатни ташлади.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Ҳар кишинингки сўзи ёлғон,
Айлама бовар неча ким чин деса.
Навоий

ҲИКОЯТ. Ҳасан Басрийга: «Бир киши сени ғийбат қилди!» деб айтадилар. Ҳасан дарҳол ғийбат қилган кишига бир товоқ хурмо юборади. У киши хурмони олгач, ўша онда Ҳасаннинг олдиға келди ва: «Мен сизни ғийбат қилган эдим, сиз менга хурмо гобориб-сиз, сабаби нима?» деб сўради. Ҳасан унга: «Сен менга яхшилик юборган экансан, мен эвазига хурмо юбордим!» деб жавоб берди. Бундан маълум бўладики, ғийбат ғийбат қилинувчи учун тўғри йўл курсатиши мумкин, аммо ғийбат қилувчига зарар келтиради.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Тузлик эрмас шифосию мояси ҳам,
Ким эгри кишининг эGRIDур сояси ҳам.
Навоий

ҲИКМАТ. Ҳар ким тухматчилар қаторида ўтирса, унинг тухматчиликда айбласалар, узидан ҳафа бўлсин. Ҳар ким ўзи сирини яширмаса, надомат ва пушаймонлик тартади.

Муиниддин Жувайний

Энг зўр тухматга лойиқ одам шундай одамки, у ўзининг танийдиган одамлар орасида ўзини таъриф этади.

«Оталар сўзи»

Чақимчи шундай кишики, бирор ерда эшитган гапини дарҳол бошқа одамга бориб айтади, натижада икки одам орасида фитна туғдиради. Поқдил киши бировдан эшитган гапни бировга айтмайди. Жимлик ва сукунат йўлини ихтиёр этади. Агар унга биров гап ташиб келса, бундай иш қилмасликка даъват этади.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Неча зарурат аро қолғон чоғи,
Чин демас эрсанг, дема ёлғон доғи.
Навоий

ҲАКИМЛАР айтади:

— Эй одамлар, дўстлик ва меҳрибонлик ўғриларида сақланинг, бундай ўғриларга чақимчи ва ифвогарлар киради. Уғрилар мол уғриласа, бундай кишилар одамлар орасидаги дўстликни, тинчликни, меҳру-му-ҳаббатни угирлаб, фитна-фасод қузғотадилар.

«Фавоқиҳал-жуласо»

ҲИКМАТ. Айбингдан хабар топиб, уни бировларга ошкор қилмайдиган, сенга яхшилик қилса, уни таъна қилмайдиган, унга яхшилик қилсанг, асло унутмайдиган одам билан дўстлик ипини боғламоқ керак.

Байт:

Кўп ҳолатнинг буддим шоҳиди,
Айб қидирган будди айбдор.
Қимнинг бўлса юраги тоза,
Ўзга айбин қидирмас зинҳор.
Дўст айбини беркитар доим,
Фазилатин мактайди такрор.
Яхшилигин улуғ деб билмас,
Ўзингни ҳам асло тутмас хор.
Шундай дўстга дуч келсанг агар,
Қўлларингдан чиқарма зинҳор!
Мажидиддин Хавофий

Ардашер ҳавасни келтирадиган улуғ бино қурдирди ва ҳақимлардан бирига қараб: «Бу бинода бирор кам-чилик борми?» деб сўради. Ҳақим унга «Мен бундай улуғ ва чиройли бинони курмаганман, бироқ шундай бўлса ҳам унда ягона бир камчилик бор!» деди. Арда-шер: «У қандай камчилик экан?» деб сўради. Ҳақим деди: «Афсуски, сен учун бир чиқиш бор, бу чиқишдан сўнг сен унга абадий қайтиб кирмайсан. Ёки сен учун унга бир кириш бор, бу киришдан сўнг, ундан абадий қайтиб чиқмайсан!»

Муҳаммад Зеҳний

Агар кишининг кўзи камолот нури билан мунаввар бўлса, унинг кўзи кишилар нуқсонини куришдан узоқ бўлади. Байт:

Яхшиларнинг кўзига ёмон тўғри куринур,
Ёмонларнинг кўзига эгри кўрингай тўғри!
Ибн Камолпошшо

Ануширвоннинг ўғли Ҳурмуз Ахвоз вилоятига борган пайтда ўша ернинг ҳоқими билан мулоқотда будди ва бир куни унга деди: «Сенда ягона бир айбдан бошқа ҳеч қандай айб курмадим. Аммо ўша кўрган айбим, билгилки, ўнта айбни ўз орқасидан эргаштириб юради». Ҳоқим: «У қандай айб экан? Орқасидан эргашти-риб келадиганлари эса қайсилар, айтиб бер!» деди. Ҳурмуз деди: «Уша айб керилиш ва ўзни катта тутишдир. Билгилки, унга эргашадиган айбларнинг биринчи-си, менсимаслик бўлиб, унинг оқибати халқ нафратига йўлиқишдир. Иккинчиси, одамларни тафтиш ва тад-қиқ қилиб, уларга дашном берган ҳолда ўзи эса касб-ҳунарнинг бирортасига ҳам эга бўлмаслик. Учунчиси, уқишдан ор қилиш, бунинг натижасида илму адабдан бебаҳра қолиш. Тўртинчиси, ўтиришда барчадан ўзини устун ва доно деб билиш,

бунинг натижасида ўзига душман орттириш ва обрўйини тўкиш. Бешинчиси, манманлик туфайли чегарадан чиқиш, баландроқ амални хохлаб қолиш, натижада хору-зор бўлиб, ўз мартабасидан ҳам ажраш. Олтинчиси, одамларнинг ҳақ-ҳуқуқини ҳурмат қилмаслик, беморлардан хол сўрамаслик ва шунга ўхшаш нарсалардан кўз юмиш. Еттинчиси, одамларга хавф солиш, уларни масхара қилиш, натижада беқадр бўлиш. Саккизинчиси, маслаҳатсиз иш тутиш, натижада ҳижолат чекиб, надомат тортиш. Тўққизинчиси, одамлар мени улуғ фаҳмлайди, деб ўйлаш ва гумонда юриш. Фозил ва комил кишиларга қулоқ солмай, ҳақорат кўзи билан қараш, натижада уларнинг назаридан қолиш!

«Жовидони хирад»

Сукрот ҳакимдан: «Айбсиз одам борми?» деб сўрадилар. У: «Одам айбсиз бўлса ўлмас эди!» деб жавоб берди.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Луқмони Ҳакимдан: «Сен ўзинг кўрган иллатлар ва айблардан қайси бирига даво топа олмадинг?» деб сўрадилар. Луқмон: «Мен барча иллатларга ҳикмат юзасидан даво топдим, аммо даволай олмаганим, бу бадфеъллик илллати бўлди!» деб жавоб берди.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Бир олим айтади: «Энг ёвуз ва ярамас одам шундай одамки, ўзгаларнинг айбини топишга интилади, гап ташиб, дўстларни бирбиридан жудо қилади».

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Айбсиз қиз қидирган ёрсиз қолади.
Гўзал ҳисобланган ойда ҳам доғ бор.
Айбсиз дўст қидирган дўстсиз қолади.
Билмаган айб эмас, сўрамаган айб.
«Оталар сўзи»

Одамларнинг ёмони узрни қабул қилмайди, камчиликларингни доимо қидиради, қоқилсанг суямайди.

Муҳаммад Зеҳний

Ҳар кишига учта иш одат эрур,
Анга ҳамдам хуш саодат эрур.
Аввало, эл айбини кўрган замон,
Очмагай огзин маломатга шу он.
Ким агар кетса нотўғри йўл билан,
Тўғри йўлга бошла дарҳол қўл билан.
Солма асло ранж элнинг дастига,
Ўз юкин қўйма бировнинг устига.
Фаридиддин Аттор

Сўнги давр олимларидан бўлган бир ҳаким шундай деган эди: «Инсон учун энг қабих ҳисобланган тўртта айб бор. Улардан биринчиси мансабдорнинг серғазаблиги, иккинчиси — олимнинг ёлғончилиги, учинчиси — давлатманднинг хасислиги, тўртинчиси — хотиннинг фоҳишалиги!»

Абулбаракот Қодирий

Луқмони Ҳаким: «Инсон учун энг ёмон айб кишининг ўз айбини кўриб билмаслигидир!» деган эди.

Абулбаракот Қодирий

Ўз айбини курмаган ўзга айбни қидирар,
Дўстинг оч бўлса, сен эса тўқ бўлсанг, бу айбдир!

«*Оталар сўзи*»

Ҳар ким хиёнат ва эгрилик уруғини ҳаё даласига экса, ундан омонлик ҳосили чиқмаслиги муқаррардир.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Аҳмоқ ўзиникини омонатга қуйиб, бировдан омонатга нарса сўрайди.
Ифвогарга яқин юрма, унинг таъсирига тушиб қолганлигингни ўзинг ҳам билмай қоласан!

«*Оталар сўзи*»

Ошкора айтилган таъна, кўнгилда яширилган гинадан яхши.

Муҳаммад Зеҳний

Қаерда хиёнат оёққа турса,
Ўша ердан диенат йироқлашади.
Хиёнаткор қаерга қул урса,
Денгизни шимиради, ерни қуритади.

Юсуф Хос Ҳожиб

Кетар бировдин инсофу диенат,
Кеча-кундуз бўлур фикри хиёнат.

Ҳувайдо

Адаб кичик ёшдагиларни улуғлар дуосига сазовор этади ва бу баракотдан умрбод баҳраманд бўлади.

Навоий

Одоб шундай узукки, агар у ҳар кимсанинг тасарруф бармоғига мувофиқ келса, унинг улуғлик оти ҳамма маръакаларда жавлон уради.

Одоб дебочадур инсон учун иззат китобига, бўлар ҳар ким одобсиздур нишон тири маломатга.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Айтдилар:

— Фазилат наслу насаб билан эмас, балки одоб билан топилади.

Муҳаммад Зеҳний

Бўлмас адабсиз кишилар аржуманд,
Паст этар у хайлни чархи баланд.

Навоий

Одоб аҳли билан ҳамсуҳбат бўлиш — гуллар ҳидини уфураётган тонг насмидан ҳам ширин.

«*Оталар сўзи*»

Кишида одоб бўлса, илм ҳам бўлиши лозим. Одоб ақлга боғлиқ нарса. Ақл устига одоб ҳам қўшилса, нур устига аъло нур бўлади. Улуғлик ақлу одоб билан вужудга келади. Ақлнинг қадри одоб билан, бойлик қад-ри саховат билан, қувват қадри баҳодирлик билан ошади.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Адаб ирфон илми ичрадур шамъ.

Анбар Отин

Одамлар одоб туттисини ташқи ва ички дунё ахлоқ кўзининг равшанлигини оширувчи сабаб деб билганлар ва бу қимматли оқ йўлнинг отлиғи бўлмай туриб иззат ва ҳурмат мартабасининг идрок каъбасига етмаганлар.

Саодат мулкининг йўлида доим беҳатар юргай, Одобнинг ҳассаси бўлса кишининг қўлида ҳар дам!

Бархурдор ибн Маҳмуд

Хулқ гўзал бўлса, барча халқ севади,
Хулқи тўғри бўлган киши тўрға чиқади.

Юсуф Хос Ҳожиб

Бир куни Букротдан:

— Одобли билан одобсизнинг ўртасидаги фарқ қандай? — деб сўрадилар.

— Гапирадиган ҳайвон билан гапирмайдиган ҳа, вон орасидага фарқ каби, — деб жавоб берди Букрот

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Агар одам эсанг, сайр эт бу гулшанда адаб бирла,
Қадам ҳар сори қуй мулсифатким гову хар густоҳ.

Огаҳий

Ота-онаси ўлган одамни эмас, одоб-ахлоқи бўлмаган одамни етим де.

«Оталар сўзи»

Омонатга хиёнат қилувчида иймон йўқ, аҳдида турмайдиганларда диёнат йўқ.

Ҳадис

АДОЛАТ, ҲАҚИҚАТ, ИНСОФ, ХАТО, ГУМОН, ШОШҚАЛОҚЛИК, ЎЙЛАБ ИШ ҚИЛИШ ҲАҚИДА

Ақл ила олам юзин обод қил,
Хулқ ила олам элини шод қил.
Навоий

ҲИКМАТ. Суқрот ҳақим деди:
— Олам адолат билан пойдор, зулм билан эса хору-зор! Байт:
Зулм асосига қурилган бино,
Ғазаб оташидан вайрон бўлажак!
Муиниддин Жувайний

Адолатдин улди эл осойиши,
Эл осойиши — мулк оройиши.
Мунис

Айтишларича, ўтмишда бир одам бир донога: «Одамларнинг келди-кетдиси жонимга тегди, адолат талаб қилиб келувчилардан безор бўлдим!» деди. Доно эса унга шундай деб жавоб берди: «Иззат тўшагини тарк этиб, мансаб курсисини бушат! Сенга сўз бериб айтаманки, шундан сўнг сенга ҳеч ким озор бермаиди адолат талаб қилувчиларнинг оеги тийилади!» Байт:

Ихтиёри бўлган киши олдига,
Беихтиёр оқиб келади одам.
Ихтиёри кетгач унинг қўлидан,
Келмас ҳеч ким унинг олдига бир дам!
Ҳожа Самандар Термизий

Шоҳ ўз адли ила турдиса дойим,
Жигой бой бирла нард уйнади дойим.
Қутб

Агар ҳақ оёққа турса ноҳақни йиқади.
Ҳақиқат нури сунмайди.
Ҳақиқат отига минган барчани йиқади.
Зиён берадиган ҳақ суюнтирадиган ноҳақликдан афзал.
«Оталар сўзи»

Шоҳ улдурки, раиятга тараҳҳум қилса,
Йўқ эса қоидаи амну амон барча абас.
Нодира

Қарам айла етгач, қаю мустаманд,
Йиқилганлар аҳволига лутф қил,
Сени буйла ҳақ айламиш аржманд,
Яна хайли мазлум дастгири бул.
Мирий

Азизим, қийинчиликка чидаш мард кишиларнинг иши. Шернинг ҳунари кураш. Мард кишиларнинг қўли қийинчиликка тегмаса, заиф кишилар фарогат бус-тонидан гул

теролмайдилар. Чунончи, айтадилар: Диерингда ҳеч ким топмас фароғат, Фақат ўзинг учун изласанг роҳат!

АЗИЗИМ, жафо кўрган киши сенга арз қилиб, ёрдам сураб келса, сен асло дилтанг бўлма! Чунки мартаба эгаси табиб ҳукмидадир. Бемор ўзининг барча дардларини табибга айтмаса, табиб унинг касаллиги сиридан воқиф булолмайди. Натижада шифо шарбатини жафо чекувчига ичиrolмайди.

Хожа Самандар Термизий

Озор ила неча гуфтугу қилғайсиз,
Озурда бўлурни жустужу қилғайсиз.
Бобур

Агар одам эсанг оғритма одам кўнглини зинҳор,
Ки аҳли маърифат наздида Каъба қалби мўминдур.
Толибий

Қаю хазинага зулмнинг бир ақчаси кирса,
Ул хазинани йиқмай қўймас.
Пошшоҳўжа

Оллоҳ ғам-ташвишли одамларга ёрдам берадиганларни дўст тутати.
Ҳадис

Қайс ибн Соиднинг ўз ўғлига қилган насиҳатларида айтади:

— Эй ўғлим! Шундай масал бор: «Сен бировга зулм этсанг, сенга ҳам зулм қилгувчилар бор». Шу мақолга амал қил, ҳеч кимга зулм қилма. Молу-давлатдан хазина тайёрламай, илмдан хазина қил. Дўст-биродарларингни ўзингдан узоқлаштирма, ҳар бир ишни маслаҳат билан адо қил!

«Жовидони хирад»

Зулм бўлгон ўлкада қолмайди файз,
Тонггача кун нуридин олмайди файз.
Анбар Отин

Қимки ойини зулм пеша қилур,
Ўзи ўз бўйнига каманд солур.
Оразий

Ҳаромга аралашма ва зуравонлик қилма,
Ўзгалар қонини тўкма, хусумат ва ғараз қилма.
Юсуф Хос Ҳожиб

Бир ҳақимдан: «Қандай одам жазога лойиқ?» деб сўрадилар. У эса: «Ҳеч қандай инсон жазога лойиқ эмас. Жазога лойиқ нарсалар ваҳший ҳайвонлар, одамларга зиён етказадиган илон, чаен каби газандалардир. Аммо шундай одамлар ҳам борки, уларнинг вужудида дарранда ва газандаларнинг хислати бўлади. Бундай кишилар қилган зарарларига қараб жазоланади. Бу тариқа кишиларни ҳатто одам, дейиш ҳам ноўриндир!» Шеър:

Элга озор берган ҳар золим киши,
Аслида илону чаендан баттар!

Абулбаракот Қодирий

Адлу эҳсон билан жаҳон гулшани обод бўлади.
«Амир Темур ўғитлари»

Эл ҳақида ғофил бўлмагин асло,
Чунки эл қўлида ўтирган ўзинг.
Сендан эл нимани курса бир куни,
Қайтариб кўради ўшани кўзинг!
Муиниддин Жувайний

Мевали дарахт ман ҳар бир ўткинчи —
Тош отиб ўтса ҳам менга бўлмас ор.
Паҳлавон Маҳмуд

Мойили зулм этма кўзинг турқини,
Йўқса қилур мардум уйини хароб.
Нодира

Кимга айтай дарду ҳолимни, не тадбир айлайин,
Ким, мени боштин-аёқ, золим фироқинг ўртади.
Гадоий

Жавобини қайтаришдан ожиз бўлган одамга мушт отма.
Ўзингдан ожизларга раҳм билан, ўзинг билан тенгларга инсоф билан, ўзингдан устунларга
ақл билан боқ.

Золимнинг зулми ўзини йиқитади.
Кучсиз шамол ожиз гиеҳларга бўрон бўлиб туюлади.
Кимки бировнинг пайини қирқса ўзиники ҳам қирқилади.
«Оталар сўзи»

Хор жабрин ол ўзингга, ташла ўзни гул сари,
Ҳар ниши равон ўлсин қизил қон андалиб.
Увайсий

Жаҳонгир қўшинларга қўйса оташ,
Анинг бошиға бўлғуси балокаш.
Анбар Отин

Ўтмишда золим бир киши бўлиб, зироат ва тижорат аҳлининг молига зулм чангалини ўрган эди. Халқ уни дуойи бад қилиб, шаънига нафрат оғзини очган эди. Мазкур золим бир куни қўлига бургут олиб, овга чиқди. Овдан қайтиб келгач, қуйидаги мазмунда хабар тарқатди: «Одамларга зулм қилган ва ситам тиғини урган қўлимни бугундан тийдим. Халқпарварлик йўлида ўзимни собитқадам айладим. Умидим шулки бугундан эътиборан ҳеч қандай золимнинг зулми ҳеч бир одамнинг уйига етиб бормайди. Ҳеч қандай ситамкорнинг қули ҳеч қандай ожизнинг эшигини топмайди!»

Бу хабардан халқ қайтадан жон топди ва бечораларнинг умид чаманида мурод гули бу башоратдан гул очди. Байт:

Муборак бу хабар етгач ногаҳон,

Юраклар қувониб қайта топди жон.

Охири унинг одиллиги шу даражага етдики, қўзичоқ шер кўксидан сут эмадиган бўлди, қўй эса ўз сути билан шер оғзини ювди, юз эса эчкига яхши кўз билан боқди, дашт қушлари эса дарё қушларининг ини ёнига ин қура бошлади, ғозлар эса бургут билан сирдошга айланди.

Золимнинг яқинларидан бири бир куни муносиб пайт топилган вақтда унинг бу хатти-ҳаракатларидан савол қилди, феъли ўзгарганлигининг боисини суради. Золим шундай деб жавоб берди: «Овда юрганимда қаёқдандир бир ит келиб, тулкининг оёғини тишлаб синдирди, йўлдан ўтиб кетаётган бир йўловчи эса тош билан уриб, итнинг оёғини синдирди. Қилмишига яраша юз бераётган бу воқеаларни кўриб ўзимга келдим».

Хожа Самандар Термизий

Оз иш учун банду итоб айлама,

Қатлу сиёсатда шитоб айлама.

Навоий

Ҳар кимки бир кўнгли бузуғни хотирин шод айлағай,

Онча борки Каъба вайрон бўлса обод айлағай.

Навоий

Чархи кажрав, шум замона илллати қилтач асар,

Аҳли дониш кўзларига тийра бўлди кўзлар.

Завқий

Ҳар замон юз бор дил озоридин кўнглимдадур,

Ваҳки, озори бузуқ кўнглимда бунча бор эмиш.

Ҳусайн Бойқаро

Ҳақорат қилса ким оғзингни юмсанг,

Яна ўзга ҳақорат егмас асло!

Эшакни елкасига тиксалар чўп,

Отар шатта бурунгидан ҳам авло!

Ҳаким Қооний

Инсоф энг яхши фазилатдир:

Кимда инсоф бўлса, у мард кишидир,

Инсофсизлик эса номард ишидир.

Инсофсиз кишига ғам ҳамиша йўлдош бўлади.

Мен сенинг қўлингдан тутсам, сен менинг оёғимдан тортасан.

Ёмон кунда гина кўтарилади.

Зиёнкор гиёҳ боғдан юлиб ташланади.

«Оталар сўзи»

Элнинг айбини зоҳир этмоғлиғ,

Йўқдир инсоф ила мурувватдин.

Нодира

Кимеки мард эрур инсоф лозим,

Билурға сўз дурин сарроф лозим.

Анбар Отин

Одамларга кенг қалбли бўлинглар.
Ҳадис

Адоват қилур барча миллатни йўқ,
Адоват қилур меҳру шафқатни йўқ.
Адоват қилур барчани хору зор,
Адоват қилур элни безътибор.
Сидқий Хондойлиқий

Тинч кўнгул бирла қатиқсиз умоч,
Беҳки биров миннати билан кумоч.
Навоий

Қушни билан яхши муносабатда бўлинглар.
Ҳадис

Бир калима ширин сўз қилишни қинга киритади.
«Амир Темур ўғитлари»

Мол-дунё мисоли чирмовчи илон,
Қўлингда кам бўлса хуш бўл, эй инсон!
Бойлигинг тезгина топади йўқлик,
Бойликнинг йўқлиги сен учун тўқлик!
Низомий Ганжавий

ҲИКМАТ. Олтину зарга дил боғлаган очкўзу айер энг огир балоларга сазовор! Донолар:
«Зар қидирувчи озор қидирувчи!» деганлар. Очкўзнинг кўзига тикон ҳам гул бўлиб куринади.

АЗИЗИМ, хайратли жойи шундаки, бундай кишилар ўлим ҳақ эканини биладилар, аммо бировга яхшилик қилишни хаёлига ҳам келтирмайдилар. Нима топ-сам узимга бўлсин қабилида иш тутадилар. Уларнинг қалби пўлатдан қилинган гунчага ўхшайди. Бу гунчани эса ҳеч қандай баҳорнинг насими очолмайди. Бу ти-рик уликларнинг жонига ҳаётнинг лаззатли шарбати таъсир этмайди.

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Мансаб учун лоф урарлар, баче,
Мол учун жаҳд қилурлар баче.
Оразий

ҲИКМАТ. Адоватга дучор бўлмай десанг мол-дунёдан қул юв, муҳаббат топай десанг,
яхшилик ва эҳсон қил! Байт:

Ҳар ким дунё учун урса агар чанг,
Бало чанги уни айлайди сарсон.
Ҳар ким элга берса бойлигин агар,
Барча балолардан бўлади соғ-омон!
Муиниддин Жувайний

Бузургмеҳрдан сурадилар:

— Нега сен қулингдан кетган нарсага хафа бўлмайсан ва қулингга келган нарсдан

шодланмайсан?

У деди:

— Қўлдан кетган нарсани хафагарчилик билан топиб бўлмайди, азиз умрни эса мол-дунё шодлиги билан беҳуда ўтказиб бўлмайди. Шундай экан, нега энди фойдасиз нарса учун ғам чекай, менга бир умр вафо қилмайдиган нарса билан қувонай?!

Муҳаммад Жабалрудий

Кетган молга ачинма,

Унга озроқ ўкинчил.

Маҳмуд Кошғарий

Бир киши Суқротга: «Сен ўзингайдунё неъматла-ридан маҳрум қилгансан!» деб қолди. Суқрот ундан: «Неъмат нима?» деб сўради. У киши: «Семиз барра гўшт ейиш, шароб ичиш, чиройли кийиниш, гўзаллар билан ишрат қилиш», деб жавоб берди. Суқрот унга шундай деди: «Бу нарсаларнинг ҳаммасини тўнғиз, маймун ва дарранда ҳайвонларга ўхшашни хоҳлайдиган кишиларга ҳавола қилдим. Бу тоифа одамлар ўз қоринларини ҳайвонлар қорни каби пшширадидлар, руҳ иморатини тиклаш ўрнига бадан иморатини тиклайдилар».

«Жовидони хирад»

Эй АЗИЗ, қулингдан кетган нарсага қайғурма, уни қайтариб бўлмайди. Мол-дунёга қувонма, у бир умр сен билан қолмайди. Қайси ишга қўл урсанг, унинг оқибатини уйла, бошинга қийин ишлар тушса, муносиб тадбир қўллашни ўрган!

Муҳаммад Жабалрудий

Улуғликка етишсанг — янглишма, атлас кийсанг, бўз кўйлагингни унутма.

Аҳмад Югнакий

ҲИКМАТ. Касалликка бошловчи кўп молдан етарли бўлган ози яхши. Байт:

Кишининг дилида ҳикмати бўлса,

Унинг олдида мол мисоли сопол.

Дониш аҳли зарга назар қилмайди,

Беқадр олдида қадр топар мол.

Қаноатни изла шараф изласанг,

Шундай йўл тутадир ҳар аҳли камол.

Муиниддин Жувайний

Бадавлат кишилардан бир бечоралик билан кун ўтказувчи Суқротни айблади. Суқрот унга: «Агар мен хоҳласам сен каби яшашим мумкин, аммо сен ҳеч қачон мен каби кун кечиролмайсан!» деди.

Бойлардан яна бири Суқротга: «Сен жуда камбағал ва қуруқ қўлсан» деди. Суқрот эса унга: «Агар сен фақирлик лаззатини билсанг эди, менга ачиниш ўрнига ўзинга ачинар эдинг!» деб жавоб берди.

«Жовидони хирад»

Ҳар кимки фақир гушаси бўлмиш макон анго,

Хотири ҳамиша даҳр ғамидин омон анго.

Огаҳий

ҲИКМАТ. Бойликнинг яхшиси ҳалолдан топилгани ва савобли ишлар учун сарф этилганидир. Бойликнинг ёмони ҳаромдан топилгани ва ҳаром ишлар учун сарф этилганидир.

Муҳаммад Зеҳний

Ҳалол егин топиб ўз ранжинг билан,
Бой бўлсанг бул фақат ўз ганжинг билан.
Ити бўлма асло биров нонини,
Мушуги бўлма ё ўзга хонини.
Ким шоддир шодлиги зиёдат бўлур,
Тани шодлик учун вилоят бўлур.
Низомий Ганжавий

Бой бўлишни истасанг — қаноатли бул. Бойликка интилган тезда камбағаллашади.
Керагидан ортиқча қидирган одам боридан ҳам айрилади.

«Оталар сўзи»

Дунёпараст хуш либосликнинг,
Юрагида ғамдир уммон.
Жон роҳатин изласанг агар,
Қаноатда бўлгандир ниҳон!
Муиниддин Жувайний

Қардошинг эмас улки қуйиб бош сенга,
Давлат чоғи қилгай ўзни қуддош сенга.
Навоий

ҲИКОЯТ. Бир ҳаким шундай деган эди: «Ҳар кимда олтину зар қанчалик кўп бўлмасин, агар у беҳунар бўлса, ҳосилсиз дарахтдир».

Хуррамий

Бир кунлик тарихга эгадир жаҳон,
Юз йиллик бойликни қилмайлик пинҳон.
Кел, бунда ўтириб, булайлик бир шод,
Тасаввур қилайлик ўзни Кайқубод.
Дунё роҳатидан талаб қилиб дод,
Кечаю эртани айламайлик ёд.
Низомий Ганжавий

Сен нафсинг лаззатини уйлама,
Ушбу ўткинчи ҳавасни суйлама.
Қанча давлат йиғмаю, дема молим,
Оқибат олдингда бордир шум ўлим.
Бу азиз танданки жон бўлғай равон,
Хоку тупроқ бирла тулгай устухон.
Жон берар тан, чораси йўқ, бечорадир,
Йўл оздиргувчи нафс амморадир.
Фаридиддин Аттор

Худой ҳар на берса қил қаноат,
Юракни қилма миннатдин жароҳат.
Бу меҳнат бирла топсанг парча нон,

Кишининг миннатидин улдур осон.
Агар тош чайнаса элдин чиқиб тош, —
Кишига эгмагай ҳимматли қул бош.
Сўфи Оллоёр

Ер остида қолган бойликдан, яширилган олтиндан ва бекитилган илмдан фойда йўқ.
«Оталар сўзи»

Фанларнинг фойдаси улар ёрдамида олтин ва кумушларни қўлга киритиш эмас, балки улар туфайли зарур нарсаларга эришишдир.
Абу Райҳон Беруний

ҲИКМАТ.
Бойлик ўткинчи нарсадир.
Ақлли киши ўткинчи ҳою-ҳавасга берилмайди.
Байт:
Бойлигинг роҳатинг бўлса ҳам сенга,
Фано губоридан бўлади барбод.
Ҳақиқий бойликни кирит қулингга,
Икки кунлик нарса учун бўлма шод!
Муиниддин Жувайний

Ҳисобсиз мол йиққан билан одам саҳий бўлолмайди.
«Қўрқит Ота китоби»

Букрот ўз шогирдларига насиҳат қилиб дерди: «Бат-тар фақир бўлмай десангиз, мол йиғишга ҳарис бўлманг. Молу амвол ғаму андўҳнинг кўзидир. Адолат энг яхши нарса. Чунки у жамики яхшилиқни мужассам қилган!
«Жовидони хирад»

Эшитиб ота-онанинг
Сўзларини қадрла.
Молу мулкинг кўпайса,
Мағрурланиб қутурма.
Маҳмуд Кошғарий

Киши учун ногаҳоний ўлим икки нарсадан келади: ортиқча бойлик учун интилишдан ва бемаъни сўзларни кўп гапиришдан.
Мол-дунё тугайди, аммо яхши ишлар абадий қолади.
Биров ер, биров боқар, қиёмат шунда қўпар.
«Оталар сўзи»

ҲИКОЯТ. Бир подшо ўз мол-мулкининг кўплигидан фахрланиб, илм аҳлини менсимай қўйган, ўз их-тиёрича иш тутиб, фисқу-фужурга берилган эди. Бир куни у борига қаноат қилиб, камтарлик йўлини тутган доно ҳақимга дуч келиб қолди ва унга:
— Эй ҳақим, нимани хоҳласанг тила, суровингни муҳайё қиламан! — деди.
Ҳақим:
— Шундай қилки, ажал ҳеч қачон бошимга соя солмасин! — деди.
— Бу иш менинг қулимдан келмайди, — деди подшо.

— Булмаса, — деди ҳаким, — қарилик мавсуми кетиб, ёшлиқ айёми қайтиб келсин!

— Бу иш ҳам қулимдан келмайди! — деди подшо.

— Орамизда фарқ йўқ экан-ку, — деди ҳаким шунда, — мен қилолмайдиган ишни сен ҳам қилолмас экансан, аммо сенда мол-давлат кўп бўлгани учун, кибр отига миниб, манманликка бериласан. Мен эса топганимга қаноат қилиб, ҳеч кимга ялинмайман, демак мен ҳам узим учун подшоман!

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Султондур ул гадоки бузуқ кулбаси аро,

Осудадур топилса бирор пора нон анго.

Огаҳий

Ҳакимлар айтади:

— Қувватинг етмаган ишга қул урма, фойдасиз ишларга уринма, молу давлатинг қанчалик кўп бўлса-да, унга ишониб иш тутма!

Муҳаммад Зеҳний

Давлат гоҳи келиб, гоҳида кетар,

Бефаҳм кишилар ўзини йўқотар!

Низомий Ганжавий

Пулу молга бўлган ташналик сувга бўлган ташналиқдан кўра даҳшатлидир.

Муҳаммад Зеҳний

Ғариб дарвишни зинҳор кўрмагил хор,

Ким анинг ҳам еринда иззати бор.

Қутб

Оз мол билан хотиржам яшаш кўп мол билан қўрқиб яшашдан афзал. Ҳаром егандан кўра камбағал бўлган яхши.

Мол-дунё асал аралаштирилган захар ва шодлик аралаштирилган ғамдир.

Оз кўпга тобеъдир.

— Қаерга кетаяпсан? — деб сўрашди оздан.

— Кўпнинг олдига! — жавоб берди оз. Ақлли одам камбағал бўлмайди. Муҳтожлик ҳийлалар эшигини очади. Камбағаллик танбаллик самараси.

Оч бойдан тўқ ит яхши.

Роҳати йўқ пулдор ҳеч нарсасиз камбағалга ўхшайди.

«Оталар сўзи»

Кўрдиким кимда бордур давлат анга дучордур,

Нафъи етғай хаёлиға ўзни ошно қилур.

Бировни ғам била, қайғу била адо айлар,

Бировни ишрати оламға пойдор қилур.

Бировни дийдаи биносидин жудо айлаб,

Тамоми умрин асокашга интизор қилур.

Бировга симу зар беҳисоб рўзи этар,

Бировни бир пул учун йўл юзида зор қилур.

Мужрим Обид

Халол ризқ ишташ ҳар бир мусулмон учун вожибдур.

Ҳадис

Тирикликни ғанимат бил, доим умринг хуш ўткар,
Тегиб ўт дунё молини ҳамма ранжу фалокатдур.

Ҳувайдо

Ақлинг йитируб бўлма жаҳон мулкига мағрур,
Ҳукмингда агар бўлса Бухорою Самарқанд.

Толиб Толибий

Кимга рафиқ улмаса, жамъ эй амир,
Бўлғувси албатта паришон фақир.

Нишотий

Гар оқил эрсанг, сим-зар жамъига фарра бўлмаким,
Фафлат била кўп кимсани қилмишдур мағрур ганж.

Огаҳий

Беқайд мену хароби сим эрмасмен,
Ҳам мол йиғиштурар лаим эрмасмен.

Бобур

Мумин киши бировнинг ҳақиға хиёнат қилмайди.

Ҳадис

Одамлар орасида чақимчилик ва бухтон гапларни тарқатишдан сақланинг.

Ҳадис

Сидқу сафо тула «Гулистон» аро,
Саъдий гўзал сўзни айтмиш мутлақо:
«Сўзни уйламасдан гапирма ҳар дам,
Яхши сўз кечикиб айтилса не ғам?»

Хожа Самандар Термизий

Ҳар кимсаки айламас ошуқмоғни хаёл,
Яфроғни ипак қилур, чечак баргани бол.

Навоий

АЗИЗИМ, кенгаш булаётган вақт ақл ва фазлнинг имтиҳони булаётган соатдир. Сен бу соатда сўз гавҳарларини баён риштасига аввал яхшилаб ўйлаб тергач, сўнг уни ўзгалар диққатига ҳавола эт!

Хожа Самандар Термизий

Жамшид ҳам Анушервон каби тўртта узук ясатиб, унинг ҳар бирига биттадан сўз ёздириб қўйган эди. Биринчи узукда «Оҳисталик ва чора» деган сўзлар ёзилган бўлиб, бунинг маъноси: «Шошилиш ёмон хислат, барча ишларни шошилмай, чора-тадбирини тоғшб қил-моқ керак» демақдир. Иккинчи узукнинг кўзига «Одиллик ва иморат» сўзлари ёзилган эди. Бунинг мазмуни: «Мамлакатда адолат билангина иттифоқлик ва равнақ иморатини тиклаш мумкин»

дегани эди. Учинчи узук кўзига: «Ростлик ва шошилиш» сўзлари ёзилган эди. Бунинг маъноси: «Дўстларга фақат рост сўзлаш керак» дегани эди. Тўртинчи узук кўзига: «Жазо ва инсоф» сўзлари ёзилган бўлиб, бунинг маъноси: «Бировни жазога тортаётган пайтда инсоф юзасидан иш куриш керак» дегани эди.

Жамшид ҳар бир узукни шу узук кўзидаги сўзлар мазмунига оид ишга қул ўрганида тақиб олар ва унга доим қараб турар эди.

Абулбаракот Қодирий

Ўзинг қайси ишни қилмоқчи бўлсанг,
Аввал сўзинг, кўнглинг билан кенгашгин.
Юсуф Хос Ҳожиб

АЗИЗИМ, уйлаб айтилмаган сўз ҳали қайта ишла-ниб тозаланмаган олтинга ўхшайди. Сен сўз айтишдан аввал яхшилаб уйла, фикр бойлигини имтиҳон маҳаки билан сина, қайси сўз текширувдан яхши утса ушани тилга келтир! Байт:

Ҳар сўзки яхшилаб ўйланган эмас,
Айтишу ёзишга асло арзимас!
Хожа Самандар Термизий

Иш бошлашда ҳовлиқмай, диққатла боқ
Чақмоқтошни шошиб чақсанг ўчар чироқ.
Маҳмуд Кошғарий

Шошқалоқлик пушаймонликнинг синглизидир.
Бесабрлик одат бўлса инсонга, Отган ўқи тегмас асло нишонга!
Хаёлиддин ал-Ҳасаний

Ишда ошиққон кўп тойилур, Кўп тойилган кўп йиқилур. .
Навоий

Қўшиқ ярат, лекин жуда уйлаб иш қилгин,
Назм майдонининг бурилари еб қўймасин.
Шавқий Каттақургоний

АЗИЗИМ, барча ишда ҳам шошқалоқлик қилмагинки, шошқалоқликнинг зарарлари ниҳоясиз ва сабр қилишнинг манфаати чегарасиздир. Чунончи айтадилар:

Мақсад хазинасин калити сабр!

«Ахлоқ» китобида келтирилишича, ҳар ким ҳодисалар ёмғири остида ўзини сабр қалқони билан ҳимоя этса, мақсад ўқи тездагина мурод нишонига бориб тегади. Чунки сабр шодлик калитидир. Бу калитсиз ҳеч қандай мақсад эшиги очилмайди.

Хожа Самандар Термизий

Жавобга шошилган киши хатога йўл қуяди.
Муҳаммад Зеҳний

Янглишмас жағ, суришмас туёқ йўқ.
«Қўрқит Ота китоби»

Эй фарзанд, ҳеч қачон бадгумон ва эгри фикрли бўлма!

Бадгумонлик сени барча дўстларингдан узоқлаштиради ва ёлғизлатиб қўяди.
Муҳаммад Жабалрудий

АЗИЗИМ, киши бирор кишини гумон билан жазолаши ноўринки, гумон билан қилинган ишдан беҳисоб зарарлар юзланади. Чунончи айтадилар:

Гумон билан асло бирор кишига,
Уқубат етказма, бўлгунг пушаймон.
Ошкор бўлган ишнинг ҳақиқий сири,
Сўнгги пушаймондан фойда йўқ ишон!
Хожа Самандар Термизий

Ғамнинг давоси дўстлар дийдорини кўриш.
«Оталар сўзи»

Ғамгин бўлмаин десанг, гиначи бўлма!
«Махзан ал-улум»

Арзимас ғам тортмоқ учун бу жаҳон,
Дунё шод яшамоқ учун, эй инсон!
Дунё дилхушлигу ҳам шодлик учун,
На заҳмат тортмоғу бедорлик учун.
Не учун ўзингга ситам айламоқ,
Йиллар аро узни ғамга бойламоқ?
Оғирликни асло олма буйнингга,
Олган сари кириб борар қуйнингга!
Низомий Ганжавий

«Жомеъ ул-ҳикоёт» китобида ёзилишича, ҳар бир ишни амалга оширишда гумон билан иш тутмаслик, пасткаш кишиларнинг сўзига ишонмаслик, ғаразли одамларнинг гапига эътибор қилмаслик зарур. Киши ҳар қандай ишда ўзига ўзи ҳоким була олиши мумкин. Бунинг учун эса машқ қилиш керак.

Абулбаракот Қодирий

АЗИЗИМ, ишнинг оқибатини уйловчи кишилар оғзаки эшитилган сўзларга ишонмайдилар, эшитилган гапнинг далили ва ҳужжатини курмагунларича шошиб ҳукм чиқармайдилар. Байт:

Ғараз эгасига солсанг қулоғинг,
Пушаймондан учар нурли чирогинг!
Хожа Самандар Термизий

Эй угил, тўрт нарсада бордир хато,
Сол қулоғинг, ёдлаб олгил бехато!
Кутмагил ёмон хотиндан ҳеч вафо,
Соддадилдур ким вафо кутса хато.
Ким синаб курмай бировга сир айтар,
Эй ўғил, бундан кишига кўп хатар!
Феъли бад хотин, ўғил, сирдош эмас,
Айтма ҳеч сиррингни, у йўлдош эмас.
Фаридиддин Аттор

Буқрот Ҳақим шундай деган эди: «Билмаган нар-сангни биладигандек гапирма, керак бўлмаган нарсани қидирма, билмаган йўлингдан юрма, яхши сўзни ким гапиришидан қатъи назар тингла, яхши сўз бир гавҳарки, у ҳеч вақт ўзгармайди. Нимани билмасанг, сўраб ўрган, қилган ёмон ишларингга қайғурма, бундай ишдан афсусланмаслик, яна баттарроқ хато қилишга олиб келади.

Шеър:

Агар сендан хато юз берса, ундан кўп надомат чек,
Хатодан кимки ибрат олмаса, кўплаб хато қилғай.

Абулбаракот Қодирий

Мўмин кишининг яхши нияти қилган амалидан ҳам афзалдир.

Ҳадис

Йўлда қараб турсам бир қуш ногаҳон,

Чумолини чуқиб, қилди чалажон.

Ҳануз тумшуғидан тушмасдан сайди,

Ўзи ҳам ўзга қуш зарбини еди!

Низомий Ганжавий

Уйлаб ҳозирланган оз нарса исроф бўладиган кўп нарсадан афзал.

Муҳаммад Зеҳний

Шамини кундузи ёндирган одамнинг туни қоронғу бўлади.

Пулини беҳуда исроф қилган одам, оғир кунда хор бўлади.

«Оталар сўзи»

САРФУ ХАРАЖАТ, ТЕЖАМКОРЛИК, ИСРОФ, ҒАЗАБ, ЖАҲЛ, АРАЗ, ПУШАЙМОНЛИК

Ҳар қандай нарсада исрофгарчилик бор, аммо яхшилик қилишда бўлмайди.

«Оталар сўзи»

Тежамкор одам яхши ейди, яхши ичади, покиза кийинади, хушҳаво уйларда яшайди, кераксиз нарсаларни сотиб олавермайди, ҳақиқий зарур нарсаларнигина харид қилади. Бировларга қулидан келганча ёрдам қилади. Яхшилик йўлидаги ишларга пулини аямайди, саховатли бўлади. Ватани ва халқи учун молини ҳам, пулини ҳам аямайди.

Хаёлиддин ал-Ҳасаний

Тежамкор киши пулини керагидан ортиқча сарфламайди. Ўн сумга олинадиган нарса учун ҳовлиқиб, юз сум сарф этмайди. Пулни фақат керакли нарсаларгагина сарфлайди. Ҳар бир ишда уртача йўл тутлади.

Олимат ал-Банот

Исрофгарчилик ақлга зид ишдир. Исроф деганда кераксиз нарсаларга беҳудага пул сарф этиш, фойда-сиз сарфлаш тушунилади. Исрофгарчиликнинг охири ҳалокат билан тугайди. Исрофчи одам қанчалик бой бўлмасин, барибир оқибатда камбағалга айланади. Чунки исрофчининг сарф эшиги очиқ бўлиб, тежами эса бўлмайди. Очиқ эшиқдан ҳар нарса кира олгани каби камбағаллик ҳам кириб келади.

Хаёлиддин ал-Ҳасаний

ҲИКМАТ. Бировнинг дилини хушнуд қилиш комил кишилар иши, дил оғритиш эса жоҳил кишилар ишидир. Дил оғритувчи киши кун келиб ҳасрат қонини ичиши муқаррардир. Байт:

Токайгача, эй нодон, бировни йиғлатарсан,
Сенинг ҳам дил ойнангни синдирувчи топилар!

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

ҲИКОЯТ. Бир киши бир улўф киши ҳузурига ке-либ, ундан: «Эй фозил киши, одам дунёда қандай яшаши, қандай йўл тутуши керак?» деб сўради. У киши шундай деб жавоб қилди: «Шод яша, доимо хурсандчилик пайдан бўл, ҳар нарсага ғам чекаверма, яхшилик уруғини экиб, омонлик ҳосилини олишга урин. Дунё шундайки, унда хатарли йўллар кўпдир, баъзан бу йўллар устига баргу хашак ташлаб қўйилган чоҳга ўхшайди. Шунинг учун бу йўлдан юрган пайтда аввало яхшилаб ўйлаш, тойиб кетмаслик чорасини кўриш керак. Дунё шундай бир экинзорки, экилган нарсаларни лутфу карам суви билан сугор. Ундан топган обрў эътибор ҳосилни ҳирс ва тамаъ ҳужумидан асра!» Шеър:

Дунёга боқ, ичи жуда ажойиб,
Кўз очиб юмгунча бўлади ғойиб!

Муҳаммад Жабалрудий

Оловдан тушаги, илондан естиғи бўлган одам қандай ухлай олиши мумкин.

Ғам-ғусса қаришни тезлатади.

Қулдан кетган нарсага қайғуриш нодонликдир.

Қўлдан кетган нарсага қайғурма,

Ўлик қабристондан тирилиб қайтмайди.

Орзуси кўпнинг ғуссаси ҳам кўп,

Ғамли айемда ўғил асқотар.

«Оталар сўзи»

Ақлдан барча иш яхши бўлади,
То ғазаб келмаса ақл барқарор.
Бу ҳикматни оқил яхши билади,
Ғазаб келса ақл бўлади ночор!
Хожа Самандар Термизий

АЗИЗИМ, ғазаб отини сабот жилови билан қайсарлик йўлидан қайтар! Ҳар қандай шубҳа зимистонини ақл нури билан равшан эт! Шунда сен надомат ва пушаймонлик домига мубтало бўлмайсан!

Биров гуноҳ қилса, бўлсанг дарғазаб,
Жазо бермай туриб уйла яхшилаб!
Бадахшон лаълини синдириш осон,
Бироқ асли каби бўлмайди ямаб.
Қилинмаган ишни қилса бўлади,
Қилгач, надоматдан суд йўқ, нежаб! -
Хожа Самандар Термизий

Ғазабнинг аввали жиннилик, охири надоматдир.
Абдулла Авлоний

Луқмони Ҳаким шундай буюради:

— Бирор киши билан биродарлик ва дўстлик ипини боғламоқчи бўлсанг уни бирор қийинчилик устида си-на, асосан ғазаби келиб турган пайтда имтиҳон қил. Агар у ғазабини боса олса, шундагина дўстлик қил, ғаза-бини боса олмаган киши билан дўстлик қилиш қийин!
Абулбаракот Қодирий

ҲИКОЯТ. Бир кишининг уйида сичқон пайдо бўлган эди. У уй томини кавлайвериб, илма-тешик қилиб юборганди. Мушук уни ҳеч туголмас, уй эгаси томга қараб оҳ тортар, уни тутиш чорасини тополмас эди. Бир куни у жаҳл билан ўрнидан туриб, сичқон кириб кетган тешикка қулини тикди ва икки дона марварид топиб олди. Уй эгасининг кўнгли хушҳол бўлди. Шу пайт қайтиб келган сичқон марваридни қидириб, у ёқдан бу ёққа чопа бошлади. Тополмагач, ҳолсизланиб пастга йиқилди ва жон берди.

Эй азизим, сенинг нафсинг ҳам олтин ва бойлик туфайли доимо сакрашда бўлади. Мард кишигина нафс жиловини тортиб, уни ўз измига солади.

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Энг кучли киши шундай кишики, ғазаб келганда уни боса олади, ўз нафсини эса тўғри йўлга бошлай олади. Шеър:

Кучлигу ҳам шер юрак одамни сен мард дема,
Ғазаб келса ғазабин боса олган мард эрур!
Абулбаракот Қодирий

Жаҳл аҳли била кимгаки улфат бўлғай,
Ул улфати ичра юз минг офат бўлғай.
Навоий

АЗИЗИМ, ғазаб шайтоний оловнинг шуъласидир. У шундай бир дарахтки, меваси пушаймонлиқдан ибо-рат. Шунинг учун тажрибали кишилар ғазаб оташини сўндиришга

уринганлар, жаҳл луқмасини эса ичларига ютишга ҳаракат қилганлар!

Хожа Самандар Термизий

Ардашер ўтмишнинг доно кишиларидан бири эди. У ўз ходимиغا учта хат ёзишни буюрди. Сўнг унга деди: «Эй ходим, агар менинг юзимда ғазаб туғёнини кўрсанг, бирор нарса устидан қатъий ҳукм чиқарма-симдан аввал хатлардан бирини менга кўрсат. Шунда ҳам ғазабим босилмаса, иккинчи хатни кўрсат. Шунда ҳам таскин топмаганини кўрсанг, учинчисини кўрсат!»

Айтишларича, биринчи хатнинг мазмуни шундай эди: «Шошилма, иродангни ғазаб қулига асир қйлма, шршган киши доимо афсус чекиб, кейинчалик пушаймонлик тортади!» Иккинчи хатнинг мазмуни эса қуйидагича эди: «Давлат қўлимда деб ўзингдан ожизларга жазо бераверма, куни келиб, законлар ўзгарса, улар ҳам сен қандай муомала қилган бўлсанг, шундай муомала қилишади!» Учинчи хатнинг мазмуни эса қуйидагича эди: «Эй ғазабланаётган киши, шошиб ҳукм чиқарма, ғазабингни босиб, инсоф юзасидан иш кўр!» Шеър:

Мунча қаттиқ чопма отингни, ўғлон,
Олиб қочса уни қайтармоқ гумон.
Сендан чиққан ҳукм ҳақ ҳукм бўлсин,
Золим ғамда кўйсин, ожиз шод кулсин!
Абулбаракот Қодирий

Кимики ўз жаҳлу ғазабини қайтарса,
Аллоҳ Таоло ундан ўз азобини қайтаради.
Ҳадис

Ғазаб шундай бир оловки, у ўз соҳибини ёндиради. Жавобнинг юмшоғи ғазабни сундиради, сўзнинг қаттиги одамни ўлдиради.

«Оталар сўзи»

Маъмун ўз даврида машҳур бўлган бир олимдан илтимос қилиб: «Бир икки оғиз фойдали сўз айтсангиз, токи ундан кўпчилик манфаат топсин!» деди. Олим унга қуйидагиларни айтди: «Киши учун энг фойдали хислат — ғазаб келганда ўзни босиш, сукут сақлаб, жим туриш, ғазаб босилгандан кейингина фикр ва мулоҳаза билан гапириш. Жаҳлнинг чиққанда ўзингни бос, бировга фойда келтирмайдиган ва дилни оғритадиган сўзларни гапирма, то ишингга қараб харж қил, киримдан ортиқ чиқим қилсанг, ўзгаларга муҳтож бўлиб қоласан, ўзингга наф келтириб, бировга зарар келтирадиган фойдадан кеч, ишни қаҳру-ғазаб билан эмас, чуқур ўй ва мулоҳаза билан қил. Бировлар ҳақида гапирганингда уларнинг номини ёмонлаб тилга олма, оранг бузилиб қолган кишидан яхшилиқ кутма. Биров сенга сир айтса, бу сирни ҳар кимга гапириб юрма. Айбингни олдинда айтган ва кулфатга қолганингда ҳамроҳ бўлган кишинигина, дўст деб бил!»

Абулбаракот Қодирий

Ғазабсиз кишини синмас киши, дейдилар. Мулойим киши шундай кишики, ғазаб утини жидду-жаҳд билан танидан чиқара олади. Байт:

Ғазаб келса ундан ёнгилмоқ нуқсон,
Ғазабин ёнголган ҳақиқий марддир!
Муиниддин Жувайний

Ўтган ишга пушаймон бўлиш энг оғир дард.
Охири пушаймонлик билан тугайдиган лаззатдан фойда йўқ.
Яхшилиқни кўп қилган кишининг пушаймонлиги кам бўлади.

Пушаймонлик уч хил бўлади: бир кунлик, бир йиллик ва бир умрлик. Бир кунлик пушаймонлик арзимаган пушаймонлик бўлиб, у бирор нарсани еяолмай қолиш, арзимаган нарсага эга бўла олмай қолиш сабаб-ли пайдо бўлади ва тезда унутилиб кетади. Бир йиллик пушаймонлик эса қўлидан келса ҳам бепарволик туфайли, тайёр ерга экин экмай вақтни ўтказиб юбориш орқали келади. Бир умрли пушаймонлик эса адашиш орқали ўзига муносиб бўлмаган мурасасиз хотинга уйланиб қолиш орқасидан келади.

«Оталар сўзи»

Гар пушаймон ўлмаин десанг, яна,
Бўйла аҳволи қабоҳат айлама.
Аваз Ўтар

Фалакнинг гардишидан бўлма ғофил,
Пушаймон бўлғосен охир, не ҳосил.
Хўжандий

Самарасиз ўтса бу умринг бўлур тамоми абас.
Ишингни пухта қил, акнун ҳар ишнинг хоми абас.
Толиб Толибий

Кечди умрим нақди ғафлат бирла нодонлиғда ҳайф.
Увайсий

Бу жаҳонга келдинг эй тан, бўлмагил андешасиз,
Баркамол кўклаб туролмайди дарахти решасиз.
Айла ислоҳи ҳаётинг, фикр этиб одоб қил,
Қилмағил умрингни зоеъ дангаса, нобоп ила.
Оразий

Фурқат бошингга тушмайин вуслатни қадрин билмадинг,
Ранж ила меҳнат чекмайин роҳатни қадрин билмадинг.
Аваз Ўтар

Чекиб миннат ададсиз, руйи роҳат курмадим ҳаргиз,
Азалдан, эй биродарлар, жафокашга вафо бўлмас.
Мужрим Обид

Осмон бирла замин фарқини дарк этмаган эл,
Тутуб одам ўзини бошида пиндор, недур.
Равнақ

Қўнгил ва тилни тўғри тут, эй билогон доно,
Ўз вақтида сенинг ризқинг камаймайди.
Ўзинг бу дунёда бойлик истасанг,
Тўғри бўл, сўзларингни тўғри тут.
Юсуф Хос Ҳожиб

Яна бегонасен, бори нечуксен?
Вафодин ёнасен, бори нечуксен?

Қилиб шарт аввалу охир пушаймон,
Сўзингдан тонасен, бори нечуксен?
Гадоий

Кишининг бемаъни гаплардан тилини тийиши — унинг муслмонлиги нақадар чиройли эканлигидан дарак беради.

Ҳадис

Тўғри булким, ундан топарсан камол,
Тўғрига зафар ҳам кўрсатур жамол.
Рост йўлдан тойилмай юрса гар киши,
Жаҳонда бўлмагай асло ташвиши!
Низомий Ганжавий

Ростлик шундай зарки, у ўзининг мукамаллиги ва бенуқсонлиги билан кишининг улуғлик ва эътибор бозорининг равнақ топишига сабаб бўлади. Агар ҳар кимсанинг тасарруф чунтагида ундан бир диноргина бўлса, обрўйи ва мустаҳкамлиги силсиласининг шеро-заси ҳеч қандай нуқсоннинг таъсиридан парчаланмайди. Қадри ва эҳтиросининг баҳористони ҳеч қандай уят ва ҳижолатликнинг сариқ хазонидан заволга юз тутмайди! Фард:

Қуёш каби чеҳраси тулиб тобон бўлса ҳам,
Эгриликдан ҳилолнинг қадри доим паст эрур!
Бархурдор ибн Маҳмуд

Деб эмишсен покдомонлиғ мусалламдур манго,
Пок дил аҳли назарға айлагил лутфу карам.

Тўғри сўзли киши барчанинг эътиборини қозонади. Яхши ишидан янада улуғроқ мартабаларга тавсия эти-лади. Қадр-қиммати ортади, ҳамма ерда сўзи мақбул бўлади. Ёлғончи эса бу фазилатларнинг барчасидан маҳрум бўлиб, унинг орқасидан одамлар нафрат билан қарашади. Ёлғончи ёлғон сўзи билан ўзгаларнинг об-руйини тукмоқчи, ҳуқуқидан маҳрум қилмоқчи булади. Ваҳоланки, унинг ёлғон сўзлари ўзи учун зиён бўлиб чиқади.

Ҳаёлиддин ал-Ҳасаний

Дунё давлат билан сени аврамасин,
Ҳамма ишларда ҳам тўғрилик иста.
Юсуф Хос Ҳожиб

Тўғри сўз дағалдир, уни сингдиргин,
Эртага манфаати тегадир, сени суюнтиради.
Юсуф Хос Ҳожиб

Ақл эгалари, виждон соҳиблари ҳар вақт кўрган, қилган ва билганларининг ҳақиқатини ва тўғриси сўзлайдилар.

Абдулла Авлоний

Одамлар билан муомала. қилаётганда эҳтиёт бўлмоқ, рост билан ёлғон сўзни фарқлай билмоқ керак. Хушомад ботқоғига ботган нафсга тинимсиз сайқал бериб, уни бу дарддан халос қилиш йўлини тутмоқ лозим. Хушомад сўзини кўп айтадиганлар кўп бўлганидек, рост сўзни чин дилдан эшитадиганлар ҳам камдир. Бу борада ибрат кўзини очиб, фаросат билан иш тутмоқ лозим.

Абулбаракот Қодирий

Олий ниятли киши шундай бўладики, ростлик ва дўстлик қондасини ҳақиқатпарастликнинг биринчи боби деб билиб, то имкони борича шу йўлдан юришга ҳаракат қилади ва ҳар бир ишда садоқат ва дўстликни ҳамда виж-донни саодат хазинасининг калити, деб билади.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Вале барча чин ҳам дегулик эмас,
Хирадманд чин сўздин ўзга демас.

Навоий

Алифдек агар рост бўлсанг мудом,
Сенга олам ичра топилмас назир.

Пошшоҳўжа

ҲИКМАТ. Ҳар ким ростлик йўлини ихтиёр қилса, сўзида ёлғон бўлмаса, зафар унга доимо ер бўлади. Байт:

Ёлгон сўздан сўзнинг қадри кам бўлди,
Кимки ростгуй бўлса, муҳташам бўлди.

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Рост сўз ар таъбингта келса ёмон,
Дема ёмонки, эрур ул нуши жон.

Пошшоҳўжа

Истасангким бўлғосен, эй дил, некў,
Бўл ҳамиша рост кору, рост хў.

Оразий

Оқиллардан бири шундай деган эди: «Улуғ кишилар атрофида юрадиган кишилар ростгуй кишилар бўл-моғи керак, улар хушомад сўзларини кам айтишлари керак».

Шеър:

Заҳарли найзадек бўлса ҳам рост сўз,
Ёлғон ширин сўздан яхшидир минг бор!

Абулбаракот Қодирий

Тўғрилиқ одамни балодан қутқаради.

«Оталар сўзи»

Тўғри бўл, тўғри иш қил, тўғри деб ном чиқар,
Халойиқ сени тўғри, деб атасин.

Аҳмад Югнакий

Сарвдек озода бўлу росткор,
Ё ўруку олма бикин мевадор.

Ҳайдар Хоразмий

Садафдин инжу, илондин заҳар ҳосил бўлгани каби,
Ростликдан фойда, хиёнатдан зарар ҳосил бўлур.

Абдулла Авлоний

Ростлиққа завол бўлмас эмиш, билинг!
Вафо аҳлига ичмаклик жаҳонда,
Ҳақиқатда эрур душвор савганд.
Аваз Ўтар

Ёлғон ва бўхтон ахлоқ бузилишидан дарак берувчи феъллардандир. Бу феъллар энг қабих феъллардан хи-собланади. Бундай феъл соҳиблари одамлар ҳақида турли-туман бемаъни сўзларни сўзлаб юрадилар.

Ёлғон билан бўхтоннинг фарқи шундаки, ёлғончи ўз ишлари ҳақида ёлғон гапирса, бўхтончи бошқалар ҳақида ёлғон гапларни тарқатиб юради. Бу хилдаги одамлар халқнинг обрў-номусига, касбу-кориға дахлдор бемаъни сўзларни тарқатишлари билан оқибат натижада кўпчиликнинг нафратига учрайди. Бухтончининг сири очилгач, қилган бухтонлари учун ҳатто жазога лойиқ бўлиб қолади. Демак, ҳар бир киши бундай номақбул феъллардан сақланишга қаттиқ тиришиши ва бундай феъллардан ўзини сақламайдиган кишилардан узоқ юришга уриниши лозим.

Хаёлиддин ал-Ҳасаний

Ёлғончи бўлиб яшагандан, умр сурмаган яхши.
«Қурқит Ота китоби»

Ибни Хатиб айтади:

— Ёлғончиликдан сақланинг, чунки ёлғончилик фитна-фасодга олиб боради. Ростлик йўлини ихтиёр қилинг, барча эзгуликка етасиз!

Бир ҳақим айтади:

— Кимки ёлғончиликка ўрганган бўлса, у бошқаларни ҳам ёлғончи, деб гумон қилади.
«*Фавоқиҳ ал-жуласо*»

Кимки ўзи айлади ёлғон сўзин,
Кизбдек эл чин деса, қолғон сўзин.
Навоий

Энг разил кишилардан бири ёлғончилардир. Бундай кишилар ёлғон нарсаларни нақд қилиб, одамлар орасига нифоқ солади. Биров ҳақида бўлмағур гапларни сенга, сеникини эса уларга етказилади:

Ҳар киши айтса бировнинг айбини сенга қачон,
Сендаги айбни бировга айтажақдур бегумон.
Муҳаммад Жабалрудий

Ёлғон сўз ила итоб этарсен,
Юз қаҳр бирла хитоб этарсен.
Гар ялғони бўлса зоҳир, эй дўст,
Шарманда бўлурсен охир, эй дўст.
Бобур

Феълу ҳулқу сўзларида ростлиқ эрмас аён,
Ман мунча ҳайрон, бу не атвор экандур, билмадим.
Қилсалар ҳар ваъда шак йўқ мунда ёлғондур бори,

Мунча ёлғон сўз нега даркор экандур, билмадим.

Баёний

Ёлғондан ичилган қасамнинг охири хорликдир.

Ўлим хавфи бўлса ҳам ҳамиша рост сўзламоқ керак. Байт:

Эгри юрмоқ бўлса одатинг,

Дилингдан ҳеч ғусса кетмайди.

Тўғри бўлгил, эгри ўқ ҳеч вақт,

Нишонга бориб етмайди.

Муиниддин Жувайний

Ҳар кимки сўзи ёлғон, ёлғони зоҳир булғоч уёлғон.

Навоий

Барзу ал-Ҳаким айтади:

— Агар сен ёлғончилик балосига дучор бўлмайин десанг, ўзинга ростгўйлик хислатини шиор қил, нимаики айтсанг, айтган гапинга вафо қил, меҳнатга мубтало бўлмай десанг, меҳнат қилувчиларга раҳм кўзи билан боқ! Ҳасад дардига йўлиқмай десанг, ўзгалар, молу-давлатга етса, хурсанд бул! Оқил кишиларга ёқмай қолишдан қўрқсанг, ҳаё отига мин!

«Жовидони хирад»

Ақл аҳли макрингга қачон ўлғай фирефта,

Ёлғон кароматингни баён қилмагил абас.

Мунис

Ёлғончи кишининг ўликдан фарқи йўқ. Чунки тирик кишининг фазилати унинг нутқидадир. Тирик ки-ши ёлғон сўзлайвергани учун, унинг сўзларига ҳеч ким қулоқ солмай қўйгач, унинг энди ўликдан фарқи йўқ.

Ёлғончининг дўсти ҳам ёлғончи.

Ёлғон ваъда бериш бекорга душман орттиришдир.

«Оталар сўзи»

Ёлғончилик барча гуноҳларнинг бошидир. Ёлғончи ўз орзусига етишиш учун ёлғондан иборат сўзларни тўқийди, уни рост деб исботлаш учун қасамлар ичади. Қасам билан ёлғонни ёпмоқчи бўлади. Бирор киши унинг ёлғончилигини ошкор қилса уни ўзига душман ҳисоблайди. Натижада икки орада адоват ва жанг содир бўлади. Бу жанг эса кўп кигпиларга зарар келтиради.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Нақц ёлғон нася ошдан яхши,

Ёлғончининг дўсти бўлмайди.

«Оталар сўзи»

Арасту айтади:

— Ростлик йўлида улиш ёлғончи бўлиб узоқ яшашдан афзал!

Аммо айтишларича, тўғри сўз ҳар нарсадан яхши. Бироқ ёлғончи ва чақимчидан эшитилган тўғри сўз ҳам ёқимсиздир. Чунки уларнинг айтган тўғри сўзлари ҳам одамлар орасида ёлғон сўзлари каби фисқу фасод кўзғотади.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Эгри дарахтнинг сояси ҳам эгри бўлади.

«Оталарсўзи»

Ўзларида кашф-ихтиро қуввати бўлматан кишилар макр-ҳийла ва найрангбозлик санъати бўйича ўзларига очиқ-ойдин маълум бўлмаган турли жинсларни ёқлайдилар, ва шу жинсларга ёрдам бериб, турли таълимотларга қарши оёққа турадилар.

Абу Наср Фаробий

Бўлма утуз олиб оғир соткучи,
Унга кепак, сиркага су қотқучи.

Ҳайдар Хоразмий

Ёнмағил айтгон ҳадисингдин,
Тонмагал айтгон ҳадисингдин.

Бобур

Ҳам эрур кундтабиатлар эл ичра мумтоз.

Мунис

Бул сахрват боби ичра устароқ,
Чиқиминг бўлсин киримга мос бироқ!

Абдибек Шерозий

ГЎЗАЛЛИК, ҲАЛОЛ МЕҲНАТ, РИЗҚ-РЎЗ, ЯЛҚОВЛИК ҲАҚИДА

Киши чиройига ички дунёси эшдир,
Юз кўрки билан унинг феъл-атвори тенгдир.
Юсуф Хос Ҳожиб

Кишида икки гўзаллик бўлиб, улар ички ва ташқи гўзалликка бўлинади. Ташқи гўзалликка кишининг бар-ча аъзолари, масалан, кўз, қулоқ, қош, лаб, оғиз, қул, оёқ, қомат киради. Ички гўзаллик эса кишининг ёқим ли хулқлар билан безанишидир. Бу хулқлар мулойимлик, саховат, шижоат, илм, камтарлик, ифбат ва шунга ўхшашлардир!

Абулбаракот Қодирий

ҲИКМАТ. Икки нарса киши қўлида бўлса увол: гўзалликка мағрур бўлган кишига берилган ҳусн, иккинчиси — гўзаллик қадрини билмайдиган кишига тушиб қолган хотин!

Хуррабий

Гўзаллик ҳам улуғ неъмат бўлиб, у ҳар кимсага ҳам берилавермайди.
Оти гўзалнинг ўзи ҳам гўзал бўлавермайди.
«Оталар сўзи»

ҲИКМАТ. Чирой гўзал юзда эмае, чиройли хулқда.

ҲИКМАТ. Кишини гўзал қилиб кўрсатадиган унинг чиройи эмас, балки чиройли хулқидир. Чиройли хулқ хунук кишини ҳам чиройли қилиб кўрсатади. Чиройли хулқ чиройли кишиларда мавжуд бўлса, нур аълан нурдир.

Хуррабий

ҲИКОЯТ. Бир мансабдор киши ҳақида ҳикоя қилишларича, унинг жаҳли жуда тез, ўта золим, бадфеъл ва ситамкор экан. Айтишларича, унинг бир ўғли бу-либ, чиройда ягона, шўхликда офати замона, ақдда эса тенги йўқ экан. Аммо золим киши гофиллиги туфайли уни уйдан чиқармас, дўстларига эса қўшмас, доимо якка-ёлғизликца сақлар экан.

Доимо эл кўзидан пинҳон эди ганжи ҳусн,
Дарҳақиқат кимки топса ганж, пинҳон айлағай.
Ганжини эл кўзидан Қорун ниҳон айлар эди,
Лек билмас эрдик, охир пушаймон айлағай!
Хуррабий

Узр сўраб келса душманинг ҳар чоқ,
Уйингдан қувлама, ҳушёр бул бироқ!
Низомий Ганжавий

АЗИЗИМ, сен кечириш хислатини ўзингга шиор қил, атрофингдагилардан арзимас гуноҳлари учун юз ўгираверма! Уларни афу суви ва марҳамат нуридан баҳраманд эт! Уларнинг аҳволидан доимо хабардор бўлиб тур! Марҳамат юзасидан шафқат либосини инъом айла! Чунончи айтадилар:

Ўзинг бунед этган мевали шохни,
Ўзинг нобуд этсанг, кўп ёмон бўлар!
Хожа Самандар Термизий

Биров сендан узр сўраса, узрини қабул эт.
Уч олишдан кўра узрни қабул қилишда лаззат кўп!
Муҳаммад Ҳусайн

ҲИКМАТ. Ҳар ким гуноҳкор кишини кечира олса, бу улуғлик нишони ва олийҳимматлик аломатидир.

Муиниддин Жувайний

ҲИКМАТ. Ҳисоб ва сарф муомала учун, узр ва ихлос дўстлик ва муҳаббат учундир. Байт:
Ҳар кимсага таъна тошини отма,
Гарчи бўлса ҳамки қайсар ёки шум!
Айбсиз дўстларни топмоқ муаммо,
Айтчи, хатолардан ким поку маъсум!
Ҳар ким дўстларига хушфеъл бўлмаса,
Дўстлик иззатидан бўлади маҳрум!
Муиниддин Жувайний

ҲИКМАТ. Кичиклар гуноҳини кечмоқ катталар? учун чиройли феъл. Байт:
Гуноҳкор гуноҳин кечишдан авло,
Мукофот бўлмагай жаҳонда асло!
Муиниддин Жувайний

Гуноҳкор кишини гуноҳини кечир, адоват илдизини кес ва қўпориб ташла.
Аҳмад Югнакий

Кечира олишлик мардлик, кечира билмаслик номардлик.
«Амир Темур ўғиглари»

Ҳаддан ортиқ ғазаб ваҳшийлик келтиради ва бевақт қилинган лутф ҳам обрўни кеткизади.
Кошифий

Жонли мавжудотнинг барчаси, шу жумладан инсоннинг ўзи ҳам, табиий равишда пайдо бўлган ва у табиатнинг ривожланиши ва ўзгаришининг натижаси ҳисобланади.
Абу Райҳон Беруний

То бани одам ила олам эрур,
Олам ичида бани одам эрур.
Навоий

Инсон баъзан мумкин бўлмаган нарсани ҳам қилгиси келади, масалан, абадий бўлгиси келади.
Абу Наср Фаробий

Инсон ўз суратини ўзгартиришдан ожиз бўлса ҳам, тилсиз ҳайвондан орқада қолишни истамаса, нафсни тозалашдан ожиз бўлмайди.
Абу Райҳон Беруний

Табиатга ҳар неки одат бўлур,
Чу эскирди, одат табиат бўлур.

Навоий

Хатто (деҳқонлар) ойга қараб уруғлар сочиш, экиш, кўчатлар ўтқазиш, пайванд қилиш ва чанглатиш, ҳайвонларни урчитиш ва бошқа вақтларни аниқлайдилар.

Абу Райҳон Беруний

Йўқ ҳунари ёлғуз эса юз киши,
Қайда киши сониди ёлғуз киши.

Навоий

Кетур элга дили аҳли дилени,
Қабул эт хидмати бир муқбилени.
Кимаки лутфу хидмат ҳамдам эрмас,
Эрур ҳайвони нотик, одам эрмас.

Саид Қосимий

Кўп кўнгулни бу чаманга боғлама эй андалиб,
Ким, гули мақсуд ҳаргиз очмади гулзори даҳр.

Ҳусайн Бойқаро

Чарх золики жаҳонда ҳеч қилмас вафо,
Оқил эрсанг айлама ул бирла ақди издивож.

Толибий

Ёв томондан бирон киши ўз жонига омонлик тилаб келса, уни ўлдирмангиз.

Ҳадис

Ранж чекмасдан асло ганж насиб қилмас,
Кимки меҳнат қилди бахтиёр бўдди!

Ҳожа Самандар Термизий

Бирор касбу ҳунар орқасидан ризқу насибага эга бўлиб яшаётган одам, шу касбини ўзгартирмасун.

Ҳадис

Бир дирам олмоқ чекибон даст ранж,
Яхшироқ ондинки биров берса ганж.

Навоий

Дунёда фақат ҳалол е, ҳалол ишла, ҳаромдан топилган мол ҳеч кимга вафо қилмайди.

Муҳаммад Жабалрудий

Ҳар дам чекибон минг машаққат,
Кун дема утган кунингни тундур.

Баёний

ҲИКМАТ. Икки нарса дунёда энг азиздир.

Бир қул меҳнати билан топилган бойлик.

Иккинчиси дидда дўстлик барқарор бўлган содиқ дўст.

Муиниддин Жувайний

Жафо чекмай кишига роҳат ўлмас,
Агар кўймас ўтунга, жўш бўлмас.
Мажлисий

АЗИЗИМ, то талаб оеғи ранжу меҳнат, тикони билан мажруҳ бўлмас экан висол қули мақсад гулини ёқасига етолмайди. Кишида кучли интилиш бўлматун-ча муродининг офтоби Машриқ умиди уфқидан нур сочиб чиқмайди. Чунки гул териш учун тикон захрини чекиш лозим. Ранж чекмасдан туриб, ганж эшигини очиш мумкин эмас. Демак, мақсадга етишмоқ учун тинимсиз саъй ҳаракат қилмоқ керак.

Хожа Самандар Термизий

Тиларсен ҳосил этсанг номи мардий,
Бошни қил фидойи аҳли дарде.
Хомтамаъ одами одам дагул,
Ақлу басарот била ҳамдам дагул.
Кимки тамаъ риштасина бастадур,
Дарди қабоҳат ила побастадур.
Саид Қосимий

Ки осон одами мақсуда етмас,
Риёзат тортмайин маъбуда етмас.
Хўжандий

Эй ўғил! Бу дунё корхонасида шундай йўл тутки, кийган кийиминг ва еган овқатинг ҳалоддан бўлсин!

Абдибек Шерозий

Кимдаки ботини ҳаромдан пок эмас,
Они руҳи қобили афлок эмас!
Фаридиддин Аттор

Феълнинг кенглиги ризқнинг мўллиги.
«Оталар сўзи»

Ҳеч биродардан манга келган эмас буйи вафо,
Аҳли оламда манингдек пуржафое бормикин?
Меҳр излаб қаҳр кўрган, шарбат излаб захр нуш,
Руйи роҳат курмаган меҳнатадое бормикин?
Мужрим Обид

АЗИЗИМ, ҳар ким бирор ишнинг талабида қадам қуйса, бу ишнинг қийинчиликларига чидаши керак. Мақсад каъбаси сари йўлга чиққан одам, заҳмат саҳро-сидан чучимаслиги лозим.

Хожа Самандар Термизий

Қачон сочса тупроққа буғдой биров,
Йўқ имконки ул арпа қилғай даров.

Навоий

Жигаринг қонини нон қилиб е, аммо текин нон учун бировларнинг эшигида ит каби изгиб юрма!

Абдибек Шерозий

Неъматим ошсин десанг уст-устига,
Нон ушоғин сочма оёқ остига!

Фаридиддин Аттор

Дастурхонга тўкилган таом ва ушоқларни териб ейдиган одамнинг гуноҳлари тукилади.

Ҳадис

Чекмаса деҳқон арақи пой бил,
Емишининг фойдасин топмас эл.

Ҳайдар Хоразмий

Заҳмат чеккан лаззатни яхши билади.

«Оталар сўзи»

Дарахт бесамар улса боғида,
Боғбон танида қолмағай ҳаловат.

Дилшоди Барно

Вазифаси юсак одамнинг заҳмати ҳам кўп бўлади. Заҳмат чекмаган хушбахт бўлмайди. Ҳалол меҳнат билан топилган ва хайрли ишларга сарфланган бойликдан кўра яхшироқ бойлик йўқ!

«Оталар сўзи»

Камол аҳли аро, албатта, топғай рутбаи олий,
Маоний касбида кимсаким қилди ҳунар ихлос.

Огаҳий

Ер юзида шундай яшашга уринки, топган пулинг фақат тўғрилиқ орқали келган бўлсин!

Абдибек Шерозий

Булмасин оламда ризқим кам десанг,
Масъиятни кам қилғил гам есанг.

Фаридиддин Аттор

Боқмаса деҳқон чаманин тунни кун,
Нахли тарин англа қуруғон утун.

Навоий

Ҳар ким меҳнат қилса, охири пушаймон бўлмайди.

«Махзанал-улум»

Оқибатуламр бўлур ҳақ зухур,
Меҳнат утуб бўлгуси фасли сурур.

Дурбек

Бир ишбилармон ва меҳнаткашдин: «Ночор ва ожиз киши қандай бўлади?» деб сўрадилар. У киши шундай деди: «Ночор, ожиз, дангаса, ялқов киши шундай кишики, оилани боқишда, нарса топишда суст бўлади. Файрати кам, ҳиммати эса паст бўлади, хотиннинг ёнидан чиқмай, уйда ўтираверади».

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Машаққатсиз ҳаёт йўқ бунда асло,
Эзгуликни қурмасдан умр битар.
Маҳмуд Кошғарий

Эй ЎФИЛ, ҳунарсиз, дангаса ва ишёқмас кишилар билан улфатлик қилма, уларнинг таъсири сенга ҳам уради, дангасаларнинг доимий фикру уйи ишламасдан катта ейиш, яхши кийинишдир. Улар беҳуда сўзлаш-ни, вақтни хуш ўтказишни, танини семиртиришни уйлайдилар. Семиз кишининг эса дил кўзи бекилган бўлади, доимо ором топишни уйлайди, кўп еб семи-ришни ўйловчи кишиларни донолар «ҳайвон табиатли кишилар» дейдилар.

Муҳаммад Жабалрудий

Меҳнату ақлу вужуд иттифоқ,
Одамийда бўлса гар яхши тилак
Халқ учун тебратгуси доим билак.
Анбар Отин

Луқмони Ҳаким ўз ўғлига деди:

— Эй ўғлим, ялқовлик кўчасига кирма, кўнглинг тор бўлмасин, чунки кимда ялқовлик ва бесабрлик бўлса, у ҳеч қачон бахтга эриша олмайди!

«Жовидони хирад»

Ҳақиқат аҳликим, чекти бу олам ичра меҳнатни
Ўшал меҳнат ила охир топар жоҳ ила давлатни.
Пошшоҳўжа

Ўзгалардан тамаъ билан нарса тиламоқ кишини танбалликка олиб келади, иззат ва обрўни кеткизади, охири кишини бахтсизлик кўчасига олиб келади, кишини шармисор қилиб, назардан қолдиради. Дангаса ва пасткаш кишилар билан улфат бўлишнинг натижаси шулдир. Демак, сен қулоғингга қуйиб олки, паст-ҳимматли кишилар ва хасис табиатли одамлардан узоқлашиш ўйлини қидир, улар билан яқинлик қилма, уларнинг таъсири сенга уради!

Муҳаммад Жабалрудий

Чу деҳқон чекмаса жавру жафосин,
Емишларнинг киши кўрмас вафосин.
Мажлисий

Ёз офтоби — қишга дори.
Меҳнат саломатлик гарови.
Мискин

Ёд этмас эмиш кишини ғурбатга киши,

Шод этмас эмиш кўнгулни меҳнатда киши.
Кўнглум бу ғариблиқда шод улмади, оҳ,
Ғурбатда севинмас эмиш албатта киши.
Бобур

Киши ўз меҳнат ва машаққат чекишлари жараёнида гарчи у инсонларнинг энг ақллиси ва энг зийрага бўлса ҳам, ҳамиша шоду хурсандликни орзу қилиб, севинч келтирадиган нарсаларга мойил бўлади ва ёлғон кўриладиган нарсалардан тортинади...
Абу Райҳон Беруний

Давлатқа етиб меҳнат элини унутма,
Бу беш кун учун узунгни асру унутма.
Бобур

Ғаму меҳнатародур эътиборим,
Ки мумтоз улди хористон аро ўт.
Мунис

Заҳмат била топқонингни ўзингдин аяма ва меҳнат била йиққанингни дўстлар билан душманлар учун асрама.
Навоий

На хушдур эмгак ичра топса роҳат,
Чу марҳамдур, туташса гар жароҳат.
Мажлисий

Меҳнат камола етмай, роҳат нишони қайда,
Топмас иложи корин бечора осий банда.
Толиб Толибий

Келиб ишрат, яна меҳнат туганди,
Кетиб меҳнат, яна давлат уланди.
Мажлисий

Дикар нахле чекиб меҳнат бировлар,
Вале андин курар роҳат бировлар.
Аваз Ўтар

Роҳат муяссар улмас то чекмасанг машаққат.
Оразий

Билурсан заҳмина чун тоқатинг йўқ,
Қўлингни суқмагил ақраб инина.
Сайфи Саройи

Кўп етма, саҳар уйғона кур арзи самога,
Ғофил юрма, бўлма гирифтор балога.
Машраб

Тунда ухлагач, кундузи яна ухлаш умрни исроф қилишдир.
Кўп етиш хасталик келтиради.
Уйқудаги одамнинг уйгоқ одамдан хабари бўлмайди. :
«Оталар сўзи»

Дангасалик ҳар вақт инсонни хор қилур.
Абдулла Авлоний

Ялқовлик туфайли ишламай камбағаллашган кишини барча ёмон кўради, дўстлари ҳам ундан узоқлашади, болалари ҳам менсимай қўяди, камбағаллик барча балоларнинг бошланишидир.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Бўлса танбаллик кишининг пешаси,
Теккай оёғина хорлик тешаси!
Фаридиддин Аттор

Зўр бирла хушбахтлик ҳосил бўлмас.
Сидқий Хондойлиқий

Ёзда дангасага: «Эшикни оч!» десанг, «Ташқари совуқ», дейди.
Бошингни фақат ўз тирноқларинг билангина қаший оласан.
Умрини дангасалик билан ўтказган одамга ҳеч қачон муваффақият ер бўлмайди.
«Оталар сўзи»

Жаҳонда ниш кўрмай, нўш бўлмас,
Муродин топмайин ошиқ қувонмас.
Мажлисий

ҲИКОЯТ. Айтишларича, бир ялқов қизни ўзидан ҳам ялқовроқ йигитга турмушга бердилар. Отаси қизига қараб деди: «Мана бу юмшоқ кўрпалар ва жиҳозлардан роҳатланиб фойдаланиб олинглар, имоним комилки, сизлар юз йил турсаларингиз ҳам камбағалликдан ўзга нарса туғдира олмайсизлар!»

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Вақтни бекор ўтказиш аҳмоқликдир.
Бекор юргандан кўра душманга тош ташиган афзал.
«Оталар сўзи»

Ҳар кимки даҳр шоҳлиғин айлади ҳавас,
Бордур насиб гуссаи фикри жаҳон анго.
Огаҳий

Эринчоқлик ва ялқовлик кишини яхши ишлар қилишдан қайтаради, ғайратни йўқотади, касбу кор билан шуғулланишдан қолдиради. Баъзи дангаса кишилар ғайрат қилиш ва ҳаракатни кўчайтириш ўрнига оғир кунга тушиб қолганда қулни қовуштириб, айбни тақдирга тўнкайдилар.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Заҳматни машшота чекади, аммо лаззатни куёв тортади.
Кўнгли балиқ тусаганнинг оёғи совуқ сувда бўлади.
Кўп етадиган одамнинг умрида барака кам бўлади.
Кўп етган оз яшайди.
Кечаси шароб ичиб, кундузи ухладан хонумон барбод бўлади.
«Оталар сўзи»

Булбул чекадур ҳазор нола,
Гул ёнина чунки хор бордир.
Ҳофиз Хоразмий

Ҳақимлар тайинлаб айтадиларки, ялқов кишилар билан улфат бўлишдан қочиш зарур.
Чунки улардан маслаҳат сўралса, улар ўзларининг ялқовлик нуқтаи назаридан маслаҳат берадилар. Улар бўладиган ишни ҳам ўзларининг қувват ва идроки тақозоси билан бўлмайдиганга чиқарадилар, кишини ғайрат кўчасидан четга чиқарадилар.
«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Ки занбур кошонасин эт ватан,
Даҳонингни доим шакар айламиш.
Увайсий

Минг йил подшолик қилди-ю Заҳҳок,
«Ёмон» деган номи қолди жаҳонда.
Кисро давлатидан асар йўқ, бироқ,
«Одил» деган номи такрор ҳар онда!
Мажидиддин Хавофий

Дилозорларнинг ҳаммаси дўзахга маҳкумдир.
Ҳадис

Нотинч кўнгилга ширин уйқу келмайди.
Тинч яшашни истасанг, пасткаш одам билан душманчилик қилма.
Молу пулинг кетса кетсин, аммо вақтингни зое кеткизма.
Тозалик саломатликнинг энг биринчи сабаби ва иллатлардан қутулишнинг улуғ йўлидир.
Тозалик баданнинг қувватини кўпайтиради ва гў-заллигига гўзаллик қўшади.
Гўзал юз кўз нуруни оширади.
Ёзувига боқма, ёзганига боқ.
Тинчликдан кўра улкан неъмат бўлмайди.
Муҳтожлиги кам одамнинг умри узоқ бўлади.
Саломатликдан кўра яхшироқ бойлик йўқ.
Бели яра отнинг бошига тушган иш соғлом отга осон куринади.
Фамлардан, дардлардан озод ҳар юрак,
Узганинг дардини қандайин билсин?!
Тинч бўлай десанг, нафсинг хоҳишига қарама-қарши иш қил.
Саломатликнинг қадри кетгандан сўнг билинади.
Уйқуга кетиш жонни бир нафас хатарга топширишдир. Чунки уйқу ўлим элчиси.
«Оталар сўзи»

Гар қўймасанг бу олам аро накўномлиғ,

Олтунга суд топмағунг отингни қоқтириб.

Комил Хоразмий

ҲИКМАТ. Ҳақиқий кўз эгаси шундай кишики, ўз феъл ва сўзига ҳамиша танбеҳ назари билан қарайди. Доно юрак эгаси шундай кишики, дунё саройида яхши ишлар орқали маломатга қолмайдиган яхши номга эга бўлиб кетади.

Муиниддин Жувайний

Кўрклик тўнинг ўзинга,

Тотлиғ ошинг ўзинга.

Қўноққа кўргиз иззат,

Ёйсин шаънинг узоққа.

Маҳмуд Кошғарий

Йигит бўлса-ю, ундан ҳеч кимса оз бўлсада бир фойда кўрмаса, уни йигит деб бўлмайди. Агар кишидан дунёда бирор ёдгорлик қолмаса, уни одам ҳисоблаш нораводир. Агар инсондин дунёда бирорта китоб ёки иморат қолса, у тириклар қатори йўқланади ва ундай киши ўлик, деб ҳисобланмайди.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Кўр бўл, шол бўл, ном қолдир,

Яхши ном қозониш улкан бойлик топишдан афзал.

«Оталар сўзи»

Анушервон бир куни Юнондан:

— Энг яхши яшаш қандай яшаш? — деб сўради.

— Саломат бўлиш ва хотиржам яшаш энг яхши яшаш! — деб жавоб берди у ва давом этиб деди: — Аммо яхши ном қоддириш абадий яшашдир!

«Жовидони хирад»

Кимики одамлар орасини бузиб юрувчи бўлса, у ҳам аҳли исломдан эмас.

Ҳадис

Бу муддатни ганимат бил, бу фурсатда вафолар қил,

Бу иззат бирла бўл кўп йил халойиқнинг севар жони.

Сайфи Саройи

Яхшилик яхши ном келтиради, саховат эса кишини бахтиёр қилади.

Муҳаммад Ҳусайн

Ёмон отли киши ўлик билан тенг,

Яхши ўлса ҳамки тирик эл аро.

Шундай яшагингки сен ўлсанг агар,

Бошга тўпроқ сочиб чексинлар наво!

Муҳаммад Жабалрудий

Ҳулқи хушни пеш қил, халқ ичра беозор бўл.

Толиб Толибий

Боқмас жаҳон совуқ сўз,
Шилқим, юзсиз бахилга,
Ёқимли бўл, хушхулқ бўл,
Қолсин номинг кўп йилга.
Маҳмуд Кошғарий

Нафс душмандурур яқин билгил,
Дўстум бу сўзумни чин билгил.
Бобур

Инсон ҳар доим қувноқ, хушчақчақ бўлиши ва бахтиёр яшамоғи лозим.
Абу Наср Фаробий

Мақсад на эди жаҳона келдинг,
Кайфиятини баён этиб кет.
Нодира

Ғанимат тутмади ғофил, чу ўткарди ҳаётини,
Вале қилмадики жонига бир зарра нажотини.
Ки йиғди бу жаҳоннинг мунча асбоб-олотини,
Бу молдин зарра хайр айлаб, чу бермади закотини,
Сайёдийким, бу ишларни суви йўқ анҳоре курдим.
Сайёдий

Яша сен барча эл топар роҳат,
Иззат авжида накўном яша.
Сидқий Хондойлиқий

Эл ичра ишла, эл бирла тирик бўлгил амалда,
Ки, танҳо ном чиқармас яхшиликда, дедилар устоз.
Дилшоди Барно

Яхши авсоф била қил ушбу жаҳон ичра сулук,
То санинг авсофинг ўлғай олам ичра дoston.
Пошшоҳўжа

Қолмади ҳурмат аҳли оламда,
Оламу олам аҳлидин юв илик.
Бобур

Дехқон ўғли, соғ бўл, мудом яша,
Шодлик билан субҳу шом яша.
Сидқий Хондойлиқий

Оқил улдурки билиб умр ила давлат қадрини,
Ҳақ ризосини тилабон хайр ила эҳсон айлар.
Роқим

Хуш улким ани жисми бўлғоч ниҳон,

Ки андин қолур даҳр аро бир нишон.

Хиромий

Кимики кўзи ожиз одамни қирқ қадам етаклаган бўлса, унинг жаннатга кириши муқаррардир.

Ҳадис

Гул тилаган хор жафосин чекар,

Кимки асал олса, араси тегар.

Дурбек

Егил зердастлар ғамин зинҳор,

Санга ҳам забдрдаст эрур рўзғор.

Оразий

Юз хайфки зоеъ ўтибдур умри азиз,

Афсуски ботил борадур умри азиз.

Бобур

Сенсиз манга керакмас рубъи маскун,

Гарчи қарин эса ҳар бир умри жовидона.

Баёний

Ишинг унгдан келиб зафар бўлса ер,

Узр суровчилар узрин қабул қил!

Гуноҳкор ўз феълин қурбони бўлар,

Афу ҳиди тегса тирилади, бил!

Муҳаммад Ҳусайн

МУАЛЛИФЛАР ВА МАНБАЛАР ҲАҚИДА МУХТАСАР МАЪЛУМОТ

АМИР ТЕМУР

Соҳибқирон Амир Темур 1336 йили Шаҳрисабз яқинидаги Хўжа Илғор қишлоғида барлос уруғидан бўлмиш Баҳодур Муҳаммад Тароғай хонадонида дунёга келди. Амир Темур ёшлигидан барча билимларни, тарих, жуғрофия, фикҳ, Қуръон ва ҳадисларни пухта ўрганди, Амир Кулол сингари шайхларнинг тарбиясини кўрди: ҳарбий юришларда иштирок этди; 1361 йили Кеш вилоятига ҳоким бўлди. Ҳарбий тактика ва стратегияда якто даражасига етди.

Амир Темур узоқ давом этган жангу можаролардан сўнг охирги мўғул ҳукмронларидан бири Хусайнни орадан кўтариб, 1371 йили «Амири Темури Кўрагон» номи билан Мовароуннаҳру Хуросоннинг ягона ҳукмдорига айланди. У оз фурсатда Волгабуйи, Олтин Ўрда, Эрон, Туркия, Кавказ, Ироқ, Миср ва бошқа ўлкаларни тадбиркорлик, адолат билан бирлаштириб, ягона улкан империяни ташкил этди. Амир Темур 1405 йили Хитой юриши арафасида касалга чалиниб, Ўтрор шаҳрида вафот этди.

Темур ва Темурийлар даврида Хуросону Ҳиндистон, Эрону Арабистонда маданият, илм-фан, тасвирий санъат, адабиёт янги тараққиёт босқичига кўтарилди. У шеърятни севган, ижодкорларни эъзозлаган, Қуръоннинг баъзи оятларини тафсир этган. Ўзи ҳам «Темур тузуклари» номли панднома яратган.

АЛИШЕР НАВОИЙ

1441 йил 9 феврал. Ўзбек мумтоз адабиётининг асосчиси ва қуёши, адабий тилимизни камолотга етказган Амир Низомиддин Алишер бинни Ғиёсиддин Навоий Ҳирот шаҳрида Темурийлар хонадони амирларидан бўлмиш Ғиёсиддин Кичкина оиласида таваллуд топди.

1445 йил. Мактабга бора бошлади. Мактабда бўлажак подшо Ҳусайн Бойқаро билан бирга ўқиди ва у билан умрбод дўстлашди.

1447 йил. Ота-онаси билан биргаликда Ироққа кўчди. Йудда XV асрнинг буюк тарихчиси Шарафиддин Али Яздий билан учрашди ва унинг дуосига мушарраф будди.

1449 йил. Оила Тафтдан Ҳиротга қайтиб келади ва Алишер яна ўқишни давом эттиради.

1452—1457 йиллар отаси Ғиёсиддин Кичкина Абул Қосим Бобур саройида хизмат қилади. Уни подшо Сабзавор шаҳрига ҳоким қилиб жўнатади.

1456 йил. Алишер Машҳадга ўқишга кетади.

1457 йил. Абул Қосим Бобур вафот этади. Абу Саид Мирзо Ҳирот тахтини эгаллайди. Алишерни саройга ишга олади.

1459 йил. Алишер Абдурахмон Жомий билан танишади. Бу танишув буюк дўстликка айланади ва умрбод давом этади. Навоийнинг Ҳусайн билан дўстлигидан чучиган Абу Саид шоирни Самарқандга жўнатади.

1467—1469 йиллар. Навоий Самарқандда ўқиди. Бу ерда у машҳур олим Фазлуллоҳ Абуллайс ва бошқа етук донишмандлар қўлида таълим олди. Замонасининг жуда кўп олимлари, шоирлари, мусиқачилари, меъморлари ва санъатнинг бошқа турлари вакиллари билан танишди.

1469 йилнинг боши. Ҳирот тахтини Ҳусайн Бойқаро эгаллади.

1469 йилнинг апрели. Ҳусайн Бойқаро чақириғига биноан Навоий Ҳиротга қайтди. Уни подшо муҳрдор этиб тайинлайди.

1472 йил. Навоий амир (вазир) этиб тайинланади.

1476 йил. Навоий вазирликдан истеъфо беради. Энди у давлат ишларидан йироқда астойдил бадий ижод билан шуғуллана бршлайди.

1483—1485 йиллар. Навоий ўз ичига «Ҳайрат ул-аброр» (1483); «Фарҳод ва Ширин»

(1484); «Лайли ва Мажнун» (1484); «Сабъаи сайер» (1485); «Садди Искандарий» (1485) дostonларини олган буюк «Хамса» асарини яратди.

1487 йил. Ҳусайн Бойқаро Навоийни Астробод шаҳрига ҳоким қилиб тайинлади.

1489 йил. Шоир Астрободда икки йил ишлагач, Ҳиротга қайтди.

1488—1501 йиллар. Бу давр давомида Навоий қуйидаги асарларни яратди:

1. «Тарихи мулуки Ажам» — 1488 йил.
2. «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер» — 1490 йил.
3. «Рисолаи муаммо» — 1491 йил.
4. «Мажолисун-нафоис» — 1491—1493 йиллар.
5. «Хамсатул-мутаҳаййирин» — 1492—1494 йиллар.
6. «Муншаот» — 1492 йил
7. «Мезонул-авзон» — 1492 йил.
8. «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» — 1496 йил.
9. «Насойимул-муҳаббат» — 1496 йил.
10. «Хазойинул — маоний» — 1491—1498 йиллар.
11. Девони Фоний» — 1491—1498 йиллар.
12. «Лисонут-тайр» — 1498—1499 йиллар.
13. «Муҳокамат ул-луғатайн» — 1498—1499 йиллар.
14. «Маҳбуб ул-қулуб» — 1500 йил.

Булардан ташқари қуйидаги диний-ахлоқий асарларни ҳам ёзган:

«Назм-жавоҳир» — 1485 йил.

«Тарихи анбие ва ҳукамо» — 1488 йил.

«Сирожул-муслимин» — 1488 йил.

1501 йил 3 январ. Буюк Навоий дунёни тарк этди. Ҳусайн Бойқаро буйруғига кўра бутун мамлакатда мотам эълон қилинди. Кўплаб шоирлар Навоий вафоти муносабати билан марсиялар, тарихлар яратдилар.

«АВЕСТО»

«Авесто» зардуштийлик-оташпарастилик динининг муқаддас китоби бўлиб, унинг дастлабки қисмлари эраиздан олдинги биринчи мингинчи йилларда пайдо бўла бошлаган. Еттинчи асрнинг бошларига келиб кўпхудолик ва кўпқурбонликка қарши яқка худо ғояси тарафдорлари кўпайиб боради. Уларни Хоразмнинг туябоқар қабиласидан чиққан Зардушт бошқаради. Турон ҳокими Аржасп Зардуштни тутиб ўлдириш ҳақида фармон чиқаради. У 300 тарафдорлари билан Эронга қочиб ўтиб, Исфаҳон шаҳрида янги динга асос солади.

Оташпарастилик коҳинлари «Авесто»ни узил-кесил шакллантирадилар. У 12 минг ҳўкиз терисидан қилинган қоғозга битилади. Вендидод, Ясна, Виспарад, Яшт, Гот каби беш қисмдан иборат «Авесто»да зардуштийлик динининг қонун-қоидалари, ибодат даврида ижро этиладиган қушиқлардан ташқари қадимги Турон ва Эроннинг тарихи, табиати, илм-фани, таълим-тарбия, табобат, жамоани бошқариш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, оила ва шахсий поклик, чорвачилик, деҳқончилик, боғдорчилик, савдо-сотик, бола тарбияси ҳақида қизиқарли маълумотлар бор. Масалан, «Авесто»да табиб қасамеди, табобат рамзи, касалларнинг ун хил муолажа йўллари курсатилган. Амударё соҳилларида яшаган халқларнинг касб-кори, минтақа табиати, жугрофияси ҳақидаги мулоҳазалари ғоятда қимматлидир.

Хуллас, «Авесто» тарихий, илмий, маънавиймаъри-фий қимматга молик энг қадимги манбадир.

ОТОЙИ

Отойи XV асрнинг биринчи ярмида Балх шаҳрида туғилган. Исми маълум эмас. Аҳмад Яссавий авлодларидан бўлиб, етук лирик шоир эди. Қанча йил умр кўрганлиги маълум эмас. Ҳиротда ўқиб, замонасининг етук билимдон кишиси бўлиб етишган. Маълум муддат Мирзо Улуғбек саройида хизмат қилган, деган фикр бор.

Ундан кўплаб лирик шеърлардан иборат девон мерос қолган. Шоир девонининг ягона қўлёмаси Русия Шарқшунослик илмий-тадқиқот институтининг Петербург булимида сақланмоқда. Унда 260 та ғазал бор.

Бизнинг давримизда Отойи девони тўла ҳолда биринчи марта Тошкентда 1994 йили чоп этилди. Китобни истеъдодли олим Сайфиддин Рафъиддинов нашрга тайёрлади. Бундан ташқари, унинг шеърлари турли тўпламларда кўп марта нашр қилинган.

АБДУЛЛА АВЛОНИЙ

Авлоний 1878 йил 12 июлда Тошкентнинг Мерганча маҳалласида тўқувчи Миравлон ака оиласида таваллуд топди. Аввал Ўқчидаги бошланғич мактабда, сўнг шаҳар мадрасаларидан бирида таҳсил олди. Бироқ кўпроқ мустақил ўқиб-ўрганди, тез орада ўз даврининг саводхон, маърифатпарвар кишисига айланади. Авлоний асримиз бошларида ўлкамизда авж олган жадидчилик ҳаракатининг фаол иштирокчиси сифатида миллат болаларини саводхон қилиш, улардан етук олимлар, мутахассислар тайёрлаш, Ватанни озод кўриш, фаровон этиш йўлида фидоийлик билан меҳнат қилди. Ана шу мақсадда жуда кўп жабҳаларда фаол иш олиб борди. 1907 йил ўз уйида «Шуҳрат» номли газета нашр қилди. Бу газета саҳифаларида миллат равнақи учун куйиб-пишиб ёзилган таъсирчан мақолаларни ўқиш мумкин эди. Ўз маҳалласида янги усулдаги мактаб очди. «Усули жадид» мактаблари учун тўрт қисмдан иборат «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар», «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим», «Мактаб гулистони», «Туркий гулистон ёки ахлоқ» каби дарслик ва ўқиш китобларини тузди. Мактабмаориф ишларига ёрдам кўрсатиш мақсадида хайрия жамияти ташкил қилди. «Нашриёт» ширкати тузиб, Хадрада «Мактаб кутубхонаси» китоб дўконини очди. У ташкил қилган «Турон» группаси (1913) ўлкамиздаги биринчи профессионал театр труппаси эди. Адиб драматургияда ҳам унумли фаолият олиб борди. Татар, Озарбайжон драматургларининг асарларини ўзбек тилига таржима қилди, ўзи ҳам «Пинак», «Адвокатлик осонми?» номли пьесалар ёзиб, саҳнага қуйди.

1919—20 йилларда Авлоний Ҳиротдаги совет элчихонасида Бош консул вазифасида ишлади. Хизматдан қайтгач, маърифатпарварлик фаолиятини давом эттирди. Ҳарбий ўқув юртида, Урта Осиё Коммунистик университетиди, Урта Осиё Давлат университетиди ўзбек тили ва адабиётидан дарс берди, профессор даражасига кўтарилди. «Меҳнат қаҳрамони» унвонига сазовор бўлди.

Маърифатпарвар адиб, педагог, театршунос, ношир ва жамоат арбоби Абдулла Авлоний 1934 йили 25 августда Тошкентда вафот этди.

АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ

Абу Райҳон Беруний 973 йили Хоразмнинг Қиёт қишлоғида зиёли оиласида дунёга келади. Аввал хусусий муаллимларда, сўнгра Кухна ўрганч мадрасасида таълим олади. Хоразмшоҳ Маъмун академиясини бошқаради. Марказий ҳокимият Ғазнавийлар қўлига утгач, Султон Маҳмуд фармонига кўра Беруний бошчилигидаги бир гуруҳ олимлар Ғазнага боришга мажбур бўладилар.

Маҳмуд Ғазнавийнинг Ҳиндистон сафарларида Беруний ҳам ҳамроҳ бўлиб, қадимги ҳинд тили, табиати, маданияти, адабиётию тарихини ўрганади. Масъуд Ғазнавий Беруний учун махсус ижодхона қурдириб берган. Қомусий билим соҳиби Беруний 1048 йили Ғазнада вафот этган. Беруний «Масъуд Жадвали», «Ҳиндистон», «Сайдана» (доривор ўсимликлар ҳақида),

«Қадимги аждодлардан қолган ёдгорлик», «Геодезия» сингари 150 дан зиёд асарлар, ёзган, қадимги ҳинд эпослари «Вед», «Маҳобҳорат»ни, шоир Унсурийнинг «Хингбут ва Сурхбут», «Шодбаҳр ва Айнулҳаёт» дostonларини араб тилига таржима қилган.

АНБАР ОТИН

Анбар Отин 1870 йили Қўқонда зиёли оиласида туғилган. Анбарнинг шоира бўлиб етишида Увайсий ва Дилшоди Барноларнинг ўрни катта бўлган. Зероки, Анбарой Увайсийнинг жияни бўлиб, 7 яшарлигидан Дилшоди Барно мактабида ўқиган. Анбарой ёшлигиданоқ ўзининг нозик диди, зукколиги билан маҳалла аёллари орасида катта шўхрат орттирган. Бир куни Омил мингбоши уйдаги маърифий базмда Анбар Отин зинадан йиқилиб, бир умрга шол бўлиб қолади. Аммо ногиронлик Анбар Отин руҳиятини сундирмайди. У Жрмий, Навоий сингари шоирларга эргашиб жўшқин лирик шеърлар, маърифатпарварлик руҳида шеърлар ёзди, Россия олиб бораётган истилочилик сиёсатини қоралаб асарлар битди: 4 юрти истиқлолга эришиб, ҳур замонлар келишини орзу қилди:

Келиб хушнуд авлодим, мани мулким қилур обод,

Бу вайрона диёримда шаҳарлар айлагай бунёд.

Анбар Отин 1910 йили ижтимоий-сиёсий руҳдаги «Қоралар фалсафаси» асарини ёзди. Шоира 1915 йили вафот этган.

АҲМАД ЯССАВИЙ

Аҳмад Яссавий XII асрда яшаган атоқли ўзбек шоиридир. У XII асрнинг бошларида Туркистоннинг Ясси шаҳрида зиёли оиласида туғилган. Дастлабки таълимни бобоси Арслонбоддан олган. Сўнг Бухорога бориб, мадрасада ўқиган, машҳур шайхулислом Юсуф Ҳамадонийдан сўфизм таълимотини ўрганган.

Туркистонга қайтгач сўфизмнинг Яссавия йўлига асос солган. Ўз таълимотини халқ орасида тез ва кенг ейиш мақсадида Яссавий кўплаб шеърлар ёзган. Кейинчалик улар «Девони ҳикмат» номи билан алоҳида китоб ҳолига келтирилган. Яссавий 1166 йили вафот этган.

АБУЛБАРАКОТ ҚОДИРИЙ

«Качқўли Султоний» асари Абулбаракот Қодирий ибн Муҳаммад Насруллоҳ қаламига мансуб. У машҳур ҳинд тарихчиси, «Тарихи Акбарий» ва «Оини Акбарий» каби йирик асарлар муаллифи Абул Фазл Муборак Алломий (1541—1602)нинг акаси. «Качқўли Султоний» бобурийлардан Акбаршоҳ даврида ёзилган. «Качқўл» деб гадойларнинг нарса соладиган идишига айтилади. Гадойлар нима топса, качқул идишига аралаштириб ташлайверадилар. Баъзи олим ва шоирлар ҳам хаёлга келган фикрини ифодалаб ёки бошқа олимларнинг асарларидан ёқтириб қолган ҳикмат ва ҳикоятларни туплаб, китоб шаклига келтирганлар ва уни «качқўл» деб атаганлар. Шарқда качқўл тузиш анъанага айланган бўлиб, Шарқшунослик институтида бундай качқўллардан анчагина бор. Абулбаракот Қодирий ҳам шу йўздан бориб, ижтимоий фанларга оид кўпгина фикрларни ифодаловчи качқул тузган ва уларни махсус бобларга ажратган. Бу асар қўлезма ҳолида кенг тарқалган.

АҲМАД ЮГНАКИЙ

Таниқли туркийғўй шоир Аҳмад Югнакий XII асрнинг охири ва XIII асрнинг бошларида яшаб ижод этган. У Самарқанд яқинидаги Югнак қишлоғида зиёли хонадонида дунёга келган. Самарқанд мадрасаларида таълим олган, туғма кур бўлган. Ундан бизга қадар «Ҳибат-ул-

ҳақойиқ» (Ҳақиқатлар армуғони) достони сақланиб қолган. Ўн тўрт бобдан иборат дидактик дostonни шоир зодагонлардан Додсипоҳсоларга бағишлаган. Асарнинг бизгача бир неча қўл ёзмаси етиб келган. Алишер Навоий ҳам «Насойимул муҳаббат»да шоирни эслаб «Ҳибат-ул-ҳақойиқ» дан бир байт келтирган. Достонда илм ўрганишнинг фойдаси, ширинсуханлик, камтарликнинг фойдаси, такобур, хасислик, аччиқзабонликнинг зарари хусусида фйкр юритади.

АВАЗ ЎТАР

Аваз Ўтар 1884 йили Хивада сартарош оиласида туғилади. У дастлаб мактабда, кейин Хива мадрасаларида ўқийди. Отаси Полвонниёз ўша вақтдаги Хоразм шоир ва олимлари билан яқин дўст бўлгани, ўқимишли зиёли бўлгани учун угли тарбиясига жиддий эътибор беради.

Аваз Ўтар 18 ёшидаёқ зукко шоир сифатида шуҳрат қозонади. У Муҳаммад Раҳимхон-Феруз саройидаги адабий муҳитга жалб этилади. Лекин орадан кўп утмай у сарой доирасидаги ижодкорлар билан, хон билан келиша олмайди, танқидий руҳда шеърлар ёза бошлайди. Шунинг учун хон ҳукми билан 200 дарра калтакланади. Озарбайжон, татар, турк ва рус тилларидаги газеталарни ўқиб бориш натижасида Ҳофиз, Навоий, Бедил каби Шарқ мутафаккирларига эргашиб лирик ғазаллар ёзиш билан бирга, маърифатпарварлик руҳидаги шеърлар ҳам ижод эта бошлайди. Аваз Ўтарнинг «Мактаб», «Тил», «Фидоий халқим», «Уламоларга», «Сипоҳийларга» сингари қатор асарлари бевосита миллий уйғониш давридаги ирфоний гоёлар билан суғорилган. Аваз Ўтар 1919 йили оғир касалликдан вафот этган.

АБДИБЕК ШЕРОЗИЙ

Хожа Зайн ул-Обидин Али Абдибек Шерозий (1515—1580) ўрта аср Шарқининг кўзга кўринган истеъдодли шоирларидан биридир. Унинг ижоди шу пайтгача тўлиқ ўрганилган эмас. Абдибек Шерозий фақат шоиргина бўлиб қолмай, моҳир тарихчи ҳам эди. Унинг «Такомилат ал-ахбор» номли тарихий асари бизгача етиб келган бўлиб, бу асар Ўрта Осиёнинг XV—XVI асрлардаги сиёсий ва иктисодий аҳволи ҳақида қимматли маълумотлар беради.

Абдибек Шерозий ўзидан жуда катта адабий мерос қолдирган. У учта «Хамса» ёзган. Бундан ташқари учта ғазаллар девони тузган, иккита таржима асари бор ва кўпгина бошқа ҳар хил рисоалар муаллифи. Унинг шу кунгача фақат тўққизта асари босилиб чиққан, холос. Сўнги пайтда унинг унинг асари, яъни биринчи «Хамса»сининг бешинчи достони «Ойнаи Искандарий» асари босмадан чиқди. Форс тилидаги бу дostonнинг танқидий матнини Абдулфазл Ҳошим ўғли Раҳимов амалга оширган. Бу танқидий матн Москвада «Наука» нашриёти томонидан чоп этилди.

БОБОРАҲИМ МАШРАБ

Машҳур исенкор шоир Бобораҳим 1641 йили Наманганда руҳоний оилада дунёга келган. Дастлаб у эшон Мулло Бозор Охунд қўлида таълим олади; диний ва дунёвий билимларни эгаллайди, «Машраб» тахаллуси билан шеър ёза бошлайди. 25 ёшида уни Қашқардага шайх Офоқхўжага мурид қилиб жўнатадилар.

Аммо бу ерда пиру муршидлик узоқ давом этмайди. Жўшқин қалб соҳиби Машраб Офоқхўжа даргоҳидаги канизаклардан бирини севиб қолади. Буни сезиб қолган шайх шоирни бадном қилиб, ўз ҳузуридан ҳайдаб юборади. Шундан сўнг Машраб Самарқанд, Хўжанд, Бухоро шаҳарларини кезиб юради; Қубодиёнда Сўфи Оллоёр билан учрашади. 1711 йили Машраб Балхга келади, вилоят ҳокими Маҳмуд Қатағон уни исломга шак келтирганликда айблаб, дорга осиб ўлдиртиради.

Машраб ўз асарларини тўплаб, девон тузмаган бўлсада бизга қадар унинг каттагина шеърлар тўплами етиб келган; «Мабдаи нур» китобини ҳам Машрабга нисбат берадилар. Халқ у ҳақда «Девонаи Машраб» қиссасини яратган. Машраб ўз асарларида дунёвий севгани, илоҳий ишқ, адолат ҳамда ҳақиқатни тараннум этди.

БАЁНИЙ

Шоир, олим ва таржимон Муҳаммад Юсуф Баёний 1840 йили Хевада зиёли оиласида туғилади; хусусий муаллимларда таълим олади, мадраса хатмидан сўнг Феруз саройидаги адабий муҳитга дохил бўлади; девонбеги вазифасида ишлайди. Ўз давридаги барча билимларни мукамал эгаллаган Муҳаммад Юсуф Мунис, Огаҳийлар изидан бориб «Баёний» тахаллуси билан шеърлар ёза бошлайди. Баёний 1923 йили вафот этган.

Баёнийдан бизга қадар шеърлар девони, «Шажараи Хоразмшоҳий», «Хоразм тарихи» китоблари мерос қолган. Унинг девонида ишқий ғазаллар билан бирга илғор илм-фанни, ўлкага кириб келаётган янги техника, маърифий фикрларни тарғиб этадиган шеърлар ҳам мавжуд. Шоирнинг илмий асарлари XIX аср Хива хонлиги тарихини ўрганишда энг мукамал ва мўътабар манбалардан ҳисобланади. Улар таркибида турли жанрлардаги бир қанча шеърлар ҳам мавжуд.

БАРХУРДОР ИБН МАҲМУД

«Маҳбуб ул-қулуб» (Кўнгилларнинг севгани) асари XVII аср охири ва XVIII аср бошларида яшаган Бархурдор ибн Маҳмуд Туркман Фароҳий томонидан ёзилган. Асар муаллифи жуда кўп шаҳарларда умр кечирган киши. У аввало «Маҳфилоро» номли ҳар хил ҳикоятларни ўз ичига олган асар ёзади. Бироқ бу асар душманлар ҳужуми пайтида қулзма ҳолида йўқолади. Муаллиф эсида қолганларини қайта тиклайди ва уни «Маҳбуб ул-қулуб» деб атайти.

ГАДОИЙ

Гадоий XV асрда яшаб ижод этган забардаст ўзбек шоирларидан бири ҳисобланади. Алишер Навоийнинг «Мажолисун нафоис» (Нафис мажлислар) тазкирасида берган маълумотига қараганда шоир 1403 йилда тугатиб, 90 йил умр куриб оламдан ўтган. Гадоийнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида бошқа маълумотлар йўқ. Шоирнинг бизгача сақланиб қолган девонининг ягона қўлёзмаси Париж миллий кутубхонасида сақланади. У ғазаллардан ташкил топган. Ўз шеърларида Гадоий чин инсоний хислатларни тарғиб қилади:

Васли нигору фасли баҳору шароби ноб,
Ҳар кимга даст берса, зиҳи, бахти комёб.

ГУЛХАНИЙ

XVIII-асрнинг охириги чораги. Атоқли ҳажвчи шоир, ўзбек масалчилигининг йирик вакили Муҳаммад Шариф Гулханий Тоғли Дарвозда туғилди. Аммо айрим олимлар шоир Қўқонда тугалган, деб ҳисоблайдилар.

XIX асрнинг боши. Гулханий Қўқонда уқийди. Айни вақтда ўзининг шеърлари ва аскиялари билан шўҳрат топади. Шунинг учун бу бақувват йигитни Қўқон амири Олимхон навкарликка олади. Гарчи шоир хон навқари бўлиб хизмат қилса-да, жуда оғир иқтисодий аҳволда яшади. Ўзининг машҳур «Ҳазратим, очликдан ўлдим, егали нон бер менга», — деб бошланувчи шеърини шу йилларда ёзган.

1810 йил. Қўқон тахтига амир Умархон ўтирди. Гулханий энди унинг навқари вазифасида

хизмат қила бошлади. Амир Олимхон ва амир Умархон замонларида Гулханий бир қанча ҳарбий юришларда иштирок этди, бироқ унинг жасорати амирлар томонидан етарли даражада қадрланмади.

1822 йил. Амир Умархон топшириғига биноан шоир ўзининг машҳур «Зарбулмасал» номли асарини яратди.

XIX асрнинг 40-йиллари боши. Гулханий вафот этди. Унинг ўлими тўғрисида ҳар хил маълумотлар бор. Баъзилар Қўқонда вафот этган, дейдилар. Бошқа олимлар эса мана бундай маълумотни берадилар: Умархоннинг ўғли Муҳаммад Алихон тахтга ўтиргач, орадан бир неча вақт ўтгач, шоирни ҳозирги Наманган вилоятидаги Янгиқурғон қишлоғига ҳоким қилиб жўнатади. Аммо хоннинг яширин топшириғига кўра, Жўжа қишлоғида уни тутиб, кечаси Сирдарёга чўктириб юборадилар. Шунинг учун ҳозиргача унинг қabri топилган эмас.

Умр бўйи Гулханий ва Журъат тахаллуслари билан лирик шеърлар ва қасидалар яратган. Унинг асарлари ўзбек ва тожик тилларида ёзилган. Бироқ алоҳида девон ҳолида бизга етиб келган эмас. Гулханийнинг шеърлари шоир яшаган даврда ва ундан кейин ёзилган турли тупламларда мавжуд.

1980 йил. «Зарбулмасал»нинг илмий-танқидий матн моҳиятидаги нашри яратилди.

ДИЛШОДИ БАРНО

Дилшоди Барно 1800 йили Ўратепада шоир Раҳмонқул Сўфи Истаравшани оиласида таваллуд топган. Амир Умархон 1812 йили Ўратепани босиб олгач, бошқа асирлар қатори Дилшодни ҳам Қўқонга элтади. Умархон саройидан қутилган бўлажак шоира Тошмаҳдум деган кишининг хонадонида паноҳ топади. Ўзбек тилини мукамал ўрганиб, Дилшоди Барно тахаллуси билан тожик ва ўзбек тилларида ғазаллар ёза бошлайди.

Дилшоди Барно дастлаб қайнонаси билан, унинг вафотидан сўнг 51 йил мактабдорлик қилади. Сарчашмаларда 891 ўзбек қизи унинг мактабида таҳсил кўргани ёзиб қолдирилган. Тўтиқиз, Хайринисо, Баҳринисо, Анбаротун сингари шоиралар бевосита Дилшоди Барнонинг шогирдларидандир. Ундан бизга қадар тожик ва ўзбек тилларидаги шеърларни ўз ичига олган «Мунтахаб-ул-ашъор», «Тарихи муҳожирон» китоблари мерос бўлиб қолган. Икки тилда баробар ижод этган — зуллисонайн санъаткор Дилшоди Барно 1907 йили Қўқонда вафот этган.

ДУРБЕК

XIV асрнинг охири ва XV аср бошларида «Юсуф ва Зулайҳо» номли севги ҳақидаги дostonнинг муаллифи Дурбек яшаб ижод этди.

У 1409 йили «Юсуф ва Зулайҳо» дostonини ёзди. Асар Балх қамали кунларида битилган. Унда Канъон шахзодаси Юсуф билан Мағрибзамин маликаси Зулайҳо ўртасидаги чин севги тасвирланган.

Дoston биринчи марта тўлалигича Тошкентда 1959 йили босилди. Асар ўрта мактаб дарсликларига киритилган ва мажмуалардан жой олган. Айрим олимлар «Юсуф ва Зулайҳо» Дурбек қаламига мансуб эмас» деган фикрдалар. Аммо бу мулоҳаза баҳсталаблигича қолмоқда.

«ЖОВИДОНИ ХИРАД»

(Боқий ақл-идрок) китоби йирик олим Абу Али ибн Муҳаммад ибн Яъқуб ибн Мисковайх томонидан ёзилган. Китоб муаллифи тарихчи, файласуф, филолог, табиб сифатида бир қанча асарлари билан машҳур. «Жовидони хирад» ўтмиш олимларининг ахлоқий масалаларга бағишланган ажойиб фикрларини ўзида мужассамлаштирган бўлиб, унинг қўлёзма нусхалари Шарқда кенг тарқалган.

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР

1483 йил 14 февраль. Таниқли давлат арбоби, иқтидорли қўшин қўмондони, ажойиб лирик шоир ва адабиёт назариётчиси, ўз даврининг буюк тарихчиси ва наср устаси Заҳириддин Муҳаммад Бобур Андижон шаҳрида (баъзи олимлар фикрича, Наманган вилоятидаги Ахсикатда) темурийзода подшо Умаршайх мирзо оиласида дунёга келди.

1494 йилнинг юни. Фожиали вафот этган отасининг ўрнига 12 ёшли Бобур тахтга ўтирди. Шу кундан бошлаб у ўз олдига улуғ бобоси Амир Темурнинг буюк давлатини тиклашни мақсад қилиб қўйди.

1497 йил ноябрь. Бобоси Темурнинг пойтахти бўлган Самарқандга ҳужум қилади ва уни эгаллайди. Аммо юз кундан сўнг Андижонни қуддан чиқармаслик учун бу ерни ташлаб кетишга мажбур бўлади.

1498 йил февраль. Ўзини Андижон ҳокими деб эълон қилган Узун Ҳасан Бобурни шаҳарга киритмайди. Бобур мадад излаб тоғаси Султон Маҳмуд олдига — Тошкентга келади.

1501—1502 йиллар. Тоғаси ёрдамида Андижонни эгаллайди.

1503 йил. Андижонни Шайбоний забт этади.

1504 йил. 300 тача йигити билан Бобур Афғонистонга жўнайди. Тез орада Афғонистонга подшо бўлади.

1505 йил. Онаси Қутлуғ Нигорхоним вафот этади.

1512 йил. Бобур Самарқандга ҳужум қилиб, уни эгаллайди.

1513 йил. Шайбоний сулоласидан бўлган Убайдулло Султон ва Муҳаммад Темур Султон Самарқандга қарши юриш бошлайдилар. Бу урушда Бобур енгилди ва Самарқандни ташлаб, Ҳисорга қочади. Шундан сўнг у бобоси юртини эгаллаш ва давлатини тиклаш умидидан воз кечади. Энди Бобур Афғонистонда илм-фан, маданият, ҳунармандчилик ва қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга, мамлакат осойишталигига катта эътибор қилади. Айни замонда Афғонистондаги давлатни жануб ва Ҳиндистон ҳисобига кенгайтириш режаларини туза бошлайди.

1519 йил. Бобур ўз лирик шеърларини тўплаб, Кобулда биринчи девонини тартиб берди. Аммо бу девон ҳозиргача топилган эмас.

1519—1525 йиллар. Ҳиндистондаги ўзаро келишмовчиликлардан фойдаланган Бобур 5 марта юриш қилди ва охири Ҳиндистонни батамом бўйсундирди.

1526 йил 27 апрель. Бобур Ҳиндистонни ҳокими мутлақи, деб эълон қилинди ва ҳамма жойда унинг подшолиги тан олинди. У Агра шаҳрини ўзига пойтахт қилди. Мамлакатда тинчлик урнатиб, ободончиликка, маданият ривожига катта эътибор берди.

1528—1529 йиллар. Бобур Ҳиндистонда иккинчи шеърлар девонини тузди.

1530 йил 26 декабрь куни Бобур Аграда вафот этди.

1533 йил. Бобур васиятига кўра унинг хоки Кобулга кўчирилди ва унинг ўзи барпо қилган боғда қурилган мақбарага дафн қилинди. Ҳозир ҳам Бобур қабри ўша жойда. Бобур умр бўйи лирик шеърлар ёзди.

Кундалик дафтар юритиб, улар асосида машҳур «Бобурнома» номли мемуар асарини яратди. Унда 1499—1529 йиллар воқеалари тасвирланган.

«Хатти Бобурий» деб аталган алифбе яратган (1503-1504 й.).

Бобур Аруз назарияси ҳақида «Муфассал» рисоласи (тахм. 1525 й.)ни ёзди.

Булардан ташқари Бобур: «Муסיқий илми», «Мубаййин», «Волидия» каби музика, ҳуқуқ ва фалсафага доир асарлар ёзган.

ЗЕБУННИСО

Шарқ шеърятининг ёрқин юлдузларидан бўлмиш Зебуннисо 1636 йили Бобур авлодларидан шоҳ Аврангзеб хонадонида Дехлида таваллуд топди. Уни Ҳофиз Марям тарбиялайди: ўн яшарлигига қадар диний билимларни тўла ўрганиб бўлади; икки йил давомида Қуръонни ёд олади. Шундан сўнг саройдаги донишмандлардан араб тили, мантиқ, фалсафа, адабиёт, тарих ва бошқа фанларни ўрганади. Зебуннисонинг ҳар жиҳатдан комил донишманд бўлиб етишишида сарой адиби мулло Муҳаммадсаид Ашрафи Мозандаронийнинг хизмати катта.

Зебуннисо «Махфий» тахаллуси билан шеърлар ёзган. Бундан ташқари «Зебун-нишот», «Иродаи фаҳм» сингари асарлар ёзган. Тарихий маълумотларга қараганда Аврангзеб қизига ҳар ойда 400 минг рупия маош тайинлаган. Зебуннисо ана шу маблағга турли вилоятлардан, халқдан кўҳна китобларни сотиб олиб, улкан кутубхона ташкил этган. Мир Ғулумалихон Озодий (XVIII)нинг ёзишича, бу маърифат масканида юздан зиёд хаттот, лаввоҳ, чехракушо, давотчи, қоғозрезлар китоблардан нусха кўчириш, зеб-зийнат бериб, миниатюралар чизиш билан машғул бўлган. Муҳаммад Ашраф ҳам Зебуннисо ижоди ҳақида қизиқарли маълумотлар ёзиб қолдирган. Зебуннисо 1707 йили вафот этган. У ўша давр анъанасига кўра форсий тилда ижод қилган. Зебуннисонинг айрим шеърлари ўзбек тилига таржима қилинган. Машҳур адиб Тўхтасин Жалилов шоира ижоди ҳақида махсус мақола ёзган.

ИРҚ БИТИГИ («ТАЪБИРНОМА»)

Бу ёдгорлик туркий халқларнинг барчаси учун ягона муштарак шеърӣ асардир. У IX асрда яратилган бўлиб, илм-фанга XIX асрдан маълум бўлди. Уни ўзбек тилида биринчи марта 1991 йили филология фанлари доктори Боқижон Тўхлиев эълон қилди ва ҳозир 9-синфлар учун ёзилган «Ўзбек адабиёти» дарслигига киритилган. Асар «Таъбирнома» деб аталса-да, китобхонни инсондўст, ватанпарвар, жасоратли, имон-эътиқодли бўлишга ўргатадиган китобдир.

ИМОМ АЛ-БУХОРИЙ

Имом Исмоил ал-Бухорий 810 йили туғилиб, 871 йили вафот этган. У киши Ислом оламида Пайғамбар ҳадисларини тўплаб «Ал-жомий-саҳиҳ» (Ишонарли тўплам) китобини яратувчи сифатида машҳурдир. Бундан ташқари олимнинг Шарқ халқлари ҳамда Ислом тарихига доир бир неча асарлар ёзгани ҳам маълум.

Ушбу тўпламга киритилган ҳадис намуналари «Ҳадис» (1992—93), «Минг бир ҳадис» (Абдулазиз Мансуров таржимаси, 1991 й.) китобларидан олинди. Шарқда Ислом таълимотини ёйишда Имом ал-Бухорийнинг хизмати беқиёсдир.

ИБН КАМОЛПОШШО

Ибн Камолпошшо номи билан машҳур бўлган Мавлоно Аҳмад ибн Сулаймон XV—XVI асрларда яшаган йирик олим ва шоир. У кўпгина арабча ва форсча асарлар муаллифи. Шулардан бири «Нигористон» китоби бўлиб, у форс тилида ёзилган. Ибн Камолпошшонинг ёзишича, у мазкур асарини Саъдийнинг «Ғулистон» асари таъсирида ижод қилган. Унинг бир неча қулезма нусхалари Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

КОШИФИЙ

Нозиктабъ адиб, нуктадон олим, маърифат дарғаларидан бири Ҳусайн Воиз Кошифий 1440 йили Сабзавор вилоятининг Байҳақ ноҳиясида дунёга келган: дастлабки таълимни ўз ватанида

олган бўлгуси олим кейинчалик Нишопур, Машҳад шаҳарларида ўқишни давом эттиради. 1470 йили Ҳиротга келган Кошифий Жомий ва Навоийлар ҳомийлигида мадрасада таҳсил кўради: нотик, воиз, олим, ёзувчи, мударрис, хаттот сифатида шуҳрат қозонади. Кошифий 1505 йили Ҳиротда вафот этади.

Кошифийдан бизга қадар нотиклик санъати, барча билимларнинг муқаддимаси, тарих, фикҳ, ахлоқ-одобга доир ўнлаб асарлар мерос қолган. Адибнинг «Искандар ойнаси», «Анвори Суҳайлий», «Ахлоқи Муҳсиний», «Калила ва Димна», «Сабъаи Кошифий», «Махзан-ул-иншо», «Футувватномаи Султоний», «Рисолаи Ҳотамия» сингари асарлари Шарқ илм-адаб аҳли орасида катта шуҳрат ва эътирофга муяссар бўлган. «Ахлоқи Муҳсиний» ўзбек шоири Огаҳий томонидан таржима қилинган.

КОМИЛ ХОРАЗМИЙ

1825 йил. Комил таҳаллуси билан шеърлар ёзган таниқли шоир, муסיқашунос, тарихчи ва маърифатпарвар Ниёзмухаммад Хива шаҳрида туғилди. Унинг отаси Абдулла Охунд мадрасада мударрис эди.

1832 йил. Мактабга ўқишга кирди!

1844—45 йиллар. Мадрасага боради. Ўқиб юрган кезларда отаси вафот этади.

1856—65 йиллар. Хива хони Саид Муҳаммадхон саройида хаттот вазифасида ишлади.

1865 йил. Хива тахтига Муҳаммад Раҳимхон II ўтиргач, Комил мирзабоши этиб тайинланди.

1873 йил. Хоразм хонлиги Россия вассалига айланди. Рус шарқшуноси Н. Кун билан Комил илмий ҳамкорлик қилади.

1883 йил. Биринчи марта Москва ва Петербургга элчи сифатида келади. Кейинчалик яна борган.

1891 йил. Тошкентга келади ва бу ерда Лахтин босмахонаси билан танишади.

1896—97 йиллар. Яна Тошкентга келади. Бу сафар у Тошкент ҳақида «Дар баёни таърифи ва тавсифи Тошканд» (Тошкент таърифи ва тавсифи баёнида) асарини ёзади. Бу асар «Қасидаи навруз» номи билан ҳам машҳур. Қасида «Туркистон вилояти газети»да босилган.

1899 йил. Комил Хивада вафот этди. Унинг қабри Хивада.

Умр буйи лирик шеърлар, қасидалар ва манзумалар ёзган.

1865 йил. Комил Маҳмуд Фароҳийнинг «Маҳбубул қулуб» ва Фаҳриддин Али Сафийнинг «Латойиф-ут тавойиф» асарини форсийдан ўзбекчага таржима қилди.

1880—81 йиллар. Комилнинг 204 саҳифали шеърлар девони Хивада нашр этилди.

КАРИМБЕК КАМИЙ

Таниқли маърифатпарвар шоир Каримбек Камий 1895 йили Тошкентда тугилади. Дастлаб Мансурхон домлада таълим олган Камий кейинчалик Девонбеги мадрасасида ўқийди: замонасидаги барча билимларни эгаллайди. У мумтоз адабиётимизнинг барча жанрларида ижод этган. Шеърлар девони 6 минг мисраддн зиёддир: XIX асрнинг охирида тузилган барча баёзларга шоир асарларидан намуналар киритилган. У Муқимий, Фурқат, Юсуф Сарёмий каби шоирлар билан яқиндан ҳамкорлик қилган, ўзаро мактублар олишган, бир-бирларининг шеърларига мухаммаслар битган.

Камий ўз шеърларида илм-фан, маърифатни, касб-ҳунарни, ҳаётга кириб келаётган янги техникани тарғиб этди. «Темур йўл хусусида», «Гимназия хусусида» сингари шеърларида улка ҳаётига кириб келган илгор илм-фан, маърифий йуналишлар ташвиқ этилиб, жаҳолат ва нодонлик, маънавиятга беписандлик, бидъат қораланади. Шоир 1922 йили вафот этади, унинг ҳаёти ва ижодий мероси ҳали мукамал ўрганилмаган.

МАЖИДИДДИН ХАВОФИЙ

«Хористон» (Тиконзор) китобининг муаллифи Мажидиддин Хавофий XV асрнинг кўзга кўринган олими, фақиҳи ва воизи эди. У ўз умрининг кўп қисмини саёҳат ва дарбадарликда ўтказиб, охири 1443 йилда Ҳиндистонда вафот этган. У ўзининг кўрган кечирганлари асосида «Равзат ул-хулд» (Боқий боғ) номли асар ёзган. Кейинчалик муаллиф камтарлик билан уни «Хористон» деб атаган. Бу асарни олимлар Саъдий Шерозийнинг «Гулистон» китоби билан тенглаштирадilar. Асрлар утиши билан «Хористон» китобининг муаллифи ким эканлиги номаълум бўлиб қолган. Ҳиндистон олимлари узоқ изланишлардан сўнг муаллифни аниқладилар, уни чоп қилиб, муаллифга ва китобга иккинчи умр бағишладилар.

МАЖЛИСИЙ

Мажлисий XV асрнинг охирларида Хоразмда туғилди. Исми маълум эмас. Ўқиш мақсадида Бухорога келди. Ундан бизгача ёзилган йили номаълум бўлган «Қиссаи Сайфулмулк» номли дoston қолган. Бу асар ишқий-саргузашт қисса бўлиб, илм-адаб аҳли орасида кенг шухрат тутган. Унда шаҳзода Сайфулмулк билан малика Бадеъулжамол уртасидаги севги тасвирланган. Нишотий ундан илҳомланиб «Ҳусну дил» достонини ёзган.

МАҲМУД ИБН МУҲАММАД

«Одобу-л-музийфийн ва зодул-оқилийн» (Меҳмондорчилик одоби ва меҳмонлар ғизоси) номли форсча асар муаллифи Маҳмуд ибн Муҳаммаддир. Бу асарнинг 2338/II рақамли 1094 ҳижрий йилда кўчирилган қўлёзма нусхаси Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар хазинасида сақланмоқда. Унинг айрим қисмлари форс тилидан таржима қилиб берилди.

МАҲМУД КОШҒАРИЙ

Маҳмуд ибн ул-Ҳусайн ибн Муҳаммад ал-Кошғарий XI асрда яшаган қомусий билим соҳибидир. Унинг бизга қадар 1072 йили ёзилган «Девону луғотит турк» (Туркий сўзлар туплами) китоби етиб келган. Соф тилшуносликка доир бўлган бу асарда олим турли сўз ва ибораларни изоҳлаш, маъноси ва келиб чиқишини тушунтиришда туркий халқлар оғзаки ижодидан 300 дан зиёд мисол келтирган. Бу шеърӣ парчалар тематик жиҳатдан ранг-барангдир. Мазкур асар туркий тиллар тарихини ўрганишда нодир манбаа бўлибгина қолмай, балки энг қадимги туркий шеърӣятни, адабиётшунослик атамаларини ўрганиш жиҳатидан ҳам ягона дастхатдир.

МУИНИДДИН ЖУВАЙНИЙ

«Нигористон» китобининг муаллифи Муиниддин Жувайний ҳақида маълумотлар кам сақланган. Сомибекнинг «Қомус ул-аълom» китобидаги маълумотларга қараганда, Жувайний бу асарини 1431 йили ёзган. «Нигористон» жуда кўп ахлоқий ҳикоят, ҳикмат ва шеърларни ўз ичига олади. Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират уш-шуарo» китобида ёзилишича, бу китоб ғоятда гўзал хатда кучирилиб, Улуғбекка тақдим қилинган. Улуғбек эса уни севиб ўқиб, ўзи билан бирга олиб юрган экан.

МИРИЙ

Очилдимурод Неъматулло ўғли Мирий 1839 йили Каттақўрғоннинг Эшонқишлоқ мавзесида деҳқон оиласида дунёга келади. У дастлабки бошланғич таълимдан сўнг, Нақибхон мадрасасида ўқийди. Шавқий Роқим каби шоирларга эргашиб ғазаллар ёза бошлайди. Мадраса хатмидан сўнг Мирий забардаст шоир, донишманд мутаффакир сифатида танила бошлайди ва имомлик, қозилик вазифаларида ишлайди. Аммо муҳолифлари шоир атрофида фитналар қўзғайдилар, икки ўғлини ўлдиртирадилар, ўзи эса ғам-хасратлар оғушида, 1899 йили галдаги фитна касофатида ҳалок бўлади.

Очилдимурод нозиктабъ лирик шоир, хушнавис хаттот, моҳир дostonнавис, салиқали таржимон сифатида ўздан кейин катта мерос қолдирган. Унинг шеърлар девони, «Чойнома», «Гулнома», «Раъно ва Зебо», «Анвори Сухайлий», «Қиссаи Салим Жавҳарий», «Маждиддин ва Фахруннисо» дostonлари, Фирдавсийнинг «Рустам ва Сухроб» дostonининг таржимаси илм-адаб аҳли томонидан ўзбек адабиёти тарихининг зарварақлари сифатида юксак баҳоланади. Бу асарларнинг етакчи ғояси севги, садоқат, инсонпарварлик, маърифатпарварлик тарғибидир.

МИСКИН

Мулла Қушоқ Тошмуҳаммад ўғли Мискин 1880 йили Тошкентда туғилиб, 1937 йили вафот этган. Бўлажак шоир Кўкалдош мадрасасини тугатади, темирчилик, баққоллик, новвойлик билан шуғулланади. 12 ёшдан «Мискин» тахаллуси билан шеърлар ёзган шоир илм-маърифатни тарғиб этди; зулм-зўрлик, бидъат ва хурофотни қоралади. Мискин шеърларини тўплаб, алоҳида девон тuzмаган. Унинг асарлари «Армуғони Хислат», «Савғоти Хислат», «Баёзи Мужалло», «Баёзи Ҳазиний», «Савғоти Сидқий» тўпламларига киритилган; ўша даврдаги вақтли матбуотда чоп этилган.

МУҲАММАД СИДДИҚ РУШДИЙ

Муҳаммад Сиддиқ Рушдий XVIII асрда яшаб ижод этган шоир, таржимон ва ёзувчидир. Унинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида маълумот етарли эмас. Фақат адибнинг Қуқонда туғилиб, умрининг охирини Кошғарда ўтказганлиги маълум.

Бизга қадар ёзувчининг араб ҳамда форсий тилдаги ўн еттита манбалардан фойдаланиб, 4 йил давомида ёзган «Тазкират-ул-авлиёи туркий» қитоби, «Ғавсул Аъзам» қиссаси етиб келган. Тазкирада Рушдий илк сўфий-авлиё Увайс Қаранийдан тортиб Робия Адвия, Башир Ҳофий, Жунайд Бағдодий, Мансури Халлож, Ҳаким ат-Термизий, Абулҳасан Харрақоний, Абу Туроб Нахшабий сингари 88 та сўфизм алломалари ҳақида маълумот беради; шогирдлари тилидан улар ҳақидаги ҳикоятларни нақл этади, ҳикматли сўзларидан келтиради. Зикр шаклида берилган айрим булимлар яхлит қиссани ташкил этади.

Бу китоб Шарқ машойихлари ҳақида мукамал маълумот берадиган энг камёб қўлёзмалардан ҳисобланади.

МУҲАММАД СОЛИҲ

Атоқли лирик шоир ва дostonнавис Муҳаммад Солиҳ 1455 йили Хоразм ҳокими Нурсайдбек хонадонидан туғилади, 1467 йили Ҳиротга келиб мадрасада ўқийди. 1499 йили шоир дўстлари маслаҳати билан Самарқандга — Шайбонийхон даргоҳига боради. У Шайбонийхоннинг юриш ва сафарларида ҳамроҳ бўлади. Муҳаммад Солиҳ қисқа муддатларда Нисо, Марв ҳамда Бухоро шаҳарларида ҳоким бўлади. Шайбонийхон вафотидан сўнг (1510) Муҳаммад Солиҳ Бухорода муқим яшаб, 1534 йили вафот этган.

Муҳаммад Солиҳ умр бўйи ўзбек ва тожик тилларида ғазаллар яратган, «Шайбонийнома» дostonини ёзган. Аммо бизгача шеърлар девони етиб келмаган; турли бабларда бир нечта

тожикча шеърлари сақланган, холос. «Шайбонийнома» достонида Муҳаммад Солих Шайбонийхоннинг сафарлари, урушларию зафарларини кўкларга кўтариб мақтайди, таърифлайди.

МУЖРИМ ОБИД

Ўзбек шоири Мирак ибн Мужрим XVIII асрда Бухорода яшаб утган. «Ҳасби ҳол» шеърида таъкидланишича, шоир ўз давридаги барча билимларни пухта эгаллаган; Мири Араб мадрасасида таҳсил кўрган. Вафот этган йили ҳам номаълум. Шеърларидаги ишораларга қараганда Мужрим Обид тахаллуси билан асарлар битган, шоир қарилигида хор-зор яшаб ўтган.

Мужримдан бизга қадар ўзбек ва тожик тилида шеърлар девони сақланиб қолган. Унинг бир қисмини адабиетшунос Рустам Комилов 1960 йили нашр эттирган. «Гулистон ичра кирсам, ҳолима сарву суман йиғлар» деган шоир аксарият шеърларида замона зулмидан шикоят қилади, аччиқ тақдирдан нолиб, одамларни инсоф, адолатга чорлайди.

МУҲАММАД ЖАБАЛРУДИЙ

«Жомий ут-тамсил» китоби муаллифи Оқо Муҳаммад Жабалрудий форс донишмандларидан бўлиб, ўзининг асарини одоб-ахлоқ масаласига бағишлайди. Бу китоб Эронда бир неча бор нашр қилинган, халқ орасида кенг тарқалган. Муаллиф ўз олдига форс халқ мақолларини жамлашни мақсад қилиб қуяди. Сўнг ўша мақолларга мос бўлган ибратомуз ҳикоятларни мисол тариқасида келтиради.

МУҲАММАД ЗЕҲНИЙ

Машҳур турк олими одоб-ахлоқ ҳамда фаннинг бошқа соҳаларига бағишланган ўнлаб асарлар муаллифи. Асосан араб тилида ёзган. Асарлари Истанбул ва Бомбай шаҳарларида қайта-қайта нашр қилинган. Унинг арабча ҳикматларни ўз ичига олган «Муқаттаоти арабийя» (Арабча ҳикматлар сайланмаси) китоби Шарқда кенг шўҳрат топган.

МУСТАФО ҲОМИЙПОШШО

Турк олими Мустафо Ҳомийпошшо ўзининг «Вазоифи атфол» (Болаларнинг вазифалари) деган китобини ўсиб келаётган ёш авлоднинг таълим-тарбиясига, уларнинг одоб-ахлоқ масалаларига бағишлаган. Китобда болаларнинг Ватан ва халққа садоқатда бўлиши, ота-онани ҳурмат қилиши, устозни эъзозлаш, мард, инсофли, ҳаёли, тўғри сўзли бўлиши ҳақидаги масалалар баён қилинади.

МУҲАММАД ЖАВҲАР ЗАМИНДОР

«Нукоти ғариба» (Ажойиб ҳикматлар) асарининг муаллифи. Асар форс тилида бўлиб, тахминан Ҳиндистонда ёзилган. 2775/1 рақамли нусхаси Шарқшунослик институтининг қулёзмалар хазинасида сақланмоқда.

МУҲАММАД ИБН МУҲАММАД АЛ-ЖОМИЙ

Машҳур ҳадисчи олимлардан бири. Унинг «Риёз ун-носиҳийн» (Насихатчилар бўстони) асари қомусий китоб бўлиб 835/1431 йили Шоҳрух ҳукмронлиги даврида ёзилган. Муаллиф бу

асарни ёзишда 44 та китобдан фойдаланган. У форс тилида. Унинг 1035/1625 йили кўчирилган бир нусхаси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар хазинасида сақланмоқда.

«МАХЗАН АЛ-УЛУМ»

«Илмлар хазинаси» — Ҳиндистонда тартиб берилган тўплам бўлиб, у 1873 йили Канпур, 1861, 1863 йиллари Бомбай ва 1891 йили Истанбулда нашр этилган. Китобда фаннинг кўпгина соҳалари буйича ёзилган асарлардан парчалар берилган. Катта қисмини табобатга оид лавҳалар ташкил этади. Баёз форсийда битилган.

МУҲАММАД ҲУСАЙН ВА УНИНГ «МЕБОЯД ДИД» КИТОБИ

Муҳаммад Ҳусайн Толибпурий ибн Шайх Али Афсар Ҳиндистоннинг Муршидобод шаҳрида яшаган. У ўз даврининг олим ва доно одамларидан бири бўлган. Муҳаммад Ҳусайн ва унинг бир неча авлодлари муншийлик ва дабирлик вазифасида ишлаганлар. Муҳаммад Ҳусайн 1877 йили ўзининг «Мебойд дид» (Курмоқ керак) номли китобини ёзиб тугатди. Асар форс тилида ёзилган. Асарнинг муқаддимасида келтирилишича, Муҳаммад Ҳусайннинг Миён Муҳаммад Абдул Азим исми ўғли бўлиб, бу китобини унга атаб ёзган. Муаллиф бу китобни ёзишда ўзидан олдин ўтган доноларнинг асарларини ўқиб, улардаги ибратли ҳикматларни тўплаб, янги тамсиллар билан тўддириб, қайта ишлаган. «Агар фурсат ер бўлса, — деб ёзади муаллиф, — бу рисоланинг жумлаларини ўқисинлар ва унга амал қилсинлар. Чунки беамал илм — асалсиз мум каби белаззат бўлади!» Муҳаммад Ҳусайннинг китоби 1900 йилгача Ҳиндистонда беш марта нашр қилинган. «Мебойд дид» китоби 1900 йили Лакҳнавда бешинчи марта нашр қилинган.

НИШОТИЙ

Нишотий XVIII асрда яшаган ўзбек шоирдир. Унинг Бухородан эканлиги маълум. Аммо ҳаёти ва ижодий мероси ҳақида мукамал маълумот мавжуд эмас. Бизгача шоирнинг кичик шеърлар девони ҳамда 1776 йили ёзилган «Ҳусну Дил» достони сақланиб қолган. Ҳазаларида шоир асосан юксак инсоний туйғу—севгини тараннум этади. Нишотий «Ҳусну Дил» достонида эса Оқилшоҳ, Иноқшоҳ, Фуод, Ҳусн, Назар, Ҳиммат, Қомат, Хаёл сингари мажозий образлар орқали адолат, инсонпарварлик, ҳалоллик, маърифат, тинчлик, фаровонлик, мардлик ва жасорат ғояларини тарғиб этади. Достон таркибидаги масаллар асар ғоясининг янада тўлақонли чиқишини таъминлашга хизмат қилади.

НОСИРИДДИН БУРҲОНИДДИН ЎҒЛИ РАБҒУЗИЙ

XIII асрнинг охири ва XIV асрнинг боши. Хоразмнинг Работи Ўғуз мавзеида қадимги ўзбек насрининг илк вакили Рабғузий туғилади ва ўша ерда яшаб ижод қилади. Умр бўйи қозилик қилади.

Рабғузийнинг бизгача етиб келган яқкаю ягона асари «Қиссаи Рабғузий» (1311) ёки «Қиссасул-анбиё»дир. Китоб қисман назм аралаш қисса ва ҳикоятлардан иборат.

XV асрда китобнинг бизгача етиб келган энг қадимий қўлезмаси кўчирилди. Ҳозир бу қўлёзма Лондонда сақланади. Пайғамбар ва саҳобаларга бағишланган қисса ва ҳикоятларда ахлоқ-одоб, одамийлик ғоялари тарғиб этилади.

НОДИРА

1792 йил. Таниқли ўзбек шоираси, давлат арбоби, илм-фан ва маданият ҳомийси Нодира

Андижон шаҳар ҳокими Раҳмонқулибий оиласида туғилди. Унинг исми Моҳлар ойим бўлиб, у ўзбек ва тожик тилларида ёзган асарларида Нодира, Макнуна ва Комила тахаллусларини қўллаган. Ёшлигидан илм-фан, турли тиллар ва хуснихат билан шуғулланган, хусусан, шеърят уни ўзига мафтун қилган. У Камол Хўжандий, Жомий, Навоий, Лутфий, Бобур, Фузулий, Бедил каби Шарқнинг буюк шоирлари ижодини севиб ўрганди. Ўзи ҳам шеърлар ёза бошлади ва тез орада шоира сифатида шуҳрат топди.

Нодира таланти шоира бўлишдан ташқари, бағоят гўзал, латиф тарбияли ва юксак дидли қиз бўлиб етишган эди. Унинг таърифини эшитган, ўша вақтларда Марғилонда ҳокимлик қилиб турган, ўзи иқтидорли шоир бўлган Умархон унга ғойибона ошиқ бўлиб қолади ва акаси Қўқон хони Олимхон ёрдамида унга одам қўяди.

1808 йил. Нодира ва Умархонларнинг никоҳ тўйлари бўлади. Нодира Марғилонга кўчади. Ўша йилия Нодира шоира Увайсий билан танишади ва уни девонга олиб келади.

1810 йил. Олимхон ўлимидан сўнг Қўқон тахтини эгаллаган Умархон Қўқонга кўчади. Нодира у билан кетади.

1822 йил. Нодиранинг суюкли ҳамдами Умархон вафот этади. Энди мамлакатни бошқариш, эл-юртга раҳнамолик, улканинг хавфсизлиги ва бошқалар Нодира зиммасига тушади.

1842 йил. Қўқонга бостириб кирган Бухоро амири Насруллохон Нодирани, унинг фарзандлари ва набиралари билан биргаликда ваҳшиёна қатл қилдиради.

Умр бўйи Нодира ўзбек ва тожик тилларида лирик шеърлар битди. Ўзбекистон Шарқшунослик ҳамда Ҳамид Сулаймон номидаги Қўлёзмалар институтларида шоиранинг икки мўтабар қўлёзмаси сақланади. Наманган шаҳрида истиқомат қилган ва Нодимга набира бўлган Мусалламхоннинг шахсий кутубхонасидан топилган қўлёзма анча тўлиқ ва мукамалдир

Шунингдек, Шарқшунослик илмий-тадқиқот институтида шоиранинг Макнуна тахаллуси билан ёзган тожикча шеърлар девони ҳам сақланади.

НОДИМ

Сулаймон Улуғхўжа ўғли Нодим 1844 йили Наманган шаҳрида зиёли оиласида туғилган. Хусусий муаллимда хат-саводини чиқаргач, 1855 йили шаҳардаги Саидқулибек мадрасасига ўқишга киради. Талабалик йилларидаёқ «Нодим» тахаллуси билан шеърлар ёза бошлайди ва нозиктабъ шоир сифатида танилади.

1899 йили шоир Бухоро, Самарқанд, Тошкент, 1902—1903 йиллари эса Туркия, Миср ва Арабистон саёҳатида бўлади. Ҳажга боради. Нодим 1910 йили она шаҳрида вафот этади.

Нодимдан бизга шеърлар девони, «Баёни саёҳати Нодим», «Баёни саёҳати Тошканд», «Баёни воқеоти сафари Бухоро ва Самарқанд» сингари асарлар мерос қолган. Унинг шеърлари «Туркистон вилоятининг газети»да босилиб турган, «Тухфат-ул-обидин», «Анис-ул-ошиқин» сингари ўша йиллари тузилган баёзларга киритилган. Нодим ўз асарларида ишқ-муҳаббатни куйлаш билан бирга, илм-маърифат, янги техникани тарғиб этган.

НИЗОМИЙ ГАНЖАВИЙ

Озарбайжон халқининг буюк шоири Илёс бинни Юсуф ўғли Низомий Ганжавий 1141—1143 йиллар орасида Ганжа шаҳрида зиёли оилада дунёга келган. Унинг отаси Эроннинг Қум шаҳридан бўлган, онаси ҳарбий саркарда қизи эди. Ота-оналари болалигидаёқ вафот этгани учун, унинг тарбияси билан амакиси Умар шуғулланган. У аввал мактабда, сўнгра мадрасада ўқиган, араб, форс, юнон, санскрит, паҳлавий тилларини ўрганган; замонасидаги барча билимларни эгаллаган. Низомий ёшлигиданоқ форсий ва араб тилларида ғазаллар ёзган; шоир

Хоқоний Шервоний билан яқин дўст бўлган. Моддий муҳтожликда яшаган бўлса ҳам, бирон ҳукмдор саройида хизмат қилмаган. Низомий Шарқда «Хамса» ёзишга асос солиб, ахлоқий-таълимий мавзуда «Махзан-ал-асрор», ишқий-саргузашт мавзуда «Хусрав ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Ҳафт пайкар», ижтимоий-фалсафий йуналишда «Искандарнома» дostonларини битган. Охирги асари «Иқболнома» ҳамда «Шарафнома» сингари икки қисмдан иборат. Бизга қадар 200 дан зиёд қасида, ғазал ва рубоийлари етиб келган. Шоир 1209 йили Ганжада вафот этган.

НОСИР ХИСРАВ

Машҳур шоир ва давлат арбоби Носир Хисрав 1004 йили ҳозирги Тожикистоннинг Қубодиён шаҳрида туғилган. Она юртида хат-саводини чиқарган Носир Хисрав Балх ва Марв шаҳарларида мадрасада таҳсил кўрган; Салжуқийлар саройида 17 йил солиқ маҳкамасининг бошлиғи бўлиб ишлаган. 1040 йили вазифасидан истеъфо берган Носир Хисрав 7 йил Шарқ мамлакатларини кезиб чиқади, уч маротаба пиёда ҳажга боради. 1063 йили кўп сарсонликлардан сўнг Тоғли Бадахшоннинг Юмғон қишлоғида ўрнашиб, муаллимлик қилади, илмий, бадиий ижод билан машғул бўлади; 1088 йили шу ерда вафот этади.

Носир Хисрав Шарқда адолат, халқпарварлик, маърифатпарварлик ғоясини дадил куйлаган шоир, жасоратли фикҳ донишманди сифатида шухрат топган. Ундан бизга қадар араб ва форсий тиллардаги шеърлар девони, «Зодул мусофирин» (Мусофирларнинг йўл озиқаси), «Рушноинома», «Саодатнома», «Сафарнома» ҳамда дин ва Сўфизм назариясига доир бир неча рисоалар мерос бўлиб қолган. Носир Хисравнинг айрим шеърлари профессор Ш. Шомухамедов томонидан ўзбек тилига таржима қилинган.

ОРАЗИЙ

Алихон Муллаохун ўғли Оразий 1867 йили Наманганда руҳоний оиласида туғилган. Рус-тузем мактаби ҳамда мадрасада ўқиган. Мактабларда муаллимлик, жамоат ташкилотларида котиблик қилган; Фурқат, Муқимий, Завқий, Ҳайратийларга эргашиб шеърлар ёзиб, Фарғона водийси матбуотларида мунтазам чоп эттирган. Шоир ғазал, мухаммас, мурабба, рубоийларида, жумладан «Ўқи», «Илм», «Рўзгор ойнаси» шеърларида илм-маърифат, хуррият ва касб-ҳунарни тарғиб этган. Оразий 1942 йили вафот этган. 1959 йили Ўзбекистон бадиий адабиёт нашриёти Оразийнинг танланган асарларини чоп этган.

ОГАҲИЙ

1809 йил. Таниқли ўзбек шоири, тарихчиси, таржимони ва жамоат арбоби Муҳаммадризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий Хива яқинидаги Қиёт қишлоғида туғилди.

1811 йил. Отаси Эрнийезбек вафот этди. Уни тоғаси, машҳур шоир Мунис ўз тарбиясига олди. Бўлажак шоир Муниснинг назорати остида мактаб ва мадрасада жуда яхши ўқиди. У ёшлигидан бадиий адабиётга ҳавас кўйди. Жомий, Навоий каби Шарқ мутафаккирларининг асарларини кўп билан ўрганди. Кўплаб тарихий асарлар билан танишди.

1829 йил. Тоғаси Мунис вафотидан сўнг мироблик мансаби Огаҳийга топширилди.

1840 йил. Отдан йиқилиб, оёғи шикастланди. Бироқ қийналиб бўлса-да, анча йил хизматни давом эттирди.

Тоғаси Мунис бошлаган «Фирдавсул-иқбол» номли тарихий асарни ёзиб битирди.

1857 йил. Огаҳийнинг оёғи батамом ишдан чиқиб, шол бўлиб қолгани учун истеъфога чиқди ва уйда фақат ижодий ва илмий ишлар билан шуғулланди.

1874 йил. Огаҳий вафот этди. Унинг қабри Хивада. Умр буйи Огаҳий лирик шеърлар яратди.

Унинг шеърлари «Таъвизул ошиқин» номли девонга тўпланган. Девон шоир умрининг охириги йилларида жамланган. 1832 йил. «Таъвизул-ошиқин» девони Хивада биринчи марта босилди. Огаҳий 19 та асарни араб ва форсий тиллардан ўзбек тилига таржима қилган.

«ОТАЛАР СЎЗИ»

Озарбайжонда нашр этилган асар номи. Унда араб тилидаги кўпгина ҳикмат ва мақоллар ўрин олган бўлиб, уларнинг озарбайжон тилидаги муқобиллари ҳам келтирилган. Ундан айрим намуналар таржима қилиниб, ушбу китобга киритилди.

ОЛИМАТ УЛ-БАНОТ

Тулиқ исми Олимаат ул-Банот бинти Лутфуллоҳ Сулаймоний. Маърифатпарвар татар олимаси. Унинг «Тарғиб ул-банот фий таълим ил-адабиёт» (Адабиёт таълими борасида аёлларга тарғибот) асари 1897 йили ва «Муошарат одоби» (Ҳаёт одоблари) китоби 1898 йилда Петроградда босилган. Бундан ташқари унинг яна «Қизлар тарбияси», «Оила дарслари», «Иршод ёки кўзгу» каби асарлари ҳам бор.

ПАҲЛАВОН МАҲМУД

XIII асрнинг охири ва XIV асрнинг бошлари Хоразмда улуғ мутафаккир ва шоир Пахлавон Маҳмуд яшаб ижод этди. Унинг иккинчи тахаллуси Қитолий эди. 1247 йил шоир Хива шаҳри яқинида туғилди.

1326 (баъзилар 1322 йил дейдилар) Пахлавон Маҳмуд вафот этди. Ундан бизгача кўплаб рубоийлар қолган. Унинг рубоийлари тожик тилида яратилган бўлиб, шакли ва мазмуни жиҳатидан улуғ Хайем рубоийларини эслатади. Шоир рубоийлари бизнинг давримизда кўп марта ўзбек тилига таржима қилиниб, нашр этилган.

РОЖИЙ

Хўжа Низомиддинхўжа ўғли Рожий 1834 йили Марғилонда туғилган. Қўқон ва Бухоро мадрасаларини тугатган; хушхат бўлгани учун муаллимлик ва котиблик қилган. Рожий 1918 йили вафот этган. Бизгача шоирнинг 10 минг мисрадан иборат шеърлар девони етиб келган. Унда ғазал, мухаммас, мусаддас, маснавий, муаммо, рубоий, туюқ синғари жанрлардаги асарлар жамланган. «Қози сайлов», «Сайлов», «Тойчоқ», «Той» каби шеърларида Рожий Россия истибдоди зулми остида эзилган халқнинг аянчли турмушини тасвирлаган.

РОҚИМ

Роқим XVIII асрнинг охири XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган ўзбек шоиридир. У тахминан 1742 йили Хивада туғилган, мадрасада ўқиган, қозихонада мунши бўлиб хизмат қилган, хусусий мактаб очиб, муаллимлик қилган.

Тарихий сарчашмаларда Роқим хушнавис хаттот, моҳир таржимон, забардаст лирик шоир, мактабдор мураббий сифатида таърифланади. Аммо бизга қадар Роқимнинг ғазаллари, мухаммасу ахлоқий-маърифий характердаги шеърлардан иборат девони сақланиб қолган. Унинг танланган асарлари 1965 йили чоп бўлган.

Лирик шоир ва дostonнавис Сайфи Сароий 1321 йили ҳозирги Хоразм вилоятининг

Сариқамиш қишлоғида туғилган. Кейин Олтин Урданинг Сарой шаҳрига келган ва шу ерда яшаб ижод қилган. Шоир Мисрга бориб, умрининг охиригача шу ерда муқим яшаган.

1390—1391 йиллар улуғ форс-тожик шоири Саъдийнинг «Гулистон» асарини «Гулистони бит-туркий» номида ўзбекчага таржима қилди. 1934 йил «Сухайл ва Гулдурсун» достонини ёзди. 1396 йили Сайфи Саройи вафот этган.

1398 йили Мисрда Абдул ибн Қодир деган киши Олтин Урдалик бир гуруҳ туркийзабон шоирлар шеърларини кучириб китоб қилди. Булар орасида Сайфи Саройининг асарлари ҳам бор.

СЎФИ ОЛЛОЁР

Сўфи Оллоёр 1620 йили Самарқанд яқинидаги Минглар қишлоғида зиёли Оллоқули хонадонидан дунёга келган. У бошланғич таълимни маҳалла масжиди ҳузуридаги мактабда олгач, Бухорога бориб Жуйбор шайхлари қулида тарбияланади, оила қуради. Бироз вақт Бухоро божхонасида ишлаган шоир, уни тарк этиб, ун икки йил давомида Шайх Ҳабибулло ҳузурида Сўфизм таълимотини ўрганади.

Шундан сўнг Сўфи Оллоёр машҳур шоир, кароматгўй шахс сифатида шухрат орттиради. У кўплаб шеърлар, «Маслак-ул-муттақин», «Нажот-ул-толибин», «Сирож-ул-ожизин», «Сабот-ул-ожизин», «Мурод-ул-орифин» сингари маснавий, рисоалар ёзади. Шоир 1721 йили вафот этган бўлиб, қабри Денов туманидаги қабристонлардан биридадир.

Сўфи Оллоёр исломий аҳкомларга асосланиб, фарз ва суннатларни тарғиб қилиб, комил инсон ғоясини бадиий адабиёт орқали ғоятда моҳирона тарғиб эта билган, Сўфизм шеърятини ўзбекона усулда халққа янада яқинлаштирган, оммабоп, ҳаммафаҳм қилиб яратган санъаткордир:

Ҳамма аъзо раиятдур, кўнгил шоҳ
Омонлик бўлгуси шоҳ адлидан роҳ.
Агар султон ўзи қилса ёмонлиғ,
Қачон бўлгай раиятда омонлиғ.

СИДҚИЙ ХОНДОЙЛИҚИЙ

Сирожиддин Сидқий 1884 йили Бўстонликнинг Хондойлик қишлоғида туғилган. Саводини ўз қишлоғида чиқарган булажак шоир Тошкентга келиб Бекларбеги, Кўкалдош мадрасаларида ўқийди, айни пайтда хаттотлик, ўймакорлик, сангтарошлик ҳунарларини ҳам ўрганади. Шеърлар ёза бошлайди. «Баёзий Ҳазиний», «Баёзий мужалло», «Баёзи Хислат» каби тўпламларда ўз ғазаллари билан иштирок этади.

Сидқий классик адабиётимиздаги барча жанрларда шеърлар битиш билан бирга, «Тухфаи Шавкат» (1913), «Савти Шавкат» (1914) сингари баёзлар тузган: «Рабочийлар келиши», «Тоза ҳуррият», «Русия инқилоби», «Рабочийлар намоиши» каби достонлар ҳам ёзган. Шоир ва ношир Сидқий Шарқ адабиётининг нодир намуналари «Минг бир кеча», «Бўстон», «Ажойиб-улмахлуқот» китобларини ўзбек тилига муваффақият билан таржима қилган. Сидқий Хондойлиқий 1934 йили вафот этган.

САИД ҚОСИМИЙ

Саид Қосимий XVI асрда яшаб ижод этган ўзбек шоиридир. Унинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида бизга қадар етарли маълумотлар сақланиб қолмаган. Филология фанлари номзоди Б. Қосимхонов «Саид Қосимий маснавийлари» номли китобини нашр эттирди. Унда шоирнинг ахлоқий-таълимий характердаги «Гулшани роз», «Мажмаул ахбор», «Ҳақиқатнома»,

«Садоқатнома» сингари дostonлари жамланган. Ушбу дostonларда шоир ўзининг илм-маърифат, ахлоқ-одоб, хайр-эҳсон, адолат ва одил шох, ризқ, шукр, қаноат, ибодат, тақво, имон, ишқ, ризо ҳақидаги мулоҳазаларини баён этган. Ҳар бир масала хусусидаги назарий қарашларини тарихий шахслар, ҳаётий воқеалар хусусидаги ҳикоят ҳамда масаллар билан исботлаб, тасдиқлаб боради, кишиларга панд-насихат беради.

САЙҚАЛИЙ

Таниқли ўзбек шоири Собир Сайқалий 1730 йили Ҳисорда туғилган. У дастлаб хусусий муаллим қўлида, сўнгра Бухоро мадрасаларида таълим олган. Шоир 1798 йили ватанида вафот этган. Сайқалий лирик шеърларини тўплаб девон тузган бўлса ҳам, унинг қўлезмаси ҳали топилмаган. Аммо шоир «Қиссаи Сайқалий», «Қиссаи Ҳамроҳ ва Ҳурилиқоҳ», «Қиссаи Иброҳим бинни Муҳаммад», «Вайс-ул-қаран», «Жангномаи имом Ҳанафия», «Равзот-уш-шухадо», «Зайн-ул-араб» қиссалари ҳамда «Баҳром ва Гуландом» дostonи билан ўзбек адабиёти тарихида муҳим мавқега эга.

САЙЁДИЙ

Саййид Муҳаммад Сайёдий XVIII асрда яшаб ижод этган ўзбек шоири. Унинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида маълумот жуда кам. Сайёдийнинг бизга қадар 50 дан зиёд ғазаллари ҳамда халқ оғзаки ижоди аънаналари асосида яратилган «Тоҳир ва Зухра» дostonи етиб келган, холос. Ушбу дoston асосида шоир ва драматург Собир Абдулла «Тоҳир ва Зухра» (1938) музыкали драмасини яратган; кейинчалик машҳур кинорежиссер Наби Ғаниев «Тоҳир ва Зухра» (1950) кинофильмини суратга олган.

ТОЛИБИЙ

Толибий XVIII асрда яшаб ўтган ўзбек шоири. Унинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида маълумот кам. XVIII—XIX асрларда тузилган қўлезма ҳамда босма баёзларда шоирнинг ишқий ғазалларидан намуналар жой олган. Бундан ташқари шоирнинг ихчамгина «Толибнома» ахлоқий-таълимий характердаги дostonи етиб келган. Унда Толибий ҳалоллик, ростгуйлик ширинсуханлик, инсонпарварлик, меҳнатсеварлик, имон, диёнат, мустаҳкам эътиқодни; ислоний аҳкомларни тарғиб этиб, зулм-зўрлик, барча ғайриинсоний хатти-ҳаракатларни лаънатлайди.

ТУРДИ

Ўзбек адабиёти тарихида ҳажвий мухаммаснинг асосчиси, оташнафас шоир Турди Фароғий 1641 йили Бухорода зодагон оиласида туғилган. ёшлигида яхшигина билим олган Турди Бухоро мадрасаларида ўқиган; Абдулазизхон даврида хон саройида катта мансабларда ишлаган.

Бухоро хонлигини Субҳонқули эгаллагач, олдинги амалдорлар ишдан четлатилади, таҳқирланади. Турди сарсон-саргардонликда Самарқанд, Жиззах, Хўжанд вилоятларида юради; 1685 йилги Миёнкол қўзғолонида иштирок этади; кўҳна дўстлари Норбўтабий, Ҳалимбийлардан мурувват кутади, аммо умидлари пучга чиқади. Шоир тахминан 1712 йили Хўжандда вафот этган.

Турдидан бизга қадар мухаммас, ғазал, рубоий ва тарих жанрларида яратган кичик ҳажмдаги шеърлар китоби етиб келган. Бошқа шоирлардан фарқли ўлароқ Турди Субҳонқулихон давридаги зулмни рўй-рост танқид қилган; тарафкаш феодал зодагонларни бирлашиб, юртни обод қилишга чақирган.

УВАЙСИЙ

1779—80 йиллар орасида таниқли ўзбек лирик шоираси Жаҳон Отин Увайсий Марғилон шаҳрининг Чилдухтарон маҳалласида дунёга келди. Унинг отаси, онаси Чиннибиби ва акаси Охунжон Ҳофиз ўз даврининг маърифатли кишиларидан бўлиб, Увайсийнинг тарбиясида катта рол уйнашган.

XIX асрнинг 90-йиллари охири. Шоирани марғилонлик Ҳожихон исмли кишига турмушга берадилар. Увайсий Қуёшхон исмли қиз ва Муҳаммадхон исмли ўғил кўргач, орадан бир оз вақт ўтиб, Ҳожихон вафот этади ва шоира тул қолади.

1800—1809 йиллар. Увайсий шоира сифатида шуҳрат орттиради. Ўша вақтларда Марғилонда яшаётган Умархоннинг рафиқаси Нодира Увайсийни девонга олиб келади ва бу икки катта шоира ўртасида умрбод дўстлик ришталари боғланади.

1810 йил. Нодира Қўқонга кучиб келгандан кейин Увайсийни махсус ёрлиқ билан Марғилондан чақиртириб олади ва унга алоҳида ҳовли-жой олиб бериб, доимий раҳнамолик қилади. Увайсий саройда Нодира билан биргаликда умргузаронлик қилади.

1822 йиддан сўнг Увайсий бошига кетма-кет ташвишлар тушади; унинг Хокий тахаллуси билан шеърлар ёзувчи шоира қизи бевақт вафот этади, ўғли Муҳаммадхон Умархон ўрнига тахтга ўтирган Муҳаммадалихон томонидан Кошғарга урушга жўнатилади.

1840 йил. Муҳаммадалихоннинг тазйиқи ва фарзандларидан айрилиқ шоирани тез қаритди. Шунинг учун у Нодирадан рухсат олиб, ўз она шаҳри Марғилонга кўчиб кетди ва ўша ерда қашшоқликда умр кечирди.

1842 йилдан кейин, олимларнинг тахминига кўра, Увайсий 65 ёшларида вафот этган.

Умр буйи тасаввуф фалсафи ғояларини ифодаловчи ва дунёвий масалаларга бағишланган лирик шеърлар ёзди. Шоира шеърларини ўз ичига олган бир қўлёзма девон Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик илмий-тадқиқот институтида сақланади. Унда Увайсийнинг лирик шеърлари ҳамда «Шаҳзода Ҳасан» ва тугалланмай қолган «Воқеаи Муҳаммадалихон» номли тарихий достони мавжуд.

ФАРОБИЙ

Абу Наср Фаробий 870 йили Сирдарё буйидаги Восинч қишлоғида ҳарбий хизматчи оиласида дунёга келади. Хусусий муаллимларда савод чиқарган Фаробий Бухоро ва Самарқанд мадрасаларида ўқийди. Сўнгра у отаси билан Исфаҳон, Рай, Ҳамадон шаҳарларида сафарда бўлиб, охири Бағдодда муқим яшаб қолади. Бўлажак файласуф олим Абубашр Маттон ҳамда Юҳан ибни Ҳатлон каби машҳур олимлардан тил ва мантиқ буйича дарс олади, муаллимлик қилади, Шом мадрасаларида дарс айтади. Фаробий 950 йили Бағдодда вафот этган.

Қадимий манбааларда Фаробийнинг мантиқ, фалсафа, тил билими, илми бадеъ, мусиқа назарияси, фалсафанинг ўрганиш усули ва бошқа масалаларга доир 160 та асар ёзганлиги қайд этилган. «Фалсафага кириш», «Сиёсат ва маданият», «Рисолаи мусиқий», «Идеал шаҳар кишиларининг ахлоқий қарашлари». «Илмлар мажмуаси» шулар жумласидандир. Фаробий қадимги грек философларининг асарларини таржима қилиб, араб тилида кенг шарҳлагани, фалсафада янги бир йуналиш яратгани учун Аристотелдан сўнг иккинчи муаллим — «Муаллими соний» лақабини олган.

ФАРИДИДДИН АТТОР

Йирик мутасаввуф олим ва етук шоир, кўплаб шеърӣй ва насрий асарлар муаллифи Фаридиддин Аттор 1148 йили Нишопурда туғилган. Умр буйи табобат ва дўкандорлик билан

кун кечирган, ғазаллар, маснавийлар битган. Буюк адиб 1220 йили ватанида вафот этган.

Фаридиддин Аттор юздан зиёд китоб ёзган. Улардан «Мантиқут тайр», «Хусравнома», «Мусибатнома», «Илоҳийнома», «Мухторнома», «Шарҳул-қулуб» бизгача етиб келган. Мазкур мажмуада шоирнинг «Панди беҳад» номли шеърини асаридан намуналар берилди.

ФАЗЛУЛЛОҲ АЛМАЙ

Нозиктабъ шоир, хаттот, қори ва таржимон Фазлуллоҳ Алмай 1850 йили Тошкент шаҳрида туғилди. Тошкент, Бухоро ва Қўқон мадрасаларида таҳсил кўрди. Умр бўйи ўзбек, тожик ва араб тилларида ғазал, мухаммас, маснавийлар ёзди. Тожик тилидан қадимги ҳинд масаллар мажмуаси «Калила ва Димна»ни ўзбекчага таржима қилди. 1918 йили Алмай Тошкентда вафот этган.

Алмай ўз ғазал ва мухаммасларида дунёвий севгини улуғлади: «Этти», «Ҳаёт», «Ярашур», «Қулсанг-чи» сингари ғазаллари китобхонни яшашга, гўзалликка интилишга, меҳр-оқибатли бўлишга ундайди; «Хат», «Эрур», «Қилсанг-чи», «Тилдин» радифли ғазалларида эса Алмай илм-маърифатни, ростгўйлик, ширинсуханлик, ҳалоллик сингари инсоний хислатларни тарғиб этади.

«ФАВОҚИҲ АЛ-ЖУЛАСО»

«Фавоқиҳ ал-жуласо» (Дўст боғининг мевалари) асарининг муаллифи Қаюм Носирийдир. Қаюм Носирий арабча машҳур «Мустатраф» ва «Равза ал-ахр» китобларидан керакли қисмини танлаб олиб, татар тилига таржима қилган ва уни бобларга ажратиб, китоб шаклига келтирган. Асар 1884 йилда Қозонда нашр қилинган бўлиб, у ўзбек тилига ҳам таржима қилинган ва Тошкентда литографик усулда чоп қилинган. Ёзувчининг Ибни Сино ҳақидаги қиссаси ҳам илм-адаб аҳли орасида машҳур.

ХИРОМИЙ

Мулла Қурбон Хиромий 1810 йили Китоб шаҳрида косиб оиласида туғилган, Бухородаги Мири Араб мадрасасида ўқиган; Саъдий, Ҳофиз, Жомий, Навоийлар аъёнасини давом эттириб, лирик шеърлар ёзган, 200 дан ортиқ шеърларини ўз ичига олган «Мухаммаслар девони»ни тузган. У ишқий саргузашт мавзусида «Маҳфилоро» (1844), «Тўтинома» (1853), «Чор дарвеш» (1856), «Раъно ва Зебо», «Юсуф ва Зулайҳо» (1862) каби дostonлар ёзган. Шоир 1891 йили вафот этган.

Хиромий дostonларида чин инсоний севги билан бирга инсондўстлик, ватанпарварлик, илм-фан, касб-ҳунарга меҳр қўйиш, маърифатчилик тарғиб қилинган. У ўзбек адабиётида мухаммаслардан девон тузган ягона шоир ҳисобланади.

ХЎЖАНДИЙ

Хўжандий XVII асрда яшаб ижод этган ўзбек шоиридир. Хўжандийнинг ҳаёти ва ижодий мероси ҳақида маълумот кам. Унинг бизга қадар Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»си таъсирида ёзилган «Латофатнома» китобигина етиб келган. Асар ўнта номадан ташкил топган бўлиб, асосан дунёвий севги тасвирига бағишланган. Аммо айрим номаларда ахлоқ-одоб, илм-маърифат, одамийлик, адолат тасвирига алоҳида эътибор беради. У зодагонларга мурожаат қилиб, жаҳонда аморат (амир)лик қилишни истасанг, бева-бечораларнинг кўнглини ол, дейди:

Тилар бўлсанг жаҳон ичра аморат,
Фақирлар кўнглини қилгин иморат.

ПОШШОХЎЖА

Асли исми Ибодулло Саййид Пошшоҳўжа бинни Абдулваҳҳобхўжа бўлиб, Хожа тахаллуси билан бадиий асарлар яратган таниқли ўзбек шоири ва адиби 1480 йили таваллуд топган. Ҳозирча унинг туғилган жойи ҳақида аниқ маълумот йўқ. Унинг ота-боболари мансабдор шахслар бўлишган. Ака-укалари замонасида анча таниқли шоирлар бўлишган. Хожанинг ўзи анча вақт Балх шаҳрида яшаган, ўқиган ва ишлаган.

Хожа Балхда садр (солиқ ишлари нозири), кейинчалик шайхул — исломлик вазифаларини бажарган.

Умр буйи Хожа шеърлар ёзган. У икки тилда — ўзбек ва тожик тилларида асарлар яратган. Маълумотларга қараганда у ўзбек ва тожик тилларида девонлар тузган, аммо улар бизгача етиб келмаган.

1538—1539 йиллар. Хожа томонидан «Гулзор» ва «Мифтоҳул-адл» (Адолат калити) номли асарлар яра-тидди. Бу асарларда буюк Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон» асарларига ўхшаш дидактика — панд-насихат гоёлари ифодаланган. 1528 йил «Махзанул-асрор» номли достони ёзилган. Хожа 1566 йили вафот этган.

«ХУЛОСАТ АЛ-ҲУКАМО»

«Хулосат ал-ҳукамо» (Ҳақимлар хулосаси) асари 1860 йилда Ҳофиз Калон ибн Бадриддин Қори томонидан ёзилган. Асар 33 бобдан иборат бўлиб, табобатга оид масалалар ҳар хил муаллифларнинг китобларидан танлаб олинган ва китоб шаклига келтирилган. Унинг бир нусхаси 436/III рақами билан Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

ХОЖА САМАНДАР ТЕРМИЗИЙ

«Дастур ул-мулк» (Подшоларга қўлланма) асарининг муаллифи Самандар Термизий Абдулазизхон (1645—1680) ва Субҳонқулихон (1680—1702) ҳукмронлиги даврида яшаган. Асар Субҳонқулихонга бағишланган. Унинг 1829 йили кўчирилган нусхаси Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёмалар хазинасида сақланмоқда.

ХУРРАМИЙ

«Равзат ул-ошиқин» (Ошиқлар боғи) асарини Хуррабий форс тилида битган. 954/1547 йили Бухорода Абдулазиз Баҳодурхон (1540—1549) даврида ёзилган. Китобнинг 1102/1691 йили кучирилган нусхаси Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

ШАВҚИЙ КАТТАҚЎРҒОНИЙ

Муҳаммад Шариф Шавқий 1785 йили Каттақўрғон шаҳри яқинидаги Алижон қишлоғида зиёли оилада туғилган: хусусий таҳсилдан сўнг, 1815 йили Бухородаги Говкушон мадрасасини тугатган. Ўзбек, араб ва тожик тилларида ижод қилган, мукамал шеърлар девони бизгача етиб келган. У Жомий, Навоий, Бедил, Хусрав Деҳлавий анъаналарини давом эттириб, дунёвий муҳаббатни куйлади, илм-маърифатни тарғиб этиб, мавжуд ҳукуматдорларни инсоф ва адолатга чорлади.

Бундан ташқари Шавқий бир неча илмий рисоалар ҳам ёзади. Жумладан «Мухтасар-ул-виқоя»ни тожик тилида шарҳлади, «Рисолаи қофия»ни ёзди, ислом дини қонун-қоидалари ҳақида махсус рисоалар битди. Возеҳ, Ноқис, Аҳгар, Мирий сингари замондошлари Шавқийни

устоз сифатида таърифлаб, ғазалларига мухаммаслар битганлар. Шавқий 1861 йили вафот этган.

ШЕРМУҲАММАД МУНИС

1778 йил. Хоразм адабий муҳитининг энг пешқадам шоирларидан бири Шермуҳаммад Мунис Хева яқинидаги Қиёт қишлоғида саройнинг бош мироби Авазбий оиласида туғилди. Болалиги Қиёт ва Хевада ўтди. Аввал мактабда, сўнг мадрасада ўқиди. Шарқ мумтоз шоирларининг асарларини ўрганди.

1800 йил. Отаси вафот этди. Ўша йили Хоразм хони Авазбий иноқ Мунисни фармоннавислик (хон фармонларини қоғозга тушурувчи — котиблик) вазифасига тайинлади.

1806 йил. Муҳаммад Раҳимхон I хон бўлгач, отаси ўрнига шоирни мироблик лавозимиغا ишга тайинлади.

1825 йил. Хоразм тахтига Оллоқулихон ўтирди. Мунис унинг саройида ҳам мироблик вазифасини бажарди.

1829 йил. Хоннинг Хуросонга қилган юришида иштирок этди. Қайтишда вабо касалига йўлиқиб, вафот қилди. Уни Хоразмга олиб келиб дафн этишди.

1804—1805 йиллар. Шоир ўзининг биринчи девонини тузди.

1813—1814 йиллар. Биринчи девонга кейинги ёзган шеърларини қўшиб, иккинчи девонини тузди. Унга «Мунисул-ушшоқ» деб ном қўйди. Бу девонда шоирнинг турли жанрларда яратган 8500 байтга яқин шеъри жамланган. 1803 йил. «Саводи таълим» асари ёзилди.

1813 йили. «Фирдавсул-иқбол» номли тарихий асарининг 1813 йил воқеалари тасвиригача қисмини ёзди.

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ

Атоқли давлат арбоби, илк туркий дostonнавис Юсуф Хос Ҳожиб 1020 йили Қорахонийларнинг марказий шаҳарларидан бири Боласоғунда туғилади. Бўлажак шоир ўз давридаги барча билимларни, араб ва форсий тиллар ҳамда ундаги адабиётларни пухта эгаллайди. Шоир 1069—1070 йиллар орасида 73 бобдан иборат панднома характеридаги «Қутадағу билиг» дostonини ёзиб, қорахоний ҳукмдор Буғраҳонга тақдим этади. Хон Юсуфга «Хос Ҳожиб» деган мансабни инъом этади, 80-йилларга келиб Қорахонийлар салтанати таназулга юз тутди. Юсуф Хос Ҳожиб умрининг охириги йилларини хор-зорликда, саргардонликда ўтказади. Шоир асарда адолатли ҳукумрон, давлатни тадбир билан бошқариш, илм ўрганиш, касб-ҳунар эгаллаш, халқ ғамини ейиш ҳақида панд беради.

«ҚҶРҚИТ ОТА КИТОБИ»

Бу асар туркий халқларнинг энг қадимги оғзаки ижод намунаси бўлиб, халқни қаҳрамонлик, ватанпарварлик, инсондўстлик руҳида тарбиялайди. Китоб 1988 йили эски туркийчадан ҳозирги ўзбек тилига таржима қилинди ва «Ёшлик» журналида эълон қилинди. Назм ва наср аралаш бу қаҳрамонлик қиссаси X—XIV йиллар орасида яратилиб, XV асрда китоб ҳолига келтирилган. Ун икки ҳикоятда воқеа насрда баён этилади, руҳий ҳолатлар шеърда тасвирланган. Ровий тимсолида келадиган Қўрқит Ота адолат, халқ донишмандлик тимсоли, зодагону авом, имом, олиму баҳодиру деҳқон, савдогару хунарманд маслаҳатчиси, пешвосидек гавдаланади. «Қўрқит Ота китоби» халқ қаҳрамонлигию донишмандлиги ҳақидаги асардир.

ҲАЙДАР ХОРАЗМИЙ

Ҳайдар Хоразмий XIV асрнинг охири ва XV асрнинг бошларида яшаб ўтган лирик шоир ва дostonнависдир. Алишер Навоий ва Заҳириддин Бобурлар уни лирик шоир сифатида таърифлашган. Бизга қадар Ҳайдар Хоразмийнинг Низомийнинг «Махзан-ул-асрор» дostonидан файз топиб яратган ахлоқий-таълимий «Гулшан-ул-асрор» дostonи ҳамда 1411 йили ёзган «Гул ва Наврўз» ишқий-саргузашт маснавийси сақланиб қолган. «Гулшан-ул-асрор»да шоир бир неча боб ва мақолотларда ростлик, меҳнатсеварлик, ҳалоллик, инсондўстлик, илм-ҳунар ўрганиш ҳақида панд беради, ўз фикрларини ҳаётий ҳикоятлар билан тасдиқлайди. «Гул ва Навруз»да эса, икки ёшнинг чин инсоний севгисини тасвирлайди, шахзода Навруз ва малика Гулнинг ният йўлида садоқат ва фидойилигини курсатади.

Ҳайдар Хоразмийнинг дostonлари ўзбек адабиетида панднома ҳамда ишқий-саргузашт мавзуидаги маснавий ривожиди муҳим ўрин тутди.

ҲОФИЗ ХОРАЗМИЙ

Абдурахим Ҳофиз Хоразмий XIV асрнинг охири XV асрнинг биринчи чорагида яшаб ижод этган ўзбек шоиридир. У Хоразмда туғилиб, умрининг охириги йилларини теурийзодалардан Иброҳим Султон саройида — Шерозда ўтказган.

70-йилларгача Ҳофизнинг мероси маълум эмасди. Машҳур олим, филология фанлари доктори, профессор Ҳамид Сулаймонов Ҳиндистоннинг Ҳайдаробод шаҳридан шоирнинг девонини топиб, нашр эттирди (1981). Маълум бўлишича Ҳофиз Хоразмий ўз замондоши Ҳофиз Шерозийга эргашиб, лирик турнинг тўққиз жанрида асарлар ёзган, қасида, марсиялар битган. 18 минг мисрадан иборат бу шеърларда Ҳофиз Хоразмий дунёвий ҳамда илоҳий муҳаббатни ўзига хос соз ва овозда куйлаган. Шоир мероси ҳали атрофлича таҳлил қилинмаган.

ҲУСАЙНИЙ

Атоқли давлат арбоби, нозикбин шоир Ҳусайн Бойқаро 1439 йили Ҳиротда теурий зодагон оиласида дунёга қелган. Бобур уни ҳар икки — ота ва юна томонидан Амир Теуурга уруф эканини уқтирган. Ҳусайн Бойқаро болалигида Навоий билан мактабдош бўлган, мадрасада ўқиган, «Ҳусайний» тахаллуси билар шеърлар ёза бошлаган. Аммо у 1456 йилдан тож-тахт учун кураш можароларига қушилиб кетади.

Ҳусайн Байқаро узоқ давом этган жанглардан сўнг 1469 йили Хуросон пойтахти Ҳиротни эгаллайди. Мамлакатни Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийлар кўмагида тадбиркорлик билан бошқариб, 1506 йили вафот этади. Ҳусайн Байқаро давлатни мустаҳкамлаш, ободончилик; илм-фан, маданият ва адабиётни ривожлантириш борасида жиддий ишларни амалга оширди; юзлаб мактаб, мадраса, хонақоҳ, мачит, ҳаммом, табобатхона, қарвонсаройлар қурилди; ҳовуз, каналлар қазилди, ариқлар чиқазилди. Ҳусайнийдан бизга қадар кичик ҳажмда шеърлар девони ва дўсти Навоийга бағишланган «Рисола» мерос қолган.

ҲАКИМ ҚООНИЙ

«Паришон» китоби Ҳаким Қооний номи билан машҳур бўлган Мирзо Ҳабибуллоҳ Шерозий, қаламига мансуб. Муаллиф одоб-ахлоқ мавзуларига оид фикр ва мулоҳазаларини шеър ҳамда ҳикоятлар билан ифодалаб, уни «Паришон», яъни «Сочилган» деб атаган,. Чунки унда мавзулар боб ва фаслларга булинмаган ва аралаш ҳолда бериб кетилаверган. Ҳаким Қоонийнинг куллиёти Бомбай ва Теҳронда чоп этилган бўлиб, «Паришон» асари ҳам шу куллиётга киритилган.

ҲОЗИЙ

Ўзбек шоири Муҳаммадфозий XVIII асрнинг ўрталарида Қўқонда туғилган. Бухоро мадрасаларида ўқиган, Қўқондаги Мадрасаи Мирда дарс айтган, шаҳар муфтиси бўлган. Ёшлигиданоқ «Фозий» тахаллуси билан ўзбек ва тожик тилларида шеърлар ёзган. Фозий 1818 йили вафот этган.

Фозийдан бизга қадар катта ҳажмдаги шеърлар девони сақланиб қолган. Академик А. Қаюмов шоир ҳақида «Фозий» (1959) номли рисола битган. Зуллисонайн шоир, бир томондан, дунёвий муҳаббатни ўзига хос бадиийликда тасвирласа, ҳажвий шеърларида замонасидаги зулм-зўрликни, айрим амалдорлар шахсиятидаги гайриинсоний хатти-ҳаракат, иллатларни танқид қилади. У лирик турнинг тарих, марсия, чистон, рубоий, мусаддас, ширу-шакар сингари жанрларида мумтоз асарлар ёзган санъаткордир.

ҒУЛОМ МУҲАММАД ВОСИФ

«Ҳикояти дилписанд» (Кўнгилга ёқадиган ҳикоятлар) деб номланган ва айрим парчалари диққатингизга ҳавола этилаётган бу китоб ҳиндистонлик олим Ғулом Муҳаммад (Восиф) қаламига мансубдир. Ғулом Муҳаммад бу китобни XIX асрнинг иккинчи ярмида ёзган ва у Лакнав ҳамда бошқа шаҳарларда бир неча бор босилган. Китоб бошдан-оёқ масаллардан иборатдир ва бу масаллар, китоб муаллифининг тили билан айтганда: «кучли қудратга эга бўлиб, хилма-хил ваъз ва ҳикматларни ўз ичига олади, ибрат кўзига ўзоқни кўра олиш сурмасини суриб, ҳаётдаги тажрибасиз кишиларни олийлик даражасига етказди, баднафслик иллатини йўқотиб, Исо нафасидек хуш таъсир кўрсатади».